

**T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**HÜLÂSATÜ'L-BEYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'AN'DA DÖNEMİN
SİYASİ VE SOSYAL GELİŞMELERİNİN YANSIMALARI**

Yüksek Lisans Tezi

Muhammed GÜLEÇ

Çorum 2019

**HÜLÂSATÜ'L-BEYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'AN'DA DÖNEMİN
SİYASİ VE SOSYAL GELİŞMELERİNİN YANSIMALARI**

Muhammed GÜLEÇ

**Sosyal Bilimleri Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Selim TÜRCAN**

ÇORUM-2019

KABUL VE ONAY

Muhammed GÜLEÇ tarafından hazırlanan *Hülâsatü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân'da Dönemin Siyasi ve Sosyal Gelişmelerinin Yansımaları* başlıklı bu çalışma, 02/09/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza *H. Akdemir*

----- Kabul Ret
(Prof. Dr. Hikmet AKDEMİR) (Başkan)

İmza *S. Türkan*

----- Kabul Ret
(Prof. Dr. Selim TÜRCAN) (Danışman)

İmza *R. Demir*

----- Kabul Ret
(Doç. Dr. Recep DEMİR)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN

Enstitü Müdürü

M. Evkuran

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı beyan ederim.(02/09/2019)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Muhammed GÜLEC

ÖZET

GÜLEÇ, Muhammed. *Hülâsatü'l-Beyân Fî Tefsiri'l-Kur'an'da Dönemin Siyasi ve Sosyal Gelişmelerinin Yansımaları* (Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2019.

Çalışmamızda Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin yazmış olduğu Hülâsatü'l-Beyân Fî Tefsiri'l Kur'an eserinde dönemin siyasi ve sosyal gelişmelerinin yansımaları ele alınmıştır.

Çalışmamızın ilk bölümünde eserin daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla yazarın eğitimi, yapmış olduğu görevler ve siyasi yönleri ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde eseri yorumlarken etkili olan düşünce yapısı ve dünya görüşü üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra bu bölümde yorumlarında etkili olması münasebetiyle dönemin siyasi gelişmelerine değinilmiştir. Halk arasında kullanılan atasözleri ve deyimlerden bahsedilmiştir. Gaybî konuları görsel hale getirmesi açısından kullanmış olduğu benzetmelere yer verilmiştir. Sonuçta bu özelliklerin yaşadığı dönemde halk tarafından eserin sevilmesini ve tutulmasını sağladığı tespit edilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde toplumsal gelişmelerin esere yansımaları ele alınmıştır. Bu bölümde Batılılaşmanın, dönemin mimarisinin, teknolojinin, tıp ve biyolojinin, dini problemlerin ve ahlaki problemlerin esere nasıl yansıdığı tespit edilmiştir. Her dönemde farklı şekilde yorumlanan ve tartışılan konulardan olan kadın ve örtünme, şeriat ve faiz konularındaki görüşleri tespit edilmiştir. Ayrıca burada yaşadığı dönemde tartışma konusu olan Cuma gününün tatil olması meselesi ile ilgili görüşlerine de yer verilmiştir. Bu bölümde ele aldığımız konulardan Vehbi Efendi'nin büyük oranda yaşadığı dönemdeki toplumsal olaylardan etkilendiği sonucuna varılmıştır. Tezimizin son bölümünde ise dönemin siyasi olaylarının esere yansımaları üzerinde durulmuştur. Müellifin yaşadığı dönemin önemli olaylarından olan Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nın esere nasıl yansıdığı tespit edilmiştir. Askerlik konusundan çokça bahsetmesi neticesinde bu konuyu ayetlerden temellendirmeye çalıştığı gözlemlenmiş ve bunda yaşanan dönemdeki savaşların etkisinin olduğu sonucu çıkarılmıştır. Ayrıca burada devletle ilgili konuların esere yansımalarına değinilmiş, seferberlik ve milli mücadele döneminin esere yansımalarından

bahsedilmiştir. Sonuç olarak Vehbi Efendi'nin dönemin toplumsal ve siyasal olaylarından büyük ölçüde etkilendiği tespit edilmiştir. Eseri yazmada ki amacının halka ve devlet ileri gelenlerine mesajlar vermek olduğu anlaşılmıştır. Dönemin sorunlarını eserine yansıtması bunu kanıtlar niteliktedir.

Anahtar Kavramlar: Mehmed Vehbi Efendi, Hülâsatü'l-Beyân, Siyasi gelişmeler, Sosyal gelişmeler, Tefsir.

ABSTRACT

GÜLEÇ, Muhammed. *The Reflections of the Political and Social Developments of the Period on the Tafsir of Hülâsatü'l-Beyân Fî Tefsiri'l-Kur'an* (Master Thesis), Çorum, 2019.

In this study, we have discussed the work Hülâsatü'l-Beyân Fî Tefsiri'l-Kur'an written by Konyalı Mehmed Vehbi Efendi and the reflections on his work of political and social developments in his period.

In the first part of our study, we have discussed the education of the writer, his duties and his political opinions to understand the work better. Also we have emphasized the frame of mind and world-view which are effective on commenting the work. We have also touched on political developments of this period. We have mentioned proverbs and idioms used among people. The writer has made unknown subjects clear in his work by using analogy. Also we have discussed analogies the writer used in his work. Because these analogies made people love his work in this period.

In the second part of our study, we have discussed social developments which are effective on the work. In this part, in that period, it is emphasized how the westernization, architecture, technology, medicine, biology, religious problems and moral problems reflect on the work. Also his study includes the opinions of writer about women and veiling, sharia and interest which were discussed and commented in many different way in every era. Our study also includes the writer's opinions about being holiday on Fridays which became moot point in his period. It is deduced that Vehbi Efendi was influenced substantially from social events in his period. In the last part of our study, we have dwelled on political events of his period and their reflections on the work. We have mentioned effects of Balkan war and World war I on writer's work. The writer substantially mentioned about soldiering in his work. So it is observed that he tried supporting this issue with verses from Koran. The reason of his effort is wars in his period. Also we have touched on how state –related issues reflect on writer's work and we have mentioned the place of national struggle in the work. As a result we have deduced that Vehbi Efendi was affected widely by social message to people and statesmen. That is the reason why he discussed the problems of his period in his work.

Keywords: Mehmed Vehbi Efendi, Hülâsatü'l-Beyân, Political Developments
Social Developments, Tafsir

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	i
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR	viii
ÖNSÖZ	ix
GİRİŞ	1
ÇALIŞMANIN KONUSU VE ÖNEMİ.....	2
ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ	3
KAYNAK DEĞERLENDİRMESİ.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

KONYALI MEHMET VEHBİ EFENDİ VE HÜLÂSATÜ'L-BEYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'AN ADLI TEFSİRİ

1.1. KONYALI MEHMET VEHBİ EFENDİ.....	6
1.1.1. Mehmet Vehbi Efendi'nin Hayatı.....	6
1.1.2. Mehmet Vehbi Efendi'nin Ayetleri Yorumlamasında Etkili Olan Düşünceleri	10
1.2. KONYALI MEHMET VEHBİ EFENDİ'NİN ESERİ: HÜLÂSATÜ'L-BEYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'AN.....	13
1.2.1. Mehmet Vehbi Efendi'nin Tefsirinin Yazılma Süreci	13
1.2.2. Mehmet Vehbi Efendi'nin Tefsirinin Özellikleri.....	14
1.3. ESERİN YAZILDIĞI DÖNEMİN SİYASİ GELİŞMELERİ.....	18
1.4. KONYALI MEHMET VEHBİ EFENDİ'NİN ESERİNDE TÜRK DİLİ VE TÜRKLERDEN BAHSETMESİ.....	24
1.4.1. Türk Dili	24
1.4.1.1. Atasözleri ve Deyimler	26
1.4.1.2. Benzetmeler	29

1.4.2. Türkler'e Değinmesi	34
----------------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

HÜLÂSATÜ'L-BEYÂN'DA TOPLUMSAL GELİŞMELERİN YANSIMALARI

2.1. BATILILAŞMANIN TOPLUMA VE GELENEKLERE YANSIMALARI	38
.....	38
2.1.1. Batılılaşma Nedir?	38
2.1.2. Batılılaşmanın Yansımaları.....	42
2.2. TOPLUMDA YAYGIN OLAN HURAFELER	60
2.3. TEKNOLOJİK GELİŞMELERE İLİŞKİN YORUMLAR.....	63
2.4. MİMARİ GELİŞMELER İLİŞKİN YORUMLAR.....	73
2.5. TIBBİ, BİYOLOJİK VE İLMİ GELİŞMELERE İLİŞKİN YORUMLAR	80
.....	80
2.6. DÖNEMİN DİNİ PROBLEMLERİNE DEĞİNMESİ.....	91
2.7. DÖNEMİN AHLAKİ PROBLEMLERİNE DEĞİNMESİ.....	97
2.8. GÜNLÜK HAYATA DAİR YORUMLARI.....	101
2.9. İCTİMAİ KONULARA DEĞİNMESİ.....	106
2.8.1. Şeriat	106
2.8.2. Faiz.....	113
2.8.3. Kadın ve Örtünme.....	116
2.8.4. Cuma Gününün Tatil Olması Meselesi.....	131

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİYASİ OLAYLARIN VE DEVLETLERARASI İLİŞKİLERİN HÜLÂSATÜ'L-BEYÂN'A YANSIMALARI

3.1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI.....	134
3.2. BALKAN SAVAŞLARI.....	142
3.3. ASKERLİK KONUSU	150

3.4. DEVLETLE İLGİLİ KONULARA YÖNELİK YORUMLAR.....	167
3.4.1. Devlet Yönetimi.....	167
3.4.2. Devletlerarası İlişkilere Dair Yorumlar	175
3.4.3. Devlet Görevlerine İlişkin Görüşleri	178
3.5. ANADOLU'NUN İŞGALİ VE MİLLİ MÜCADELEYE İLİŞKİN YORUMLAR	187
3.6. DÖNEMİN AVRUPASINDAN YANSIMALAR.....	192
SONUÇ	195
KAYNAKÇA.....	203

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
Nşr.	: Neşreden
Sad.	: Sadeleştiren
Sy.	: Sayı
Thk.	: Tahkik Eden
t.y.	: Tarih yok
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
y.e.y.	: Yayın yeri yok
y.y.	: Yayın yeri belli değil
yzrsz.	: Yazarsız
.....	: Öncesi/sonrası var

ÖN SÖZ

Mehmet Vehbi Efendi'nin Hülâsatü'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'an adlı eseri üzerinde benzeri bir çalışma yapılmamış olması bu konuyu seçmemizdeki temel nedendir. Ayrıca müellifin dini yönünün yanı sıra siyasi yönünde olması bu konuyu seçmemizi sağlamıştır.

Çalışmamızla ilgili ilk olarak yaşadığı dönemle ilgili etkilendiğini düşündüğümüz siyasi ve sosyal olayları anlatan eserler okundu ve fişlendi. Buradan elde ettiğimiz bilgiler ışığında Vehbi Efendi'nin eseri Hülâsatü'l-Beyân önemli yerleri not alınarak okundu ve fişlendi. Eser Osmanlı Türkçesi olarak yazılması münasebetiyle fişlenen kısımlar günümüz Türkçesi'ne çevrildi. Ayrıca Vehbi Efendi'nin Ahkâm-ı Kur'âniye adlı eserinden de yararlandı. Daha sonra gerekli yerlerde İslam Ansiklopedisi'nin ilgili maddelerine başvuruldu. Tarihi olaylardan bahsetmesi sebebiyle çoğunluğu tarih ilmiyle alakalı olmak üzere çok sayıda makale okundu ve fişlendi.

Çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yorumlarında etkili olması hasebiyle hayatını ele alacağız. Ayrıca bu bölümde eseri yorumlarken etkili olan düşünce yapısı ve dünya görüşü üzerinde duracağız. Bunun yanı sıra bu bölümde yorumlarında etkili olduğunu düşündüğümüz dönemin siyasi gelişmelerine değineceğiz. Eserin yaşadığı dönemde halk arasında sevilmesi sebebiyle kullanmış olduğu atasözlerinden ve deyimlerden bahsedeceğiz. Bunun yanı sıra gaybi konuları görsel hale getirmesi açısından kullanmış olduğu benzetmelere değineceğiz.

Tezimizin ikinci bölümünde toplumsal gelişmelerin esere yansımalarını ele alacağız. Bu bölümde Batılılaşmanın, dönemin mimarisinin, teknolojinin, tıp ve biyolojinin, dini problemlerin ve ahlaki problemlerin esere nasıl yansıdığını örnekleriyle sunacağız. Her dönemde farklı şekilde yorumlanan ve tartışılan konulardan olan kadın ve örtünme, şeriat ve faiz konularına Vehbi Efendi'nin nasıl yaklaştığını ortaya çıkarmaya çalışacağız. Ayrıca burada yaşadığı dönemde tartışma konusu olan Cuma gününün tatil olması meselesi ile ilgili görüşlerini paylaşacağız.

Tezimizin son bölümünde ise dönemin siyasi olaylarının esere yansımaları üzerinde duracağız. Müellifin yaşadığı dönemin önemli olaylarından olan Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nın esere nasıl yansıdığı tespit etmeye çalışacağız.

Askerlik konusunda yapmış olduğu yorumlara değineceğiz. Ayrıca burada devletle ilgili konuların, milli mücadele döneminin esere nasıl yansıdığına bakacağız. Sonuç kısmında ise yapmış olduğumuz tespitleri ortaya koyarak çalışmamızı sonlandıracağız.

Çalışmanın her aşamasında desteğini esirgemeyen ve çalışmanın bitmesinde önemli katkısı olan Prof. Dr. Selim TÜRCAN hocama teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmalarım esnasında ihmal ettiğim ve anlayış gördüğüm değerli eşim Semiha Güleç ve çocuklarım Asaf Umeyr ve Amine Ravza'ya teşekkür ederim. Tezin yazımı esnasında düzeltmeleri yapan Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni kardeşim Sümeyye Güleç'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bu süreçte desteklerini esirgemeyen tüm aileme de teşekkür ederim.

Muhammed Güleç
Çorum / 2019

GİRİŞ

1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Hülâsatü'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'an tefsiri üzerine tespit edebildiğimiz kadarıyla dört tane tez ve bir o kadar da makale yazılmıştır. Konyalı Mehmed Vehbi Efendi tarafından kaleme alınan bu eser bazı alimler tarafından Cumhuriyetin ilk Türkçe tefsiri kabul edilmiştir. Eser, yazıldığı dönemde devlet adamlarına yönelik mesajlar içermesi ve ayetlerden tarihî olaylara dayanaklar çıkartılması hasebiyle önemlidir. Son dönem Osmanlı Devleti'nin ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin içerisinde bulunduğu durumun ve batılılaşmanın topluma etkisiyle Hülâsatü'l-Beyân'ın bu konuda bize yansıttığı bilgiler, hem tefsirin güncellenmesi bağlamında hem de tarihî bilgilendirme bakımından önemlidir. Ayrıca şeriat, faiz, kadın ve örtünme konuları da çalışmamızın yan konularını oluşturmaktadır ki bir İslam alimi olarak Vehbi Efendi'nin bu konulara nasıl yaklaştığını açığa çıkarmış olacağız.

Ulusal Tez Merkezi'nin internet adresi verilerine göre Hülâsatü'l-Beyân adlı eser üzerine yapılan çalışma sayısı dört tanedir. Bu eser hakkında yapılan ilk çalışma Remzi Ateşyürek'in "Mehmed Vehbi Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu" adlı yüksek lisans tezidir. Bizim çalışmamızda "Mehmed Vehbi Efendi'nin Hayatı" adıyla müstakil bir bölüm bulunmakla birlikte burada ele aldığımız konu bazı yönlerle bu çalışmadan farklılaşmaktadır. Biz çalışmamızın bu bölümünde müellifin hayatını siyasi yönlerini öne çıkaracak şekilde ele aldık. Bu eser üzerine yapılan diğer bir çalışma ise İzzettin Pak'ın "Mehmed Vehbi Efendi'nin Tefsirindeki Metodu" adlı yüksek lisans tezidir. Bu çalışmanın bizimkinden farklı açıdan bu tefsiri değerlendirdiği zaten açıktır. Ayrıca Harun Turanoğlu'nun "Mehmed Vehbi Efendi'nin Uluhiyet Anlayışı" adlı yüksek lisans tezi de vardır ki bu çalışma da içerik itibariyle bizim çalışmamızdan tamamen farklıdır. Son olarak eser üzerine yapılmış en müstakil çalışma Nevzat Murat'ın "Mehmed Vehbi Efendi'nin Hülâsatü'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'an Adlı Eserinde Esbab'ün Nüzüle Yaklaşımı" adlı yüksek lisans tezidir. Bu çalışma da bizim tezimizden farklı olduğu açık olan bir konuyu ele almıştır. Dolayısıyla yapmış olduğumuz bu çalışmanın somut bir bilgi boşluğunu doldurduğunu söyleyebiliriz.

Çalışmamız Mehmed Vehbi Efendi'nin tefsirinin siyasî, sosyal ve kültürel arka planını aydınlatan bir çalışma olacaktır. Türkiye'de başvuru kaynağı olan "Hülâsatü'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'an" tefsirinin doğru anlaşılması ve doğru analiz edilmesi

açısından bu çalışmanın katkı sağlayacağını düşünmekteyiz. Ayrıca çalışmamızın Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlet ve din ilişkilerinin aydınlatılması açısından da katkı sağlayacağı ümidini taşımaktayız.

2. ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Mehmed Vehbi Efendi'nin Hülâsatü'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'an adlı eserinin yazılmış olduğu dönemdeki siyasi ve sosyal olayların etkilerini ve yansımalarını tespit etmek tezimizin temel amacını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra gerek duyulan yerlerde klasik ve modern dönemde yazılan tefsirlerden saymış olduğumuz yönler açısından farklı olan yanlarını ortaya koymak da tezimizin amaçları arasında sayılabilir. Sonuç olarak Mehmed Vehbi Efendi'nin tefsirinde dönemin siyasi ve sosyal olaylarının etkisi ve ne tür yorumlar yaptığı tespit edilecek, bu etkilerin nedenlerinin neler olduğu üzerinde durulacaktır. Bu tespitler neticesinde tefsirin orijinal olup olmadığı hakkında bilgi sahibi olunacaktır.

Kaynak incelemesi çerçevesinde Hülâsatü'l-Beyân tefsiri tamamen okundu. Dönemin sosyal ve siyasal olaylarına hassasiyetini gösteren ifadeleri tespit etmek ve kaçırmamak için dönemi yansıtan eserlerden okumalar yapıldı. Bunun sağladığı bakış açısıyla tüm tefsir gözden geçirilerek fişlemeler yapıldı. Ayrıca tespitlerini yapmış olduğumuz yorumlar, klasik tefsirlerle ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ile Seyyid Kutub'un tefsirleriyle sık sık karşılaştırıldı. Böylece onun özgün yönleri ortaya çıkarılmaya çalışıldı. Temel konulardaki ve tarihi gelişmeler karşısındaki yorumları değerlendirildi. Böylece tefsir edebiyatı ve her dönemin arasındaki canlı ilişkinin bir örneği olarak Hülâsatü'l-Beyân tefsiri incelendi.

3. KAYNAK DEĞERLENDİRMESİ

Çalışmamızın konusu ile ilgili olarak hayatına, yaşamış olduğu dönemin siyasi, sosyal ve kültürel olaylarına ışık tutan kaynaklar tespit edilerek okunmuş ve gerekli fişlemeler yapılmıştır. Ayrıca Hülâsatü'l-Beyân adlı eser hakkında yapılmış olan çalışmalardan yararlanılmış ve gerekli notlar alınmıştır. Temel kaynağımız olan “*Hülâsatü'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'an*” adlı eserin 1966 yılında Osmanlı Türkçesiyle

ancak Latin harfleriyle basılmış ilk baskısından çokça yararlanılmış, gerekli notlar alınarak bunlar günümüz Türkçesine çevrilmiştir.

Çalışmamızın son aşamasında klasik ve modern dönemde yazılan tefsirlerden yararlanılmıştır. Çoğunlukla Râzî'nin Mefâtihu'l-Gayb, Taberî'nin Câmiu'l-Beyân, Seyyid Kutub'un Fî Zilâli'l-Kur'an ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili adlı tefsirlerinden istifade edilmiştir. Bunların yanı sıra yer yer İbn Kesîr'in Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm adlı eseri ile Ömer Nasuhi Bilmen'in Kur'an-ı Kerim Tefsiri adlı eserlerinden de yararlanılmıştır. Bunlardan yararlanırken Mehmed Vehbi Efendi'nin tefsirinin bu tefsirlerden farklılaşan yönleri vurgulanmıştır. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mealinden bazı örnek ayetlerin mealleri verilmiş, gereken yerlerde Vehbi Efendi'nin mealiyle aradaki farklılıklar ortaya konulmuştur. Lüzumlu yerlerde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin ilgili maddelerine başvurulmuş ve çokça istifade edilmiştir. Atasözleri ve deyimlerin tam anlamlarını ortaya koymak amacıyla Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinden faydalanılmıştır. Konu itibariyle benzerlik taşıması itibariyle Talha Şahin'in "Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Dönemin Siyasi ve Sosyal Gelişmelerinin Yansımaları" adlı yüksek lisans tezinden çokça faydalanılmıştır. Yine Vehbi Efendi hakkında yapılan diğer tezlerden de yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KONYALI MEHMET VEHBİ EFENDİ ve HÜLÂSATÜ'L-BEYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'AN

1.1. KONYALI MEHMET VEHBİ EFENDİ

1.1.1. Mehmet Vehbi Efendi'nin Hayatı

Mehmet Vehbi Efendi, 1861¹ yılında Konya'ya bağlı Hadim ilçesinin Kongul² köyünde dünyaya gelmiştir. Babası Konya'nın ileri gelen alimlerinden Çelikzade namıyla tanınan Hüseyin Efendi, annesi ise Şerife Hanımdır.³ Soyadı kanunundan sonra babasının lakabı olan 'Çelik' soyadını almıştır.⁴ 1900 yılında Hattat Topçuzade İsmail Hakkı Efendi'nin kızı ile evlenmiştir.⁵ İlk eğitimini köyünde tamamladıktan sonra, Anbarlızade Mehmet Efendi'den kıraat, tecvit ve tashih-i huruf dersleri almış⁶, daha sonra 1876⁷ yılında Hadim Medresesinde eğitim görmeye başlamıştır. 1879⁸ yılında buradan ayrılarak Şirvaniye Medresesi'ne geçiş yapmıştır. Burada dönemin önemli hocalarından olan Konya müftüsü Kadınhanlı Hacı Hüseyin Efendi ve Tavaslı Osman Efendi'den dersler almıştır. Dönemin en önemli Teoloji Fakültesi olarak kabul edilen Darül Hilafe Medresesinden en yüksek derece ile mezun olmuştur.⁹ 1888 yılından itibaren müderrislik yapmaya başlamıştır. Göstermiş olduğu başarılar, 1899 yılında Konya Valisi Ferit Paşa'nın onarılmasına önayak olduğu, Mahmudiye Medresesine tayin olmasını sağlamıştır. 1901 yılında Konya mahkemesine üye seçilmiş, iki yıl sonra ise Konya' da yeni açılan Hukuk Mektebine Vesâya Muallimi¹⁰ olarak görevlendirilmiştir.¹¹ Ayrıca Ali Gav Medresesi'nde de dersler vermiştir.¹²

¹ Veli Ertan, "Müellifin Tercüme-i Hali", *Hülasâtü'l-Beyân .Fi Tefsiri'l-Kur'an* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966), 1:11.

² Kaynaklarda köyün ismi hakkında farklılıklar vardır. Ömer Nasuhi Bilmen *Fonkol* olarak (Bilmen, 1973, s.793), Mehmed Sofuoğlu, *Konkul* olarak (Sofuoğlu, 1981, s.370) Muhammed Hamidullah ve Macit Yaşaroğlu Kungul (Hamidullah ve Yaşaroğlu, 1991, s.150) olarak kitabına almıştır.

³ Ertan, "Müellifin Tercüme-i Hali", 1:11-14.

⁴ Remzi Ateşyürek, "Mehmet Vehbi Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.28 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 540.

⁵ Arslan Karaoğlan, "Konyalı Mehmet Vehbi Efendi'nin Ahkam-ı Kur'aniye ve Muhammed Ali es-Sabuni'nin 'Revaiul Beyan' Adlı Eserinin Mukayesesi", (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2011), 69-70.

⁶ Karaoğlan "Konyalı Mehmet Vehbi Efendi'nin Ahkâm-ı Kur'âniye ve Muhammed Ali es-Sabuni'nin 'Revâiu'l-Beyân' Adlı Eserinin Mukayesesi", 69-70.

⁷ Ertan, "Müellifin Tercüme-i Hali", 1:11-14.

⁸ Ertan, "Müellifin Tercüme-i Hali", 1:11-14.

⁹ Ahmet Atalay, *Milli Mücadelede Konya Kuvâ-i Milliyecileri* (Konya: Damla Ofset, 1997), 2: 5-72.

¹⁰ Veraset ve intikal öğretmeni

¹¹ Ertan, "Müellifin Tercüme-i Hali", 1:11-14.

¹² Cemal Kutay, *Cumhuriyetin Manevi Mimarları* (İstanbul: ABM Yayınları, 2013), 101-102.

Vesaya muallimi olarak görev yaptığı sırada devleti Sultan 2. Abdulhamit Han yönetmektedir. Bu dönemde Selanik merkezli İttihat ve Terakki Fırkası devlet üzerinde etkisini artırma çabaları içerisindeydi. Bu çabalar 23 Temmuz 1908'de Sultan 2. Abdulhamit Han'ın 2. Meşrutiyeti ilan etmesine neden olmuştur. 2. Meşrutiyet'in ilanı sonrası 5 Kasım 1908'de yapılan seçimlerde Mehmet Vehbi Efendi Konya mebusu olarak seçilmiş ve Meclis-i Mebusan'a katılmıştır. Mehmet Vehbi Efendi, mecliste bulunduğu dönemde hiçbir partiye üye olmamış ve bunu "1. Devre'de Meclisi Mebusan'da bulundum. Ancak hiçbir fırkaya intisab-ı Mukayyed olmadım. Esasen fırkaya intisab meşrebime muvafık olmadığından fırka hissi ile mutahassis olmadım ve olamam." sözleriyle açıklamıştır. 1911 yılında Sultan 2. Abdulhamit Han'ın meclisi feshetmesiyle 5 Ocak 1912 tarihinde Konya'ya geri dönmüş ve kendini ilme vermiştir.¹³ "Hülasâtü'l-Beyân" adlı tefsirini bu dönemde yazmaya başlamış ve dört yılda tamamlamıştır.¹⁴ Fakat maddi durumu elvermediğinden eserini bastıramamıştır.¹⁵

Vehbi Efendi, işgal yıllarında halkı bilgilendirmek amacıyla önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Konya da milli mücadelenin fikirde, şuurda ve vicdanlarda yerleşmesini sağlayanlardan biri de Mehmet Vehbi Efendi'dir.¹⁶ Mehmet Vehbi Efendi, yapmış olduğu çalışmalar sebebiyle milli mücadele karşıtı olan Konya valisi Cemal Bey tarafından göz hapsinde tutulmuştur. Cemal Bey, düşmanca hareketleri sebebiyle görevden alınmış ve 25-26 Eylül 1919 tarihinde de Konya'dan kaçmıştır. Halkın ileri gelenleri Müftü Ali Rıza Efendi¹⁷ başkanlığında toplanmış, yapılan görüşmeler sonucunda Edip Bey¹⁸ ve Ömer Vehbi Efendi'nin¹⁹ teklifi ile Mehmet Vehbi Efendi Vali vekilliği görevine getirilmiştir. Bu dönemde meydana gelen en önemli iki olay; Bozkır Ayaklanması ve Kuva-i Milliye'nin Konya'da teşkilatlanmış olmasıdır. 18 Ekim 1919'da İstanbul Hükümeti²⁰ tarafından Suphi Bey Konya 'ya vali olarak atanmıştır.

¹³ Atalay, *Milli Mücadelede Konya Kuva-i Milliyecileri*, 5-72.

¹⁴ Ateşyürek, "Mehmet Vehbi Efendi", 28:540.

¹⁵ Harun Turanoğlu, "Konyalı Mehmet Vehbi Efendi'nin Uluhiyet Anlayışı", (Yüksek Lisans Tezi, Iğdır Üniversitesi, 2014), 7-10.

¹⁶ Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadele Din Adamları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997), 1:24.

¹⁷ Ahmet Avanas, *Milli Mücadelede Konya*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998), 87-88.

¹⁸ Avanas, *Milli Mücadelede Konya*, 87-88.

¹⁹ Avanas, *Milli Mücadelede Konya*, 87-88.

²⁰ Ertan, "Müellifin Tercüme-i Hali", 1:11-14.

Onun göreve başlamasıyla Mehmet Vehbi Efendi'nin vali vekilliği görevi de sona ermiştir.²¹

Mehmet Vehbi Efendi, 1919 yılında yapılan İstanbul Meclis-i Mebusan seçimlerinde Mudafa-i Hukuk Cemiyeti adına Konya'dan mebus seçilmiştir. 11 Ocak 1920'de işgalleri protesto etmek için düzenlenen mitingte etkili bir konuşma yapmıştır. 12 Ocak 1920'de İstanbul'a gitmiş ve Konya mebusu olarak meslise katılmıştır.²²

23 Nisan 1920 de TBMM'nin açılmasıyla Mehmet Vehbi Efendi'de çalışmalara katılmış, Misak-ı Milli'nin mecliste kabul edilmesi için büyük çaba göstermiştir. Meclis başkanı olan Celalettin Arif Bey'in izniyle olarak Erzurum'a gitmesi nedeniyle yaklaşık üç ay²³ TBMM reis vekilliği görevini yürütmüştür. Mecliste bulunan diğer vekiller tarafından çok sevimli olması nedeniyle onlar tarafından Konyalı Vekil Musa Kazım Efendi ile birlikte "Sarıklılar" diye adlandırılmışlardır. Mehmet Vehbi Efendi, 5 Mart 1921'de Şer'iyye ve Evkâf Komisyonu başkanı seçilmiştir.²⁴ 6 Kasım 1922'de Abdullah Azmi Efendi'nin yerine Şer'iyye Vekilliğine getirilmiştir. Mehmet Vehbi Efendi, Büyük Millet Meclisinin üçüncü Şer'iyye ve Evkaf²⁵ vekili olmuştur.²⁶ 17 Temmuz 1921 Kütahya Bozgunu sonrasında bozgunun nedenlerini soruşturmak için kurulan komisyonda üye olarak yer almıştır. 24 Ocak 1922'de ordunun erzakını karşılamakla ve orduyu teftiş etmekle görevlendirilmiştir. Burada bulunduğu dönemde yörenin zirai işleriyle de ilgilenmiştir.²⁷

Mehmet Vehbi Efendi, Şer'iyye ve Evkâf vekili olduğu dönemde medreselerin düzenlenmesi ve vakıflarda yeniliklerle ilgili çalışmalar yapmıştır. Cumhuriyet Halk Fırkası yeni kurulduğu zaman, kuruluş taslağına "Ben fırkacı değilim." diyerek imza atmamıştır. Bu olayın yansıması olarak Şer'iyye ve Evkâf vekilliğinden düşürülmüştür.²⁸ Fakat gerekçe olarak ilim ve irfanıyla tanınmış olan Kayınbiraderi Topçuzade Arif Bey'i Şûrây-ı Evkâf azalığına getirmesi ve Konyalı iki din adamına

²¹ Atalay, *Milli Mücadelede Konya Kuva-i Milliyecileri*, 5-72.

²² Atalay, *Milli Mücadelede Konya Kuva-i Milliyecileri*, 5-72.

²³ Remzi Ateşyürek, "Mehmet Vehbi Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi, 1994),18-19.

²⁴ Atalay, *Milli Mücadelede Konya Kuva-i Milliyecileri*, 5-72.

²⁵ Osmanlı Devleti döneminde Diyanet ve Vakıflar Bakanlığı.

²⁶ Hasan Hüseyin Ceylan, *Cumhuriyet Devri Din-Devlet İlişkileri* (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), 1: 99-100.

²⁷ Atalay, *Milli Mücadelede Konya Kuva-i Milliyecileri*, 5-72.

²⁸ Atalay, *Milli Mücadelede Konya Kuva-i Milliyecileri*, 5-72.

²⁸ Ertan, "Müellifin Tercüme-i Hali", 1:11-14.

Evkaf'tan 500 kuruş maaş bağlaması gösterilmiştir.²⁹ 3 Nisan 1923'de yapılan seçimlere dini düşünceleri nedeniyle katılması engellenmiştir.³⁰ Mehmet Vehbi Efendi, mecliste bulunduğu dönemde toplam 231 konuşma yapmıştır. Bu konuşmalardan 39'unu gizli oturumlarda yapmıştır. 2 soru ve 1 gensoru önergesi vermiş, yapmış olduğu 4 kanun teklifinden 1 tanesi kabul edilmiştir.³¹ Bu rakamlarda gösteriyor ki Mehmet Vehbi Efendi, meclis çalışmalarına etkin bir şekilde katılmıştır. Vekilliği düştükten sonra bir süre Ankara'da kalmış, daha sonra ise tekrar Konya'ya dönmüştür.³²

Mehmet Vehbi Efendi, Hülâsatü'l-Beyân adlı eserinin basım işleriyle ilgilenmek için İstanbul'a gittiği sırada eski Canik mebusu Nafiz Beyle karşılaşmış, onunla beraber Erzurum mebusu Hüseyin Avni Ulaş Bey'in Karaköy'deki yazıhanesine gitmişlerdir. Bu sırada eski mebus arkadaşlarından Ziya Hurşit buraya gelmiş ve burada biraz sohbet etmişlerdir. Bu dönemde de İzmir suikasti meydana gelmiştir. İzmir suikastinin hazırlayıcılarından olduğu iddia edilen Ziya Hurşit ile tesadüfen görüşmüş olması bu olayla ilgili olduğu izlenimi uyandırmıştır. 1927 yılında Konya'da gözaltına alınmış³³ ve Ankara'ya götürülmüştür. Olayla ilişkili olmadığı anlaşılınca M. Kemal Atatürk'ün³⁴ talimatıyla serbest bırakılmıştır.³⁵

Mehmet Vehbi Efendi mebusluğu boyunca hiç bir gruba üye olmamış ve yanlış gördüklerini söylemekten de çekinmemiştir.³⁶ Bir dönem kabine üyelerine Cumhuriyet Halk Fırkasına üye olma mecburiyeti getirilmiştir. Bu durum karşısında Mehmet Vehbi Efendi: “Ben din adamıyım partici olamam, partcilik fırkacılıktır” diyerek kabul etmemiş ve kürsüye çıkarak; “Ben bugüne kadar hiçbir partiye girmedim, bundan sonra da girmem, kula kul olmam. Allah'a kul oldum kâfi.” diyerek kürsüden inmiştir.³⁷ Eleştirilmesine rağmen sarık ve mest lastiği giymekten vazgeçmemiştir.³⁸ Bakan olduğunda resmi araçla meclise hiç gitmemiştir.³⁹ Yalnız din işlerini değil, dünya

²⁹ Mehmet Ali Uz, *Konya Alimleri ve Velileri* (Konya: Meram Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), 451.

³⁰ Ceylan, *Cumhuriyet Devri Din-Devlet İlişkileri*, 99-100.

³¹ Atalay, *Milli Mücadelede Konya Kuva-i Milliyecileri*, 5-72.

³² Ertan, “Müellifin Tercüme-i Hali”, 1:11-14.

³³ Ceylan, *Cumhuriyet Devri Din-Devlet İlişkileri*, 99-100.

³⁴ Atalay, *Milli Mücadelede Konya Kuva-i Milliyecileri*, 5-72.

³⁵ Ertan, “Müellifin Tercüme-i Hali”, 1:11-14.

³⁶ Ateşyürek, “Mehmet Vehbi Efendi”, 28: 540.

³⁷ Uz, *Konya Alimleri ve Velileri*, 451.

³⁸ Ceylan, *Cumhuriyet Devri Din-Devlet İlişkileri*, 99-100.

³⁹ Ateşyürek, “Mehmet Vehbi Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu”, 18-19.

işlerini de takip etmiştir. Hazine ile ilgili bir konu olduğunda mutlaka söz almıştır. Adeta dönemin alimlerinin bir özeti olmuştur.⁴⁰

Mehmet Vehbi Efendi, 17 Kasım 1949 yılında vefat etmiştir. Mezarı Konya-Ankara yolu üzerindedir.⁴¹ Vehbi Efendi, arkasında şu eserleri bırakmıştır: Hülâsatü'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'an, Akâid-i Hayriyye, Ahkâm-ı Kur'aniyye, Sahîh-i Buhari Tecrid-i Sarîh Muhtasarı Tercümesi,⁴² *Avâmil-i Ümran ve Siyasî Hâtrâlar*.⁴³

1.1.2. Mehmet Vehbi Efendi'nin Ayetleri Yorumlamasında Etkili Olan Düşünceleri

II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte milliyetçi devlet ve İslam'ı millileştirme fikirlerine, Osmanlı Devletinin yıkılması da eklenmiştir. Bu durum Mehmet Vehbi Efendi gibi müfessirler arasında geleneği koruma fikrinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁴⁴ Mehmet Vehbi Efendi, Hülâsatü'l-Beyân adlı eserini gelenekleriyle yaşayan bir milletin geleneklerinden kopmasını engellemek amacıyla kaleme almıştır.⁴⁵

Mehmet Vehbi Efendi, 1908 yılında Konya'da *Beyânü'l-Hak mecmuasında*⁴⁶ yazmış olduğu bir makalesinde İslam dininin içinde bulunduğu bu durumdan nasıl kurtulacağını, doğunun ve batının İslam'ı nasıl anlaması gerektiğini açıklamıştır. Mehmet Vehbi Efendi'ye göre insanların gerçeğe itiraz etmelerinin sebebi, gerçeği bilmemeleridir. Gerçeği öğrendiğinde de yaptıklarından pişman olmayan insan değildir. Bunların yanı sıra aslında dinde olmayan, fakat bazıları tarafından dinden sayılan şeylerle de mücadele edilmelidir. Bu makalesindeki görüşleri de onun tefsirini yorumlamasında etkili olmuştur.⁴⁷

Aynı şekilde Vehbi Efendi'nin Akâid-i Hayriyye adlı eserinin önsözündeki düşünceleri de Vehbi Efendi'nin eserini yazmasındaki amacını göstermesi bakımından önemlidir. Vehbi Efendi'ye göre dünya da hak-batıl kavgası sürekli olarak devam

⁴⁰ Mahir İz, *Yılların İzi* (İstanbul : Kitabevi, 2016), 95-97.

⁴¹ Kâmil Büyüker, "Son Devir İlim ve Mücadele Adamlarından: Konyalı Mehmet Vehbi Efendi (1862-1949)", *Diyanet Dergisi*, sy. 308 (2016): 63.

⁴² Ramazan Altıntaş, "Konyalı Mehmet Vehbi Efendi'nin Kelami Yönü(1862-1949)", *Şehirler ve Alimleri Sempozyumu Kitabı (11-12 Kasım 2016)*, Ed. Ramazan Altıntaş vd. (Konya: Güler Ofset, 2017), 356.

⁴³ Recep Demir, "Ahkâm Tefsiri ve Mehmed Vehbi Efendi'nin Ahkâm-ı Kur'aniye'si", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 22 (2013): 434.

⁴⁴ Mustafa Öztürk, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meal ve Tefsirin Serencamı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 152.

⁴⁵ Öztürk, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meal ve Tefsirin Serencamı*, 110-111.

⁴⁶ Ali Akpınar, "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi (1862-1949) Ve Tefsiri", *Şehirler ve Alimleri Sempozyumu Kitabı (11-12 Kasım 2016)*, Ed. Ramazan Altıntaş vd. (Konya: Güler Ofset, 2017): 378.

⁴⁷ Caner Arabacı, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri(1900-1924)*, (Konya, y.y., 1994), 321-339.

etmektedir. Müslümanlar, batıla yazmış oldukları kitaplarda cevaplar vermişlerdir. Akaid tüm peygamberlerde aynıdır. Sadece amellerde değişme vardır. Ancak son dönemde fitne, fesat, nefsin istek ve arzularına uyma çoğaldığından değişik inançlar ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı batılı reddetmek, bu bozuk inançlara cevap vermek ve itiraz edenleri susturmak için eserler yazılması gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁸

Yine İrfan Görkaş'ın "Bolvadinli Ahmet Fevzi Efendi ve Konyalı Mehmet Vehbi'nin İcazetnamesi"⁴⁹ adlı makalesi yoluyla ulaştığımız ve Mehmet Vehbi Efendi'nin Ahmet Fevzi Efendi'ye vermiş olduğu icazetnamedeki nasihatleri de Mehmet Vehbi Efendi'nin dünya görüşünü açıklar niteliktedir. İcazetnameye göre Mehmet Vehbi Efendi, Peygamber efendimizin ilimle ilgili "şüphesiz melekler, kanatlarını ilim talep edenin ayakları altına sererler."⁵⁰ buyurduğunu belirtmiş; bilgi ve ilimden bahsettikten sonra da alimi "göklerde olanların ve sudaki balıklara varıncaya kadar yerde olanların bilgisine dalan kimse" olarak tanımlamıştır. Bilginin ibadet eden kimseye üstünlüğünü yıldızlı gecede dolunayın yıldızlara olan üstünlüğüne benzetmiştir.⁵¹

Mehmet Vehbi Efendi, icazetnamenin birinci bölümündeki tavsiyeleri şu şekildedir:

Ey doğru sözlü kardeşim bilmelisin ki aklî ve naklî ilimlerin en uzak maksadı, bilgidir (el-marife). Bu bilgi, Allah'ı bilmek, kulun kendisini (nefsini) bilmesi, kendisiyle Allah arasındaki bağı bilmesidir. O halde bilgi konusundaki ilk ilimde, Allah'ın izzeti, azameti ve kemali kendi zatında ve sıfatında keşfedilir ve kula ve ameline ilave olarak her yönden alemlerden müstağni kalınır. İkinci ilimde, her yönden mevlasının keremi, ihsanına kadar sürekli olarak hem zahiri hem Batını bakımından kulun dünyasındaki ve ahiretinde ki zilleti, hakirliği, fakirliği keşfedilir. Keremin ve ihsanın kesilmesi gerçekleşmesi bakımından "turfete ayn"dır. Kulun, mensur bir heba olması anında. Üçüncü ilimde, uygun olan keşfedilir, yani gani ve hamid olan mevlasına tazimle kulun acziyle birlikte amacının genişliği, gücünün nihayeti ile kıyamını gerektirenler keşfedilir. Mevlanın şanına layık olan bu tazimden sonra, Allah'ın hakikat olarak takdir ettikleri keşfedilir. Ayrıca Mevlanın iki dünyada (dareyn) verdikleri keşf edilir. Bu da ancak onun fazlı ve ihsanıyla olur. Kul açısından bu, ne olumlu (icab) ne zorunlu (vücub), ne hakikattir (istihkak). Bu durum ve tazimle yapılan

⁴⁸ Mehmed Vehbi Efendi, *Akâid-i Hayriyye*, sad. Resul Öztürk (Konya: Eğitim Yayınevi, 2018) 14-15.

⁴⁹ Bu makale yolu ile icazetnamenin içeriğine ulaştık.

⁵⁰ Ebû İsa Muhammed b. İsa Yezîd et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr (Câmiü's-Sahîh)*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beirut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996), 4: 414.

⁵¹ İrfan Görkaş, "Bolvadinli Ahmet Feyzi Efendi ve Konyalı Mehmet Vehbi'nin İcazetnamesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy.26, (2009): 253.

Mevla kıyamı, istihlak yolunu hazır etmeye, şeriata uyarak kemalin elde edilmesine devam ederek elde edilen üç ilimin gerektirdiği şeydir.⁵²

Mehmet Vehbi Efendi, icazetnamenin ikinci bölümündeki tavsiyeleri ise şu şekildedir:

İlimle ve ilmin neşriyle, özellikle şariat ilimleriyle meşgul olmak gerekir. Zira onlar, ebedi saadetin anahtarlarıdır. Bütün malayani işlerden kaçınmak gerekir. Yine nebi a.s.den rivayet edilmiştir. Allah'tan kuluna arız olanların alameti, kulun malayani olmayanlarla meşgul olması, vaktinin zerresini malayani şeyleri tasarrufa harcamaması, hasretini kıyamet gününe uzatmasıdır. Yemekte, giyinmekte, meskende şüpheli şeylerden uzak durmak, masivadan kalbi arındırmak (tathir) gerekir. Bu ise ancak tatlılıkla, riyazatla, halk sohbetini terk etmekle kolay olur. Yine ahlakı iyileştirmekle (tehzib) meşgul olmak gerekir. Şöhretin sebeplerinden kaçınmak gerekir, çünkü şöhret afettir. İhvanla birlikteliği azaltmak gerekir. Onların zararının en azı, vaktini israf etmeleridir. Vakit ise senin malının sermayesidir.⁵³

Mehmet Vehbi Efendi, öğrencisinin nefsinin istekleriyle vakit kaybetmemesini, dünyayı ve içindekileri istememesini, hayatı boyunca fakirliği seçmesini ve dünya işlerinde de yalnız Allah'a tevekkül etmesini istemiştir. Allah'ın şöyle; “Ey dünya bana hizmet edene hizmet et. Sana hizmet edeni, kendine tabi kıl.”, Peygamber (s.a.v.)'in ise “İçinde kalacağın kadar dünya için, içinde kalacağın kadar ahiret için amel et. Allah'a ihtiyacın kadar onun için amel et. Katlanmaya sabredebildiğin kadar cehennem için amel et.” buyurdıklarını ifade etmiş ve insana öğüt olarak bunların yeteceğini belirtmiştir. Baki olana fani olanı tercih etmemesini istemiş ve Yüce Allah'ın “Sizde olanlar tükenir, Allah katında olanlar bakidir, sonsuzdur” sözünü düşünmesini önermiştir. Nefsinin isteklerine boyun eğmemesini, nefsinin istek ve arzularına uyan kimselere uymamasını ve onlardan uzak durmasını istemiştir.⁵⁴

Mehmet Vehbi Efendi, öğütlerine şöyle devam etmiştir:

Halkla hüsn-i muâşeret üzere ol. Merhametle, hilmle, sevgiyle, şefkatle davran. Zulmedeni affet. Kötülük edene ihsan et. Tevazuyla, rifkle muamele et. Gücünün yettiği kadar öfkeni yut, kızgınlığını defet. Allah'ın Habib'ine olan şu sözünü düşün. “Fe bima rahmetin minallahi linte lehüm ve lev künte fazzan galîza'l-kalbi lenfaddu min havlik” Ayet onlardan ne istiyor, rahmete nail olanlara onun sebabını nasıl ortaya koyuyor, ayrılığın veya birliğin (cem') sebebine nasıl işaret ediyor? Aklın, nefsin, ruhunun gayreti sürdükçe onlara olan ihtiyacını kıs. Nebi a.s., “Allah'a imandan sonra amellerin en

⁵² Görkaş, “Bolvadinli Ahmet Feyzi Efendi ve Konyalı Mehmet Vehbi'nin İcazetnamesi”, 256-257.

⁵³ Görkaş, “Bolvadinli Ahmet Feyzi Efendi ve Konyalı Mehmet Vehbi'nin İcazetnamesi”, 258.

⁵⁴ Görkaş, “Bolvadinli Ahmet Feyzi Efendi ve Konyalı Mehmet Vehbi'nin İcazetnamesi”, 258-259.

üstünü, insanları sevmektir” buyurdu. Bu konuda, el-Cami es-Sağir’in şu hadisi yeterlidir. “En üstün amel, sana gelmeye gitmen, sana vermeyi yasaklayana vermen, sana kötülük edene iyilik etmendir.” Sohbetin salihlerle, özellikle fakirlerle olsun. Fakirlerin edebiyatı edeblen...Büyük Hikmeti ve Adem aleyhisselamın çamurundan hamurlanan uzak gayeyi,yani kulluğa (ibade) hasredilmesini öğren. Faziletleri yerine getir ki o Kuran’ı okumaktır, özellikle namaz (salat) kılmaktır, özellikle de teheccüt namazını kılmaktır. Kuran okumanın en iyisi, zikredilebildiği kadarıyla Allah’ı zikirdir. Bütün zikir gayretiyle, bire bir Allah’ın huzurunda olmaya devam ederek en iyi kulluğu yerine getirmeye çalış. Neticede Allah’a kavuşabilesin ki bu hal, maksatların ve yolların en yücesidir.⁵⁵

Mehmet Vehbi Efendi’nin bu icazetnamedeki tavsiyeleri onun tefsirini yazarken nasıl bir ruh hali içerisinde olduğunu ve neyi amaçladığını bizlere göstermesi açısından önemlidir.

Yine eserin içerisinde birinci dünya savaşından, balkan savaşlarından ve askerlikten bahsedilmesi de o dönemde ülkenin içinde bulunduğu durumlarla Mehmet Vehbi Efendi’nin yakından ilgili olduğunu göstermektedir.

1.2. MEHMET VEHBİ EFENDİ’NİN ESERİ: HÜLÂSATÜ’L-BEYÂN FÎ TEFSİRİ’L-KUR’AN

1.2.1. Mehmet Vehbi Efendi’nin Tefsirinin Yazılma Süreci

Mehmet Vehbi Efendi, 1908 yılında Meclis-i Mebusan’a Konya mebusu olarak katılmıştır.⁵⁶ 1911 yılında Meclis-i Mebusan’ın dağılmasıyla birlikte tekrar Konya’ya dönmüş, geçmişte olduğu gibi eğitim öğretim faaliyetleriyle birlikte müderrislik yıllarında başladığı⁵⁷ tefsirini de yazmaya devam etmiştir.⁵⁸ Bu esnada Birinci dünya savaşının çıkması, gençlerin cepheye gitmesine neden olmuş ve eğitim –öğretim faaliyetleri durmuştur. Bunun üzerine Mehmet Vehbi Efendi, zamanını tefsirini yazmaya ayırmış ve 1915 yılında “*Hülâsatü’l-Beyân Fî Tefsiri’l-Kur’an*” adlı eserini

⁵⁵ Görkaş, “Bolvadinli Ahmet Feyzi Efendi ve Konyalı Mehmet Vehbi’nin İcazetnamesi”, 259.

⁵⁶ Ertan, “Müellifin Tercüme-i Hali”, 1:11-14.

⁵⁷ Mehmed Soruoğlu, *Tefsire Giriş*, (İstanbul: Çağrı Yayınları,1981), 370.

⁵⁸ Ertan, “Müellifin Tercüme-i Hali”, 1:12- 13.

bitirmiştir. Fakat maddi yetersizlikler eserin tamamını bastırmasına engel olmuştur.⁵⁹ Kendi imkanlarıyla eseri ancak 7.cilde kadar bastırabilmiştir.⁶⁰

Mehmet Vehbi Efendi, 23 Nisan 1920 yılında Ankara’da açılan Büyük Millet Meclisi’ne tekrar Konya mebusu olarak katılmıştır. Bu dönemde Meclis başkanlığı ve Şeriye ve Evkaf Vekilliği yapmıştır. Mecliste görevi sona erdikten sonra bir süre Ankara da kalmış ve tekrar Konya’ya dönmüştür. Ankara’da kaldığı süre içerisinde Şemsettin Günaltay’ın teşvikiyle eserinin kalan kısmını bastırmaya karar vermiştir. Eserin kalan kısmının basılmasına Konya esnaflarından Hacı Kaymakzâde, Hacı Mahmut ve Oğlu Kâsım Efendi maddi olarak katkıda bulunmuşlardır.⁶¹

Mehmet Vehbi Efendi, eserine dönemin en büyük olaylarının yaşandığı 1915-1923 yıllarını kapsayan yerel, bölgesel ve uluslar arası notları da eklemiştir.⁶² Eser ilk olarak 15 cilt olarak Osmanlı Türkçesiyle basılmıştır.⁶³ 1966-1969 yıllarında *Sabri Çağlayan ve Mümin Çevik tarafından hazırlanan fihristle*⁶⁴ beraber 16 cilt olmuş ve latin harfleriyle⁶⁵ tekrar basılmıştır.⁶⁶

1.2.2. Mehmet Vehbi Efendi’nin Tefsirinin Özellikleri

Hülâsatü’l-Beyân Fî Tefsîri’l-Kur’an, 20. yüzyılın başlarında Osmanlı’da modernleşmenin en yüksek seviyeye ulaştığı ve cumhuriyet yönetiminin ideolojisi haline geldiği, geleneksellikten kopuşun hızlandığı bir dönemde geleneği yaşatma çabasıyla yazılmış bir eserdir. Eser geleneksel ve klasik tefsir anlayışını yansıtmaktadır.⁶⁷ Türkçe yazılmış tefsirlerin en geniş olanlarından bir tanesidir. İslam dünyasında yazılmış önemli tefsirlerden özetler içermektedir.⁶⁸ *Dirayet metodundan*⁶⁹

⁵⁹ Ertan, “Müellifin Tercüme-i Hali”, 1:12- 13.

⁶⁰ İsmet Ersoy, “Hülâsatü’l-Beyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.18, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1998), 320-321.

⁶¹ Ertan, “Müellifin Tercüme-i Hali”, 1:12- 13.

⁶² İsmail Yurdakök, “Mehmet Vehbi Efendi’nin Tefsirinde Uluslar Arası İlişkiler Notları”, *Osmanlı’nın Son Döneminde İslami Uluslar Arası İlişkiler*, erişim 10 Ekim 2018, <http://www.academia.edu/5626229>, 8.

⁶³ Salih Akdemir, “Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Türkçe Telif ve Tercüme Tefsirler Üzerine Bir Değerlendirme”, *İslami Araştırmalar*, sy. 8, (1988): 2:26.

⁶⁴ Öztürk, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Meal ve Tefsirin Serencamı*, 79-80.

⁶⁵ Karaoğlan “Konyalı Mehmet Vehbi Efendi’nin Ahkâm-ı Kur’âniye ve Muhammed Ali es-Sabunî’nin ‘Revâiu’l-Beyân’ Adlı Eserinin Mukayesesi”, 72.

⁶⁶ Ersoy, “Hülâsatü’l-Beyân”, 18: 320-321.

⁶⁷ Öztürk, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Meal ve Tefsirin Serencamı*, 110-111.

⁶⁸ Mümin Çevik, “Naşirin Açıklaması”, *Hülâsatü’l-Beyân Fî Tefsiri’l-Kur’an* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966) , 1: 9-10.

yararlanılan eserde ayetler genelde tek tek ele alınmıştır. Ayet mealleri bold olarak ve köşeli parantez içerisinde verilmiştir. Daha sonra ayetin açıklaması yapılmıştır.⁷⁰ Açıklama yapılırken önemli kelimelerin anlamları ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.⁷¹ Ayetlerin meali verilirken birebir çeviri yerine, ayetin nüzül sebebi, bağlamı ve diğer bilgiler göz önünde bulundurulmuştur.⁷² Diğer ayetlerin yorumuna geçilirken önceki ayeti kısaca özetleyen, sonraki ayete giriş mahiyetinde bilgi verilmiş ve diğer ayetin Arapçası ve mealiyle devam edilmiştir.⁷³ Bazı yerlerde Arapça gramer bilgileri verilmiştir.⁷⁴

Genelde ayetlerin iniş sebeplerine⁷⁵, ayetler arasındaki ilişkilere⁷⁶ ve ayetlerden çıkarılabilecek faydalara⁷⁷ değinilmiştir.⁷⁸ İmanın mahiyeti⁷⁹, iman-amel ilişkisi⁸⁰, insanın fiilleri⁸¹, Kur'an'ın mahluk olup olmadığı⁸², ru'yetullah⁸³ ve büyük günah işleyen kimsenin durumu⁸⁴ gibi itikadi konulara temas edilmiştir. İtikadi konularda ehli-sünnet mezhebi benimsenmiş⁸⁵, yer yer diğer mezhepler de eleştirilmiştir.⁸⁶ Eserde Taberî⁸⁷ (ö.310/923), Beyzâvî⁸⁸ (ö.685/1286), Neseî⁸⁹ (ö.710/1310) Râzî⁹⁰ (ö.606/1210), Ebüssuûd Efendi⁹¹ (ö.982/1574), Nişâbü'rî⁹² (ö.730/1329), Nimetullah Efendi⁹³ (ö.920/1514), Sıddîk Hasan Han⁹⁴ (ö.1307/1890), İsmail Hakkı Bursevî⁹⁵

⁶⁹ Ersoy, "Hülâsatü'l-Beyân", 18: 320-321.

⁷⁰ Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 1:17.

⁷¹ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 12-4743

⁷² Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 1:208-209.

⁷³ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 15: 6177.

⁷⁴ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 12-5031.

⁷⁵ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 5:1849.

⁷⁶ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 5:1843.

⁷⁷ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 5: 1890.

⁷⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 2: 793-794.

⁷⁹ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 6: 2265.

⁸⁰ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 3:952.

⁸¹ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 6: 2218.

⁸² Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 6: 2457.

⁸³ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 15: 6262.

⁸⁴ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 3:1060.

⁸⁵ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 12-4951.

⁸⁶ Ersoy, "Hülâsatü'l-Beyân", 18: 320-321.

⁸⁷ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 2: 677.

⁸⁸ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 8: 3251.

⁸⁹ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 2: 651.

⁹⁰ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 9:3705.

⁹¹ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 1:205.

⁹² Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 8: 3070.

⁹³ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 2: 679.

⁹⁴ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, 5:1803.

(ö.1137/1725) ve Hâzin⁹⁶ (ö.741/1341) gibi müfessirlerin tefsirlerinden yararlanılmıştır. Buralardan nakil yapılırken “beyanları vechile”⁹⁷, “beyan olunduğuna nazaran”⁹⁸, “beyanına nazaran”⁹⁹ ve “beyan olunan”¹⁰⁰ gibi ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca genel olarak ayetlerin sonunda “hulâsa” adı verilen özet bilgiler verilmiştir.¹⁰¹ Bazı kelimelere anlam verilirken örneğin; “salât kelimesiyle murad” şeklinde kelime ile kastedilen anlam belirtilmiştir.¹⁰²

Müellif, müteşabih ayetler hakkında da yorumlar yapmış ve harfleri anlamlandırmıştır. Örneğin; Yusuf Suresi’nin başındaki ال ile ilgili olarak ا harfinin “kamil insana”, ج harfinin “liyakatine” ve ح harfinin ise “ilahi sırların bayrağını kaldırmaya” işaret olduğunu ifade etmiştir.¹⁰³

Vehbi Efendi, hadisleri kullanırken genel olarak mealen nakletmiş ve rivayet zincirlerini kullanmamıştır. Bazı hadislerde “Buhari ve Müslim’in ittifakıyla” ifadelerini kullanarak hadisi Hz. Peygamberden ilk nakleden kişinin ismini vermiştir.¹⁰⁴ Benzer kullanımı Sahîh-i Buhari Tecrid-i Sarîh Muhtasarı Tercümesi adlı eserinde de yapmıştır.¹⁰⁵ İsrailiyattan sayılan geçmiş milletler ile ilgili konuların yanı sıra ahiretle ilgili konulara da yer verilmiştir. Sahabe ve tabiinden gelen rivayet sayısı da çoktur.¹⁰⁶ Müellif, Kur’an’da neshin var olduğunu kabul etmiş ve yorumlarında buna işaret etmiştir.¹⁰⁷ Mehmet Vehbi Efendi’nin kendisinden beklenen üst düzey yorumları yapmaktan kaçınmış olduğu, genellikle nakillerle yetindiği ifade edilmesine rağmen, halk tarafından sevilmiş ve tutulmuştur.¹⁰⁸ Bunda zamanına göre dilinin halkın anlayacağı şekilde açık ve sade olmasının etkisi de vardır.

⁹⁵ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü’l-Beyân, 11: 4565.

⁹⁶ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü’l-Beyân, 9: 3599.

⁹⁷ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü’l-Beyân, 8: 3070

⁹⁸ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü’l-Beyân, 2: 651.

⁹⁹ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü’l-Beyân, 2: 763.

¹⁰⁰ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü’l-Beyân, 8: 3292.

¹⁰¹ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü’l-Beyân, 2: 493.

¹⁰² Mehmed Vehbi, Hülâsatü’l-Beyân, 5: 1887.

¹⁰³ Mehmed Vehbi, Hülâsatü’l-Beyân, 6:2456.

¹⁰⁴ Örnek için bkz; Mehmed Vehbi, Hülâsatü’l-Beyân, 11: 4276.

¹⁰⁵ Nuri Tuğlu, “Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Sahih-i Buhârî Tercümesi Üzerine Muhtasar Bir Değerlendirme”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2 (2017): 45.

¹⁰⁶ Ersoy, “Hülâsatü’l-Beyân”, 18: 320-321.

¹⁰⁷ Mehmed Vehbi, Hülâsatü’l-Beyân, 1:195-198.

¹⁰⁸ Ersoy, “Hülâsatü’l-Beyân”, 18: 320-321.

Eseri Hafız M. Kamil tashih etmiş, Kethuda Camii imamı Hafız İbrahim Efendi ise tetkik etmiştir.¹⁰⁹ Kadırgalı Mustafa Nazif Efendi'nin hattı kullanılmıştır.¹¹⁰ Ayet metinleri Hasan Rıza hattı ile yazılmıştır.¹¹¹

Hülâsâtü'l-Beyân, 15 cilt ve 6150 sayfadan oluşmaktadır.¹¹² İkinci cilt dışında diğer bütün ciltler İstanbul Evkâf-ı İslâmiye matbaasında basılmıştır. Bir, iki, üç, dört, beş ve altıncı cüzler birer cilt, yedi ile sekiz, dokuz ile on, on bir ile on iki ve on üç ile on dördüncü cüzler birer cilt olarak basılmıştır. Bütün ciltlerin sonuna konu fihristi ve doğru-yanlış cetveli de ilave edilmiştir. Önceki ciltlerde fark edilemeyen hatalar sekizinci ciltte düzeltilmiştir. Latin harfleriyle 1966 yılında Üçdal Neşriyat tarafından basılan esere tefsirin tamamının fihristini oluşturan on altıncı bir cilt daha ilave edilmiştir.¹¹³ Mümin Çevik ve Veli Ertan tarafından hazırlanan¹¹⁴ bu cilt 1971 yılında Tan matbaasında basılmıştır. Bu ciltte ayetlerin konularına göre sıralanışı, hangi surenin hangi cüzde bulunduğu, hangi konuda hangi surelerde ayetlerin olduğu gibi faydalı bilgiler yer almaktadır. Bunun yanında on altıncı ciltte yirmi iki sayfadan oluşan bir lügat vardır ve eser toplamda 6909 sayfadır.¹¹⁵ Remzi Ateşyürek'in Mehmet Vehbi Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu¹¹⁶ adlı yüksek lisans tezinde verdiği bilgiye göre eserin ilk baskısının basım yeri ve tarihleri aşağıdaki gibidir:

1.Cilt : 1928	Evkaf Matbaası	249 sayfa
2.Cilt : 1340-1342	Ahmedî Matbaası	299 sayfa
3.Cilt : 1341-1343	Evkaf Matbaası	289 sayfa
4.Cilt : 1341-1343	Evkaf Matbaası	292 sayfa
5.Cilt : 1340-1343	Evkaf Matbaası	419 sayfa
6.Cilt : 1340-1342	Evkaf Matbaası	350 sayfa
7.Cilt : 1340-1342	Evkaf Matbaası	466 sayfa
8.Cilt : 1340-1342	Evkaf Matbaası	436 sayfa

¹⁰⁹ Ertan, "Müellifin Tercüme-i Hali", 1:12- 13.

¹¹⁰ İzzettin Pak, "Konyalı Mehmet Vehbi Efendi ve Tefsirdeki Metodu (1861-1949)", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 45-46.

¹¹¹ Çevik, "Naşirin Açıklaması", 1: 9-10.

¹¹² Muhammed Hamidullah ve Macit Yaşaroğlu, *Kur'an Tarihi*, çev. Mehmet Sait Mutlu (Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 97.

¹¹³ Ateşyürek, "Mehmet Vehbi Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", 22-23.

¹¹⁴ Çevik, "Naşirin Açıklaması", 1: 9-10.

¹¹⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsâtü'l-Beyân*, 16:6909.

¹¹⁶ Ateşyürek, "Mehmet Vehbi Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", 22-23.

9.Cilt : 1340-1343	Evkaf Matbaası	410 sayfa
10.Cilt : 1340-1343	Evkaf Matbaası	453 sayfa
11.Cilt : 1340-1343	Evkaf Matbaası	473 sayfa
12.Cilt : 1341-1343	Evkaf Matbaası	423 sayfa
13.Cilt : 1341-1343	Evkaf Matbaası	508 sayfa
14.Cilt : 1341-1343	Evkaf Matbaası	529 sayfa
15.Cilt : 1341-1343	Evkaf Matbaası	654 sayfa

Vehbi Efendi'nin (1911-1915) dört yıl gibi kısa bir süre içerisinde 15 ciltten oluşan bu büyük eseri yazması takdire şayandır. Özellikle bu dönemde Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'nın oluşturduğu karmaşayı düşünürsek bu çabanın daha da önemli olduğunu düşünebiliriz. Tefsirin dilinin o dönemin diline göre sade olması tefsirin halk tarafından tutulmasını sağlamıştır. Bunda halkın anlayacağı şekilde atasözleri, deyimler ve benzetmeler kullanmasının da etkisi vardır. Müellif, eserinde ayet yorumlarının yanı sıra halka öğütler vermeyi de amaçlamıştır. Bu anlamda eserin vaaz ve nasihat tarzında olduğunu da söyleyebiliriz. Ayrıca eser dönemin çeşitli konulardaki sorunlarına değinilmesi açısından tarihsel bir nitelikte taşımaktadır.

1.3. ESERİN YAZILDIĞI DÖNEMİN SİYASİ GELİŞMELERİ

Sultan Abdülaziz döneminde (1861-1876) devletin dış borçları artmaya başlamıştı. Bu dönemde devletin toplam borcu iki yüz milyon altına çıkmıştı. Her yıl faiziyle beraber on dört milyon altın borç ödeniyordu. Borçlar, borç ile ödeniyor, açık ise yeni borçlarla kapatılıyordu. Dışarıdan borç bulunamadığında ise Galata sarraflarından yüksek faizle borç alınıyordu. 1875 yılında bütçe beş milyon altın açık verdi ve artık ne içerden ne de dışarıdan borç alma şansı kalmadı.¹¹⁷

1876 yılına gelindiğinde ise V.Murat tahta çıktı. Fakat akli dengesi bozulduğu iddia edilen V.Murat 30 ağustos 1876 yılında hal edildi ve yerine II. Abdülhamit tahta çıkarıldı. Fetvada Sultan Murat'ın devamlı cinnet halinde olduğu ve görevini yapacak durumda olmadığı yazılıyordu.¹¹⁸

¹¹⁷ Cevdet Küçük, "Abdulaziz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.1 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1988), 179-185.

¹¹⁸ Cevdet Küçük, "Murad V", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.31 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,2006),183-185.

Sultan Abdülhamit 31 Ağustos 1876 günü tahta çıktığında devlet çok zor durumdaydı. Rusya sürekli olarak Balkanlardaki devletleri Osmanlı'ya karşı kışkırtıyordu. Bu tahrikler sonucunda bir vergi meselesinden dolayı Hersek'te isyan çıktı. Bu isyan Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'a yayıldı. Bunun üzerine Avrupa devletlerinden Avusturya, Rusya, Almanya İstanbul'da bir konferans düzenlediler ve Osmanlı Devleti aleyhine kararlar aldılar.¹¹⁹ Batılı devletlerin İstanbul'da konferans düzenledikleri gün, Osmanlı Devleti' de içişlerine karışılmasını önlemek amacıyla 23 Aralık 1876'da Meşrutiyeti ilan etti. Batılılar Osmanlı Devleti'nden kabul edilemez isteklerde bulunmuşlardı, ancak bu istekleri böylelikle reddedilmiş oluyordu.¹²⁰

18 Mart 1877'de Meclis-i Mebusan açıldı. Açılışta padişah II. Abdulhamit'de yer aldı. Avrupa devletlerinin imzalamış olduğu Londra protokolünü Osmanlı Devleti kabul etmedi. Rusya Karadağ'a toprak verilmesini istiyordu, Osmanlı Devleti bunu kabul etmeyince 24 Nisan 1877 (93 Harbi)'de Osmanlı-Rus savaşı başladı. Ruslar Doğu Anadolu ve Balkanlar üzerinden saldırıya geçtiler. Balkanlarda diğer Hıristiyan gruplarla birlik olarak Edirne'ye kadar ilerlediler.¹²¹ Bunun üzerine padişah 13 Şubat 1878 yılında Meclis-i Mebusan'ı tatil etti. 3 Mart 1878'de Rusya ile Ayastefanos Antlaşması imzalandı.¹²² Ancak bu antlaşma İngiltere ve diğer Avrupa devletlerinin çıkarlarına ters düştüğü için kabul edilmedi. Avrupa devletleri Berlin'de 13 Mart 1878'de tekrar toplanarak Berlin Antlaşmasını imzaladılar.¹²³ Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya ağır bir savaş tazminatı ödemesi istendi. Kıbrıs İngiltere'ye bırakıldı. Bosna-hersek yönetimi Avusturya'ya bırakıldı.¹²⁴ Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını kazandı. Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakıldı.¹²⁵ Böylelikle Osmanlı Devleti doğuda ve batıda büyük topraklar kaybetti. Bundan sonra Meclis-i Mebusan süresiz kapatıldı ve I. Meşrutiyet fiilen sona erdi.¹²⁶

Sultan Abdülhamit, kendisinden önceki dönemden kalan borçları temizlemeye öncelik veriyordu. Bunun için 20 Aralık 1881'de Muharrem Kararnamesini yayınladı.

¹¹⁹ Ahmet Yılmaz Boyunağa, *Hız Muhammed (sas)'nin Tebliğinden Günümüze İslam Tarihi* (İstanbul, Soğut Ofset, 1993), 883-891.

¹²⁰ Küçük, "Abdulaziz", 1: 216-224.

¹²¹ Boyunağa, *İslam Tarihi*, 883-891.

¹²² Küçük, "Abdulaziz", 1: 216-224.

¹²³ Boyunağa, *İslam Tarihi*, 883-891.

¹²⁴ Küçük, "Abdulaziz", 1: 216-224.

¹²⁵ Boyunağa, *İslam Tarihi*, 151-155.

¹²⁶ Boyunağa, *İslam Tarihi*, 883-891.

Dış borçları ödemek amacıyla da Duyun-u Umumiye Teşkilatı kuruldu.¹²⁷ Tütün, damga pulu, tuz, ipek, balık ve bazı imtiyazlı eyaletlerin vergileri de buraya bırakıldı.¹²⁸ Genel itibariyle istikrarın yakalanmaya çalışıldığı bu dönemde dış güçler rahat durmamış ve ülke karıştırılmak istenmiştir. 1894 yılında Ermeniler kışkırtılmış ve çok sayıda ayaklanma çıkarmışlardır. Ancak bu ayaklanmalar başarılı olamamıştır. 1905 yılına gelindiğinde tarihe ‘Bomba olayı’ olarak geçen olayda Ermeniler Sultan II. Abdülhamit’e suikast düzenlemişler ancak başarısız olmuşlardır.¹²⁹ 1882’de Mısır’da çıkan ayaklanmayı fırsat bilen İngilizler önce Mısır’ı ardından da Kıbrıs’ı işgal etmişlerdir.¹³⁰ Sultan Abdülhamit, İngilizlerin Arap milliyetçiliği ve halifeliğin Arapların hakkı olduğunu yayma politikalarına “Panislamizm” politikası ile karşılık vermiştir. Yine bu dönemde Batıların azınlıkları bahane ederek devletin içişlerine karışmak istemeleri büyük sıkıntılara sebep olmuştur. Mali sıkıntılar ve sürekli patlak veren ayaklanmalar bazı genç subayların muhalif hareketlerine neden olmuş ve II. Abdülhamit 1908 yılında II. Meşrutiyeti ilan etmiştir. Bu durum devletin dağılmasını daha da hızlandırmıştır. 31 Mart 1909’de 31 Mart vakası meydana gelmiştir. Bu olayla ilgili olduğu iddia edilerek, ittihat ve terakkinin baskısıyla II. Abdülhamit 26 Nisan 1909 günü hal edilmiş ve hal fetvasının ilk müsveddelerini Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır yazmıştır.¹³¹

II. Abdülhamit’in tahtan indirilmesiyle 27 Nisan 1909’da Mehmet Reşat (5. Mehmet) tahta çıkmıştır. II. Meşrutiyet’in ilanı bütün ülkede huzursuzluklara sebep olmuştu. İttihatçıların yaptıkları uygulamalar ülkenin değişik yerlerinde ayaklanmalara sebep oluyordu. Mehmet Reşat, Abdülhamit’in Hıristiyanların birbirleriyle birleşmelerini engellemek için kullandığı Rumeli de bulunan kilise ve mekteplerin aidiyeti meselesini çözdü. Bu da Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti’ne karşı birleşmelerini kolaylaştırdı ve Balkan savaşı çıktı.¹³²

¹²⁷ Küçük, “Abdulaziz”, 1: 216-224.

¹²⁸ Boyunağa, *İslam Tarihi*, 883-891.

¹²⁹ Ateşyürek, “Mehmet Vehbi Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu”, 2-5.

¹³⁰ Boyunağa, *İslam Tarihi*, 883-891.

¹³¹ Küçük, “Abdulaziz”, 1: 216-224.

¹³² Cevdet Küçük, “Mehmed V”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 28 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 418-422.

Balkan Savaşları ve Trablusgarp Savaşı (1911-1912) yılları Osmanlı Devleti için acı dolu tarihlerdendir.¹³³ Osmanlı Devleti, Balkan savaşlarında çok büyük kayıplar vermiş ve Balkanlar elden çıkmıştır.¹³⁴ Yine Hakkı Paşa'nın Yemenden istenen bir tümen askeri Trablusgarp'tan göndermesi buranın İtalyan işgaline açık hale gelmesine neden olmuştur.¹³⁵ İtalyanlar Trablusgarp'ı işgal etmişlerdir. Bunun sonucunda 1911 yılında İtalya ile Uşi Antlaşması imzalanmış, Osmanlı devleti Kuzey Afrika'daki son toprağı olan Trablusgarp-Bingazi'yi kaybetmiştir.¹³⁶

1912-1913 yıllarında yapılan II. Balkan Savaşı, I. Dünya savaşına zemin hazırlamıştır.¹³⁷ 1914 yılında Talat-Enver-Cemal Paşalar Almanya ile gizli ittifak yaparak Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletlerine karşı Almanya'nın yanında savaşa girmesine neden olmuşlardır. Bu hareket Osmanlı Devleti'nin dağılmasını önlemek amacıyla yapılan son hamle olmuştur. Ancak bu hamle başarılı olmamıştır.¹³⁸

Birinci dünya savaşı sırasında olası bir yenilgiye karşı devletin yıkılmasını engellemek amacıyla 1916 yılında Enver Paşa ve Teşkilat-ı Mahsusa gerekli tedbirleri almaya çalışmışlardır. Bu itibarla ordunun ihtiyacını karşılayacak asker, silah ve yönetici hazırlıkları yapılmıştır. Konya'da da bu görev Veled Çelebi ve Mehmet Vehbi Efendi'ye verilmiştir.¹³⁹ Yunanlar 1918 yılında Mondros Mütarekesi'ne dayanarak İzmir'i işgal etmişlerdir. Mehmet Vehbi Efendi, böyle bir ortam karşısında boş durmamış, Kuva-i Milliye lehine işgal karşıtı konuşmalar yapmış ve halkı direnişe davet etmiştir.¹⁴⁰

Savaşa Almanya'nın yanında giren Osmanlı Devleti, bu devletten istediğı yardımı alamamıştır. 20 Eylül 1918'de Almanya ağır bir bozguna uğramış, Bulgaristan ise bu tarihte antlaşma imzalayarak savaştan çekilmiştir. Müttfiklerinin savaştan çekilmesi Osmanlı Devletini zor duruma sokmuş ve 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması Osmanlı Devleti için bir felaket olarak tarihe geçmiştir.¹⁴¹

¹³³ Boyunağa, *İslam Tarihi*, 883-891.

¹³⁴ Boyunağa, *İslam Tarihi*, 883-891.

¹³⁵ Boyunağa, *İslam Tarihi*, 883-891.

¹³⁶ Küçük, "Mehmed V", 28: 418-422.

¹³⁷ Ateşyürek, "Mehmet Vehbi Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", 5-8.

¹³⁸ Küçük, "Mehmed V", 28: 418-422.

¹³⁹ Anuş Gökçe, "Hadimli Mehmet Vehbi Çelik", *Konya Yenigün*, erişim 13 Ağustos 2018, <http://www.konyayenigun.com/roportaj/hadimli-mehmet-vehbi-celik-h95283.html>.

¹⁴⁰ Ertan, "Müellifin Tercüme-i Hali", 1:11-14.

¹⁴¹ Boyunağa, *İslam Tarihi*, 894-896.

Mütarekenin “Müttefikler güvenliklerini tehdit eden her yeri işgal etme hakkını elde eder” maddesine dayanarak her yeri işgal etmişlerdir. Osmanlı ordusu terhis edilmiş; silâh ve cephanelerine el konulmuştur. Müttefikler kendi aralarında yaptıkları gizli anlaşmalarla da ülkeyi paylaşmışlardır. Abdulhamit Han o ortamı şöyle anlatmaktadır: “İngilizler, Fransızlar, Ruslar hatta Almanlar ve Avusturyalılar yani bütün Avrupa Devleti çıkarlarını Osmanlı mülkünün parçalanmasında bulmuşlardı ki bu devletler birbirleriyle dalaşıyorlar, ama Osmanlıları bölüşmekte anlaşıyorlardı. Anlaşamadıkları kimin daha iyi parçayı yutacağı idi.”¹⁴² Bu savaş Osmanlı Devleti’nin, askeri ve ekonomik anlamda çok büyük kayıplar vermesine sebep olmuştur.¹⁴³

Sultan Mehmet Reşat vefat edince yerine Mehmet Vahdettin, VI. Mehmet adıyla tahta çıkartılmıştır. 30 Nisan 1918’de Mustafa Kemal 9. Ordu Müfettişi olarak görevlendirilmiştir. Bu arada İngilizler padişaha suikast yapılacağı haberini yaydılar. 20-22 Ekim 1919’da İstanbul hükümeti ile Anadolu hareketi arasında Amasya protokolü imzalandı. Felah-ı Vatan grubu Ankara’da Misak-ı Milli’yi kabul etti. 16 Mart 1920’de İstanbul işgal edildi. 23 Nisan 1920 yılında Büyük Millet Meclisi toplandı ve milletin tek temsilcisi olduğunu ilan etti. Sevr Antlaşması 1920 yılında imzalandı ancak Ankara buna tepki gösterdi. Sevr Antlaşması’nı imzalayanlar istiklal mahkemesi tarafından idama mahkum edildi. Padişah baskılara rağmen Sevr’i onaylamadı. 1921 yılında Yunanlara karşı İnönü zaferi kazanıldı. Padişah’ın Ankara hükümetini tanımakta direnmesi ve İstanbul Hükümeti’nin Lozan konferansına katılmak istemesi üzerine 1 Kasım 1922 ‘de saltanat kaldırıldı. Halifeliğin Osmanlı hanedanına ait olduğu ve TBMM’nin halifeyi tayin edeceği ilan edildi. Saltanatın kaldırılmasıyla Cuma selamlığına çıkan padişahın adı hutbede zikredilmedi ve kendisine gereken ihtimam gösterilmedi. Baskılar karşısında hayatının tehlikede olduğunu düşünen Sultan Vahdettin, 17 Kasım 1922 Cuma sabahı İstanbul’dan Malaya adlı gemi ile çıkarıldı. Padişah, Yıldız Sarayı’ndan İngiliz General Harington tarafından alındı ve Malta’ya götürüldü.¹⁴⁴

¹⁴² Karaoğlan “Konyalı Mehmet Vehbi Efendi’nin Ahkâm-ı Kur’âniye ve Muhammed Ali es-Sabunî’nin ‘Revâiu’l-Beyân’ Adlı Eserinin Mukayesesi”, 61-66.

¹⁴³ Ateşyürek, “Mehmet Vehbi Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu”, 5-8.

¹⁴⁴ Cevdet Küçük, “Mehmed VI”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 28 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 422-430.

Mehmet Vehbi Efendi, 17 Kasım 1922'de Sultan Vahdettin'in İstanbul'dan ayrılması üzerine aşağıdaki konuşmayı yaparak;

Efendim, müsaade buyurun. Ahvali tafsil edecek değilim. Bugün halife makamında olan bir adam (Vahidüddin), ecnebi bir düşman himayesine iltica ederek, fiilen hilâfetten feragat etmiştir. (Elbette sesleri). Binaenaleyh, ikinci bir halifenin seçimi Müslümanlar üzerine vâciptir. Müslümanların bugün hal' ve akdine bugün memur olan Yüce Meclisinizdir. Dolayısıyla Müslümanlar arasında fitne ve fesada sebep olmaması için, her şeyden evvel bunu seçmeli. Ondan sonra şartları ne idi veyahut onun hakkı ne idi, milletin hakkı ne idi düşünülün. Efendiler, bunlar ikinci meseledir. Şimdi İstanbul'u düşünelim, Anadolu'yu düşünelim, bütün İslâm âlemini düşünelim. Bütün İslâm âlemi gözünü şu Meclise dikmiş bakıyor: Ne yaptılar ve ne yapacaklar diyerek... Şimdi bir fetva isteniyor. Bu da haklıdır ve doğru bir meseledir. Öteden beri geleneklerimiz de böyledir.

Sultan Vahdettin'i halifelikten azleden hal fetvasını vermiştir. Bu fetva da aşağıdaki gibidir:

Müslümanların İmamı olan Zeyd (biri), düşmanın umum Müslümanlar aleyhinde mahvı gerektiren şiddetli şartları zaruret olmaksızın kabul ile İslâm hukukunu müdafaadan acizliği göstermeye; Müslümanların müdafaa için olan cihadlarında düşmana muvafakatla Müslümanların ihtilâl ve intikasını [düşmesini] icap ettiren hareketlere fiilen teşebbüs ve ihtilâlcî hareketlere devam ve ısrar ve sonra da, ecnebi himayesine sığınarak Hilâfet Makamını terk ve firar ile hilâfetten bilfiil feragat etmekle şer'an mühali olur mu?

Elcevap: Allahu A'lem bissevap; olur. Ketebehül'l-fakir Afâ anhü'l-Gani Mehmed Vehbi

Bu suretle, İslâmın hak ve menfaatlerini siyaneten Hilâfet Makamına lâyük bir zata, hal' ve akit erbabı tarafından biat olunmak vâcip olur mu?

Elcevap: Allahu A'lem; olur. Ketebehül'l-fakir Afâ anhü'l-Gani Mehmed Vehbi¹⁴⁵

Bu fetva ile birlikte Sultan Vahdettin'in yerine 148 oyla Abdulmecit Efendi halife seçilmiştir.¹⁴⁶ Vehbi Efendi, hal' fetvasında Sultan Vahdettin'in hilafetten feragat ettiğini ve kaçtığını söylemiştir. Ancak Sultan Vahdettin, her seferinde hilafetten feragat etmediğini belirtmiş ve baskılardan dolayı ülkeden çıkmak zorunda kaldığını ifade

¹⁴⁵ Atalay, *Milli Mücadelede Konya Kuvâ-i Milliyecileri*, 5-72.

¹⁴⁶ Veli Ertan, "Tarihte Şeriye ve Evkaf Vekilleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, sy.80-81(1969): 8: 43.

etmiştir.¹⁴⁷ 1920-1923 yılları arasında vatan düşmandan temizlenmiş,¹⁴⁸ 23 Nisan 1923'de Cumhuriyet ilan edilmiş¹⁴⁹ 23 Temmuz 1923'te de Lozan'da Türkiye Cumhuriyeti tanınmıştır.¹⁵⁰ 1923-1930 yılları geçici barış dönemleri olmuştur. Türkiye Milletler Cemiyetine üye olmuştur. 1940 yılında II. Dünya savaşı başlamıştır. Türkiye bu savaşta tarafsız kalmıştır. 1949 yılında Türkiye *Doğu Anadolu'yu korumak amacıyla*¹⁵¹ NATO'ya üye olmuştur.¹⁵²

Konyalı Mehmet Efendi'nin yaşadığı dönem her bakımdan oldukça çalkantılı ve sıkıntılı bir dönem olmuştur.¹⁵³ Tarihin önemli olayları bu dönemde gerçekleşmiştir.

1.4. KONYALI MEHMET VEHBİ EFENDİ'NİN ESERİNDE TÜRK DİLİNDEN VE TÜRKLERDEN BAHSETMESİ

1.4.1. Türk Dili

Mehmet Vehbi Efendi, bazı ayetlerin yorumlarında Türk dilinin özelliklerinden bahsederken, Türkçe'de kullanılan atasözü ve deyimleri de çokça kullanmıştır. Burada bu konuyla ilgili örnek ayet yorumlarını vereceğiz.

Müellif, Fussilet Suresi'nin "Bilmek isteyenler için âyetleri apaçık hale getirilmiş Arapça okunan bir kitaptır." mealindeki 3. ayetini şöyle yorumluyor; Kur'an'da kıstas ve sicil gibi Arapça olmayan kelimelerin bulunması Kuran'ın genel yapısının Arapça olmasına engel değildir. Zira böyle kelimeler esas itibarıyla Arapça değilse de başka dillerden Arapça'ya geçmek suretiyle Arapçalaşmış ve Araplar arasında kullanılır hale geldiğinden de Kur'an'da böyle kelimeler yer almıştır. Mesela Türk dilinde Arapça ve Farsça kelimelerin yer alıp Türkçeleştiği gibi... Özellikle bugün dilimizin yarısı Fransızca kelimelerle dolmuştur. İşte bunun gibi bazı yabancı kelimelerin dilimize karışmasının Türk dilinin genel yapısının Türkçe olmasına engel olmadığı gibi Arap dilinde de bazı yabancı kelimelerin bulunması ve böyle kelimelerin

¹⁴⁷ Küçük, "Mehmed VI", 428.

¹⁴⁸ Ateşyürek, "Mehmet Vehbi Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", 2-5.

¹⁴⁹ Boyunağa, *İslam Tarihi*, 894-896.

¹⁵⁰ Ateşyürek, "Mehmet Vehbi Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", 2-5.

¹⁵¹ Pak, "Konyalı Mehmet Vehbi Efendi ve Tefsirdeki Metodu (1861-1949)", 16-26.

¹⁵² Ateşyürek, "Mehmet Vehbi Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", 5-8.

¹⁵³ Karaoğlan "Konyalı Mehmet Vehbi Efendi'nin Ahkâm-ı Kur'âniye ve Muhammed Ali es-Sabunî'nin 'Revâiu'l-Beyân' Adlı Eserinin Mukayesesi", 61-66.

Kur'an'da da kullanılması Kur'an'ın Arapça olmasına engel değildir.¹⁵⁴ Kur'an'da Arapça dışında başka dilden kelimelerin olup olmadığı konusu alimler tarafından tartışılmıştır. Yabancı asıllı kelimelerin olduğu görüşünü savunanlar: “nasıl Farsça bir kasidede bir tane Arapça kelimenin bulunması kasideyi Farsça olmaktan çıkarmıyorsa, Kur'an'da da Arapça olmayan kelimelerin bulunması onu Arapça olmaktan çıkarmaz.” demişlerdir.¹⁵⁵ Vehbi Efendi'nin de bu görüşü desteklediğini görüyoruz. Bu ayetin yorumundaki ifadelerden o dönemin dil özellikleri hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Özellikle o dönemde dilimizin Fransızca'dan etkilendiğini görüyoruz. Muhtemelen Vehbi Efendi'nin bahsettiği bu dönem Tanzimat dönemidir. Çünkü bu dönemde özellikle Fransız kanunları alınmış ve Fransızlarla ikili ilişkiler içerisinde bulunulmuştur.

Vehbi Efendi, Kafirun Suresi'nin “Siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz. Siz de benim taptığıma tapacak değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim banadır.” mealindeki 3, 4 ve 5. ayetlerini şöyle yorumluyor; Araplara göre tekrar fesahatten sayıldığı için, ayette tekrar fesahate engel değildir. Türkçe'de de konuşma sırasında bu tarz uygulamalar vardır. Mesela niyeti bozuk olan bir kimseye diğeri, “filanca şeyi yap” diyerek tekrar tekrar söylese, muhatabı fitratına uygun olmayan şeyi tekrar tekrar söylemesine sinirlenerek “bilmediğin şeyi söyleyip durma, yapmayacağım, yapmayacağım” dese ve bunu öfkesi geçinceye kadar söylese bu takdirde muhatabı her söyleyişte aşağılanır, sözün gereği de tekrar gerektirdiğinden ne kadar söylense fazla söylenmiş sayılmaz. Bundan dolayı onların Resulullah'ı tekrar tekrar davetlerine karşı Resulullah'ta “Ne ben sizin ilahınıza ibadet ederim, ne de siz benim ilahıma ibadet edersiniz.” dedi ve tekrar onları reddetti.¹⁵⁶ Müellif bu yorumda da Türkçe'de kullanılan tekrarlama uygulamasını ayette ki tekrar uygulamasından hareketle anlatmıştır. Aynı zamanda ayetin anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla güncel hayattan örnek vermiştir.

¹⁵⁴ Konyalı Mehmed Vehbi Efendi, *Hülâsatü'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'an*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966), 12: 5023.

¹⁵⁵ Ebû Bekir Celâluddin Abdurrahman es-Suyûtî, *el- İtkan Fî Ulûmi'l-Kur'an*, çev. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987), 366.

¹⁵⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 15: 6595.

1.4.1.1. Atasözleri ve Deyimler

Mehmet Vehbi Efendi, toplumsal hayatta kullanılan bazı atasözü ve deyimleri eserinde çokça kullanmıştır. Bu bölümde bu konuyla ilgili örnekleri vereceğiz.

Ali İmran Suresi'nin 199. ayetini yorumlarken; dini hükümleri kendi istek ve arzularına göre yorumlamak suretiyle asıl anlamından çıkaran kimselerin, “şeriata uygun çözüm bulma” diyerek hükümleri fetva isteyenine haline uydurduklarını ve bundan para aldıklarını, böyle kişilerin sahte şöhrete sahip olduklarını ve dinlerini dünya karşılığında satarak, şeri hükümleri bozduklarını söylüyor. Dilimizdeki “Bütün fakih din yapar, yarım fakih din yıkar” sözünün buradan alınmış değerli bir söz olduğunu ifade ediyor.¹⁵⁷ Mehmet Vehbi Efendi, bu ayetin yorumunda aslı “yarım hekim candan eder, yarım hoca dinden eder” şeklinde olan ve “bir iş, uzmanına değil de o işten anlamayana yaptırılırsa istenilen değil, ters bir sonuç elde edilir.”¹⁵⁸ anlamında kullanılan bu atasözünü biraz değiştirerek “Bütün fakih din yapar, yarım fakih din yıkar” şeklinde kullanıyor.

Aynı şekilde Ali İmran Suresi'nin 72. ayetini yorumlarken; hilelerle doğru yolda olan insanları saptırmak isteyen kimselerin yaptıkları şeylerin hiçbir zaman kalıcı olmadığına, Allah'ın doğru yolda olanlara yardım ettiğine, hile yapanlarının hilelerinin Yahudiler gibi yüzlerine vurulacağına ve çok aşağılık bir hale geleceklerine ayetin işaret ettiğini söylüyor. Türkçe de kullanılan “hilenin harmanı olmaz” atasözünün bu duruma uygun olduğunu ifade ediyor.¹⁵⁹ Yine Fatır Suresi'nin 43. ayetini yorumlarken; Kureyş kabilesinin Resulullah'ı öldürmek için tuzak kurduklarını fakat Bedir savaşında kendilerinin öldürüldüklerini söylüyor. Türklerin kullanmış olduğu “hilenin harmanı olmaz” ve “kötülük eden belasını bulur” atasözlerinin bu duruma uygun olduğunu ifade ediyor. Bu durumun dünyada çokça görüldüğünü ve kim diğerine tuzak kurarsa zararı kendisinin gördüğünü sözlerine ekliyor.¹⁶⁰ Müellif bu ayetlerin yorumunda Türkçede “aldatan, aldanır”¹⁶¹ anlamına gelen “hilenin harmanı olmaz” atasözünü kullanmış ve

¹⁵⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 2: 821.

¹⁵⁸ TDK, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, erişim tarihi: 19 Şubat 2019, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri.

¹⁵⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 2: 636.

¹⁶⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 11: 4597-4598.

¹⁶¹ Muammer Bağcı, “Aldatan Aldanır”, *Yeni Meram*, erişim tarihi: 21 Şubat 2019, www.yenimeram.com.tr/aldatan-aldanir-242069.htm.

“kötülük eden kötülük bulur” atasözünü de “kötülük eden belasını bulur” şeklinde kullanmıştır.

Bunların yanı sıra Vehbi Efendi, Enam Suresi’nin 34. ayetini yorumlarken “Kar dağına göre yağar.”¹⁶², Hud Suresi’nin 69. ve 70. ayetlerini yorumlarken “Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı sayılır.”¹⁶³ Kasas Suresi’nin 15. ayetini yorumlarken “Akacak kan damarda durmaz.”¹⁶⁴, Saffat Suresi’nin 75, 76 ve 77. ayetlerini yorumlarken “Ağlamayan çocuğa meme verilmez.”¹⁶⁵, Fussilet Suresi’nin 16. ayetini yorumlarken “Düşenin dostu olmaz”¹⁶⁶, Zuhuf Suresi’nin 66. ayetini yorumlarken “Eden bulur.”¹⁶⁷, Şura Suresi’nin 22. ayetini yorumlarken “Korkunun ecele faydası olmaz.”¹⁶⁸, Hucurat Suresi’nin 6. ayetini yorumlarken “Öfkeyle kalkan ziyanla (zararla) oturur.”¹⁶⁹, Mülk Suresi’nin 5. ayetini yorumlarken “Kaza gelince göz kör olur.”¹⁷⁰, Kalem Suresi’nin 28. ayetini yorumlarken “Kurunun yanında yaş da yanar.”¹⁷¹ atasözlerini de kullanıyor.

Vehbi Efendi, eserinde atasözlerinin yanı sıra deyimleri de sıkça kullanmıştır. Aşağıda bu konuyla ilgili örnekleri vereceğiz.

Mehmet Vehbi Efendi, Bakara Suresi’nin ‘...Ne uykusu gelir ne de uyur...’ mealindeki 255. ayetini yorumlarken; uyuklamak fiilinin uyku öncesinde meydana geldiğini, esnemek, gerilmek gibi ilk uyku hali olduğunu ve bazı yerlerde buna ‘şekerleme’ denildiğini ifade ediyor.¹⁷² “Şekerleme yapmak” deyimini Türkçe’de “kısa bir süre uyumak, kestirmek” anlamında kullanılmaktadır.¹⁷³ Müellif insanların sıkça kullanmış olduğu bu deyim ayetin yorumunda kullanmıştır. Bu da onun eseri halkın diline yakın yazmış olduğunun kanıtlarından bir tanesidir.

Zuhuf Suresi’nin 50. ayetini yorumlarken; insanın bir belaya uğrayınca eğer o bela üzerinden giderse ibadet edeceğini, kimsenin hakkına kesinlikle girmeyeceğini söylediğini, o bela gidince ise durumunun hemen değiştiğini ve söylediği sözlerin

¹⁶² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 4: 1407.

¹⁶³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 6: 2383.

¹⁶⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 10: 4078.

¹⁶⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 12: 4720.

¹⁶⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 12: 5042.

¹⁶⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5231.

¹⁶⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5135.

¹⁶⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5489.

¹⁷⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 15: 6036.

¹⁷¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 15: 6082.

¹⁷² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 2: 472.

¹⁷³ TDK, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, erişim tarihi: 09 Şubat 2019, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri.

hepsini unuttuğunu ve durumunun “eski tas eski hamam” olduğunu söylüyor. Firavunun da bu durumda olduğunu sözlerine ekliyor.¹⁷⁴

Vehbi Efendi, bu örneklerde olduğu gibi Tevbe Suresi’nin 99. ayetini yorumlarken “kazdıkları kuyuya kendileri düşmek”¹⁷⁵, Ahkaf Suresi’nin 18. ayetini yorumlarken “kulak asmamak”¹⁷⁶, Şura Suresi’nin 16. ayetini yorumlarken “pişmiş aşı soğuk su katmak”¹⁷⁷, Muhammed Suresi’nin 24. ayetini yorumlarken “can kulağıyla dinlemek”¹⁷⁸ deyimlerini kullanıyor.

Mehmet Vehbi Efendi, halk arasında yaygın olarak kullanılan, atasözü veya deyim olmayan sözleri de eserinde kullanıyor. Aşağıda bunun örneklerini vereceğiz.

Fatır Suresi’nin 43. ayetini yorumlarken; ilahi hükmün kişilerin değişmesiyle değişmediğini, fiillere ve amellere göre değiştiğini söylüyor. Bir dönemde insanların fiillerine göre ilahi hüküm ne ise azap veya rahmet; asırlar geçip insanlar değiştikten sonra da diğer asırda var olan insanların yapmış oldukları filleri yaptıkları takdirde aynı hükmün ortaya çıkacağını ve bundan dolayı “Tarih tekerrürden ibarettir.” denilmesinin doğru olduğunu ifade ediyor.¹⁷⁹

Nisa Suresi’nin 74. ayetini yorumlarken; savaşla görevli müminlerin ahiret hayatını daha çok sevdiklerini söylüyor. Allah yolunda savaşmanın sonunda iki ihtimal olduğunu, bunların düşman tarafından öldürülüp şehit olmak veya düşmanı yenerek gazi olmak olduğunu ve her iki durumunda mümin için büyük yarar sağladığını, Allah’ın bu ayette bildirdiğini ifade ediyor. Bu ayetin mealinin Müslümanlar arasında kısa olarak “Ölürsem de kar, kalırsam da kar.” şeklinde söylendiğini diğer bir ifadeyle “Ölürsem şehit, kalırsam gazi.” denildiğini ve her iki halde de menfaat olduğunu açıklıyor.¹⁸⁰

Bunların yanı sıra Hud Suresi’nin 102. ayetini yorumlarken “Büyük konaklarda az zaman içinde çok baykuşlar tünedi.”¹⁸¹, Kevser Suresi’nin 3. ayetini yorumlarken “Dost tarafından dostu cevap verir.”¹⁸² şeklindeki yaygın söylemleri de kullanıyor.

¹⁷⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5218.

¹⁷⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 6: 2111.

¹⁷⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5340.

¹⁷⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5127.

¹⁷⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5406.

¹⁷⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 11: 4600.

¹⁸⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 3: 976.

¹⁸¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 6: 2426.

¹⁸² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 15: 6590.

Vehbi Efendi'nin halk arasında sıkça kullanılan atasözü, deyim ve ifadeleri ayetlerin yorumlarında sıkça kullanmıştır. Bu durum onun eserinin halk tarafından kolayca anlaşılmasını sağlamıştır. Çünkü insanlar eserde kendi hayatlarından bir şeyler bulmuşlardır. Eserin yaşadığı dönemde halk tarafından tutulmasının sebeplerinden bir tanesi de budur. Bu şekilde müellifin, Türkçe'deki deyimler ve atasözleri açısından da bir tür kayıt bıraktığını söyleyebiliriz.

1.4.1.2. Benzetmeler

Mehmet Vehbi Efendi, ayetlerin daha kolay anlaşılmasını sağlamak amacıyla güncel hayattan benzetmeler yapmıştır. Burada bu konuyla ilgili örnekleri vereceğiz.

Yunus Suresi'nin 45. ayetini yorumlarken; ayette anlatılan kişilerin halini parlak bir cam veya buna benzer bir şey görek onu elmas zannedip, çok para verip satın alarak, bundan daha çok para kazanacağını düşünüp elmas çarşısına götüren adamın haline benzetiyor. Adamın çarşıya gittiğinde onun değersiz bir şey olduğunu öğrenince emeklerinin boşa gittiğini ve zarara uğradığını düşünerek üzüldüğünü, dünyanın da ahiretin yanında böyle olduğunu ifade ediyor.¹⁸³

Vehbi Efendi'nin cehennem konusunun öneminden olsa gerek, bu konuda çokça benzetme yaptığını görüyoruz. Meryem Suresi'nin 87. ayetini yorumlarken; Cehenneme gidecek olanların, dünyada cinayet işleyenlerin hakaretler ve şiddet içerisinde hapishaneye gönderilmesi gibi cehenneme gönderileceklerini ifade ediyor.¹⁸⁴ Aynı şekilde Hac Suresi'nin 19-22. ayetlerini yorumlarken; bu dünyada hapishanelerde nasıl bekçiler varsa, cehennemde de zebanilerin olacağını ve insanları dışarıya salmayacaklarını söylüyor. Dünyadaki hapishanelerin, cehennemın ufak birer modeli olduğunu ifade ediyor. Ancak azabın dünyadakine kıyas edilemeyecek derece de farklı olduğunu da sözlerine ekliyor.¹⁸⁵ Yine Müminun Suresi'nin 104. ayetini yorumlarken; cehennem de azaptan dolayı yüzlerin ekşi ve çirkin olduğunu, kebabçının kızartmış olduğu başlarda olduğu gibi onlardaki sırtarıklığın cehennemde yanacak yüzlere bir örnek olabileceğini ifade ediyor.¹⁸⁶ Saffat Suresi'nin 67. ve 68. ayetlerini yorumlarken; cehennemdeki insanları halini anlatırken, koyunu çobanın ağıldan çıkarıp suya

¹⁸³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 6: 2214.

¹⁸⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 8: 3258.

¹⁸⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 9: 3521.

¹⁸⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 9: 3672.

götürerek, tekrar ağıla getirdiği gibi zebanilerin de cehennemdekileri o yerde bulunan suya götürüp, tekrar yerlerine getireceklerini ifade ediyor.¹⁸⁷ Şura Suresi'nin 21. ayetini yorumlarken; insanların korktukları şeylere gizlice ve göz ucuyla bakmalarının adet olduğunu ifade ediyor. İdam edilmek üzere getirilen bir adamın korkusundan ipe ve asılacağı ağaca bakmak istemediğini ancak göz ucuyla da olsa kendisini bakmaktan alıkoyamadığını, yine kılıçla kısas olacak adamın halinin de aynı olduğunu örnek olarak veriyor. Cehennem ehlinin de cehenneme gitmeden önce orayı gördüklerinde korkularından oraya bakmaya hallerinin olmayacağını ancak buna rağmen gizlice veya göz ucuyla bakmaktan kendilerini alamayacaklarını Allah'ın bu ayette açıkladığını belirtiyor.¹⁸⁸ Duhan Suresi'nin 43-46. ayetlerini yorumlarken; zakkum ağacının dünya ağaçları gibi yapraklı ve meyveli olduğunu, cehennemin içinde olduğu için ateşten meydana geldiğini, meyvesine zakkum adının verildiğini ve günahı çok olan kişilerin akşam, sabah yemek olarak bu meyveden yediklerini ifade ediyor.¹⁸⁹ Tahrim Suresi'nin 15. ayetini yorumlarken; cehennem işlerini yerine getirmekle görevli meleklerin zebaniler olduğunu ve bunların durumlarının dünyadaki hapisane müdürlerinin durumuna benzediğini ifade ediyor. Hapishane müdürlerinin emirleri altında gardiyanlar olduğu gibi bu meleklerin emri altında da çok sayıda meleğin olduğunu söylüyor. Bu meleklerin Allah'a asla isyan etmediğini ve hiçbir şekilde orada bulunanlara merhamet etmeyeceklerini, görevleri ne ise onu yapacaklarını belirtiyor.¹⁹⁰ Hicr Suresi'nin 44. ayetini yorumlarken; cehennemin ayrı ayrı katlarının olduğunu, her katında ayrı topluluğun bulunduğunu ifade ediyor. Herkesin o kata has kapıdan girdiğini ve orada kaldığını, dünya hapishanelerinin de aynı şekilde olduğunu katillerin ayrı odada, diğer suç işleyenlerin başka odalarda kaldığını söylüyor.¹⁹¹ Tur Suresi'nin 15. ayetini yorumlarken; zebaniler tarafından cehennem ehline siz dünya da iken "Kuran'a sihirdir diyordunuz, haydi söyleyin bu içine atıldığınız ateş de sihir midir yoksa" denildiğini, bu sözün yara üzerine tuz basmak gibi olduğunu ve onlara azap üzerine azap olduğunu ifade ediyor. Dünyada da buna benzer şeylerin olduğunu bir kişinin tamamen inkar ettiği bir şeye, diğer bir zamanda tutulmuş olmasının diğerleri tarafından ona şamata

¹⁸⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 12: 4717.

¹⁸⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 13: 5164.

¹⁸⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 13: 5274.

¹⁹⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 14: 5999.

¹⁹¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 7: 2749.

olsun diye “Nasıl bu da mı olmadı? Hani öyle olmaz diyordun, niçin oldu? Gördün mü olmaz mıymış?” gibi sözler söylediklerini, işte ahirette de aynı durumun olacağını söylüyor.¹⁹²

Sebe Suresi’nin 32. ayetini yorumlarken; ayette anlatılan ahiretteki tartışmanın dünyada da çok defa meydana geldiğini söylüyor. Birkaç kişi bir araya gelerek bir cinayet işlediklerini, cinayetten yakalanıp yakayı ele verince de kendi aralarında sen yaptın, senin yüzünden oldu, şeklinde tartışmaya girdiklerini ahirette de aynı bu durumun olacağını ifade ediyor.¹⁹³

Tur Suresi’nin 22. ve 23. ayetlerini yorumlarken; cennet ehlinin Allah’ın misafiri olduğunu, ev sahibi nasıl misafirinin rahatını sağlarsa Allah’ın da o şekilde misafirlerini çeşitli nimetlerle ödüllendirerek rahatlarını sağlayacağını ifade ediyor.¹⁹⁴

Kalem Suresi’nin 1.-14. ayetlerini yorumlarken; ayette sayılan kötü sıfatlardan sonra insanların sevmediği ve tam olarak nefretle baktığı bir sıfatın daha olduğunu bunun da veled-i zina olduğunu ifade ediyor. Aslı olan nutfe kötü olunca ondan meydana geleninde kötü olacağında şüphe olmayacağını, kötünden kötü doğduğunu söylüyor. Bozuk aletten bozuk iş çıktığını ve bozuk aletin sağlam iş çıkaramayacağını belirtiyor.¹⁹⁵ Bu ayetin yorumunda da müellif, zinadan çocuk olmasını, bozuk aletten bozuk iş çıkmasına benzetiyor. Burada elbette bu açıklamasını Vehbi Efendi’nin zina sonucu doğan çocuğu bu işten sorumlu tuttuğuna yoramayız. Ama gayri meşru ilişkiden doğan çocukların sahipsiz ve bozuk ortamlarda büyümesine daha sık rastlandığı için sosyolojik bir sonuca işaret etmiştir.

Kıyamet Suresi’nin 16. ve 17. ayetlerini yorumlarken; ders anlatan bir öğretmen, sağa sola bakan öğrencisine; bu durumdan men etmek için “sağına soluna bakma” dedikten sonra dersine başladığı gibi Resulullah’ta bundan önceki ayetler indirilirken acele ettiğinden, Allah (c.c.)’ın da “acele etme, biz sana Kuran’ı ezberleteceğiz” dediğini söylüyor.¹⁹⁶

¹⁹² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 14: 5601.

¹⁹³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 11: 4520.

¹⁹⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 14: 5607- 5608.

¹⁹⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 15: 6074.

¹⁹⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 15: 6259.

Vehbi Efendi, bunların yanı sıra; Bakara Suresi'nin 7. ayetini yorumlarken kafirlerin kalplerini “mühürlü bir keseye”¹⁹⁷, aynı şekilde Bakara Suresi'nin 93. ayetini yorumlarken; İsrailoğulları'nın buzağı sevgisini “elbisenin boyayı emmesine”¹⁹⁸, Bakara Suresi'nin 152. ayetini yorumlarken yaratılmış olanları “parlak birer aynaya”¹⁹⁹, yine Bakara Suresi'nin 156. ayetini yorumlarken musibetin insanların salih olanlarını asi olanlarından ayırmasını “ateşin demirin özünü içyapısından ayırmasına”²⁰⁰, Ali İmran Suresi'nin 8. ayetini yorumlarken insanın kalbini batıl inançlardan temizlemesinin kalbi güzel ahlakla süslemekten önce gelmesini “evi temizlemenin, onu süslemekten önce gelmesine”²⁰¹, Hud Suresi'nin 7. ayetini yorumlarken gökleri “babaya”, yeri “anaya”²⁰² Yusuf Suresi'nin 108. ayetini yorumlarken Şeriat'a karşı çıkanların yaptıklarını “sağlam yapılmış bir kaleye kuru sıkı top atılmasına”²⁰³, İbrahim Suresi'nin 108. ayetini yorumlarken şeytanın vesvesesini “ateşin kömürün içine veya susam yağının suyun içine yayılmasına”²⁰⁴, Kehf Suresi'nin ilk ayetlerini yorumlarken Kur'an'ı “şefkatli ve merhametli bir babaya”²⁰⁵, aynı şekilde Kehf Suresi'nin 8. ayetini yorumlarken kıyamet günündeki yeryüzünü “parlak bir mermer taş”²⁰⁶, yine Kehf Suresi'nin 31. ayetini yorumlarken “erike” kelimesini “yeni gelin sandalyesi gibi süslenmiş kürsü veya sandalyeye”²⁰⁷, Furkan Suresi'nin 34. ayetini yorumlarken kıyamet günü bir kısım insanların yüzüstü sürünmesini “yılanın yüzüstü sürünmesine”²⁰⁸, aynı şekilde Furkan Suresi'nin 47. ayetini yorumlarken uykuyu “ölüm”, uykudan uyanmayı “yeniden dirilmeye (haşır)”, insanın uyku için yatağa girmesini ve uyanıp yataktan kalkmasını “ölüp kabre girmeye ve kıyamet günü kabirden kalkmaya”²⁰⁹, Naml Suresi'nin ilk üç ayetini yorumlarken; ahirete inanmayan ve şehvetine uyan kimseyi “yırtıcı bir hayvana”²¹⁰, Ankebut Suresi'nin 64. ayetini

¹⁹⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 51.

¹⁹⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 178.

¹⁹⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 262.

²⁰⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 266.

²⁰¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 2: 537-552.

²⁰² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 6: 2290.

²⁰³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 7: 2592-2593.

²⁰⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 7: 2695.

²⁰⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 8: 3079.

²⁰⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 8: 3085.

²⁰⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 8: 3121.

²⁰⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 10: 3831.

²⁰⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 10: 3844.

²¹⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 10: 3972.

yorumlarken dünya hayatını “çocukların bir oyun kurup bir süre oynadıktan sonra usanıp dağılmalarına”²¹¹, Sebe Suresi’nin 13. ayetini yorumlarken Süleyman (as)’ın rüzgar vasıtasıyla kuşluk vakti bir aylık, öğleden sonra bir aylık olmak üzere bir günde iki aylık mesafeye gitmesini “yaşadığı dönemdeki uçakların uzun mesafelere yol almasına”²¹², Zümer Suresi’nin 5. ayetini yorumlarken elbise giyen kimseyi elbisenin örtmesini “gecenin gündüzü örtmesine”, sarığının dürümlerini “gece ile gündüzün birbirini takip etmesine”²¹³, aynı şekilde Zümer Suresi’nin 21. ayetini yorumlarken yeryüzündeki nehirleri ve kanalları “insan vücudundaki damarlara”²¹⁴, Casiye Suresi’nin 27. ayetini yorumlarken insan ömrünü “tüccarın sermayesine”²¹⁵, Muhammed Suresi’nin 2. ayetini yorumlarken kafir bir kimsenin iman etmesini “sabunla kirin ve pisliğin temizlenmesine”²¹⁶, aynı şekilde Muhammed Suresi’nin 38. ayetini yorumlarken cimri kimseyi “tedaviye muhtaç olup doktorun tedavi ücretini vermeyen hastaya”²¹⁷, Fetih Suresi’nin 5. ayetini yorumlarken Allah yolunda savaşanları “aslanlara”²¹⁸, Hucurat Suresi’nin 4. ayetini yorumlarken vakitli vakitsiz terbiyesizce bağırانları “hayvanın yavrusuna, yavrusunun da anasına bağırmasına”²¹⁹, Kaf Suresi’nin 9, 10 ve 11. ayetlerini yorumlarken meyve ağaçlarının güz mevsiminde yapraklarını dökmesini “insanların ölümlerine” ve bahar günlerinde yeni doğan çocuklar gibi çiçeklerini açmasını da “öldükten sonra insanın yeniden dirilmesine”²²⁰, yine Kaf Suresi’nin 37. ayetini yorumlarken hak olan sözü dinlemeyip tehlikeli işlerle uğraşanları “yırtıcı bir hayvana”²²¹, Müddessir Suresi’nin 38. ayetini yorumlarken borcu olan kimsenin borcunu ödemedi kurtulamamasını “günahı olan kimsenin günahın cezasını çekmeden kurulamamasına”²²² ve son olarak Mürselat Suresi’nin 46.

²¹¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 11: 4237- 4238.

²¹² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 11: 4496.

²¹³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 12: 4840.

²¹⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 12: 4868.

²¹⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5305.

²¹⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5369.

²¹⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5420- 5421.

²¹⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5434.

²¹⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5486.

²²⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5522.

²²¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5541.

²²² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 15: 6245.

ve 47. ayetlerini yorumlarken dünyayı tercih edip ahireti terk edenleri “söz dinlemeyip içinde zehir olan bir lokma helvayı yiyip ölen kimseye”²²³ benzetiyor.

Vehbi Efendi, benzetmeleri çokça kullanmıştır. Bu benzetmelerin çoğunu özgün biçimde yaptığını görmekteyiz. Kimi benzetmelerde alıntı yaptığı müfessirlere işaret etmesi diğerlerinde kendi benzetmelerini yaptığını gösterir ki bu durum Türkçe tefsir geleneği açısından bir katkı sayılmalıdır. Benzetmeleri kullanarak ayetlerdeki ifadeleri görsel hale getirmesi de önemlidir. Mesela hapishaneyi cehenneme benzetmesi, insanların güncel hayatlarında gördükleri bir şeyden hareketle cehennemin nasıl olduğunu anlamalarını kolaylaştırmıştır. Yani gaybi şeyleri insanların günlük hayatta gördükleri şeylere benzeterek anlamalarını sağlamıştır. Ayrıca zebanilerin cehennem ehline sözleriyle eziyet etmelerini de tiyatral benzetmelerle vermiştir. Bu durum onun eserinin yazdığı dönemde halk tarafından tutulmasını sağlamıştır. Çünkü halk eserde kendinden bir şeyler bulmuştur.

1.4.2. Türkler’e Değinişmesi

Mehmet Vehbi Efendi, bazı ayetlerin yorumunda ise Türklerden bahsetmiştir. Burada bu konuyla ilgili örnekleri vereceğiz.

Kehf Suresi’nin “...Ey Zülkarneyn! Bu memlekette Ye’cüc ve Me’cüc bozgunculuk yapmaktadırlar. Bizimle onlar arasında bir sed yapman için sana bir bedel ödese kabul eder misin?” mealindeki 92, 93 ve 94. ayetlerini şöyle yorumluyor; İskender yabancı bir kavimle karşılaştınca, bu kavim Yecüc ve Mecüc’ün yapmış olduğu zulümden şikayet ederek, bu beladan kurtulmaları halinde her türlü harcamaya razı olacaklarını söylediler ve İskender’in gücünden istifade etmek istediler. Beyzavi’nin²²⁴ açıkladığı gibi Yecüc ve Mecüc iki kabile olup, bunlar Hz. Nuh’un oğlu Yafes’in soyundan gelirler. Bunlar Türk arazisinde fesat çıkarmak için bahar ayında gelirler ve yeşillik bırakmaz yerler, hayvanlarına yedirirler. Güz gelince halkın elinde bulunan kazançlarını çalar-çırpar ve yurtlarına dönerler. Hatta galip geldikleri insanları öldürmekten de çekinmezler. Bunlar insan şeklinde yırtıcı hayvanlar gibi haktan sapan kimselerdir. Halkın şikayeti üzerine İskender set yapmış, halkı onların sebep oldukları

²²³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 15: 6307-6308.

²²⁴ Nasiruddin Ebu’l Hayr Abdullah bin Ömer bin Muhammed eş-Şirazi eş-Şâfiî el-Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vîl* (Beirut: Dar-u İhyai et-Turasi el-Arabiyyi, ‘t.y.’), 3:292-293.

zararlardan kurtarmıştır. “Seddeyn: iki dağ” demektir. Zülkarneyn’in binası bu iki dağ arasında meydana gelmiştir. Bu dağların Türkistan’ın sonunda olduğu Beyzavi ve Nişaburi’nin açıklamalarıdır.²²⁵

Aynı şekilde Kehf Suresi’nin 96. ve 97. ayetlerini yorumlarken; Zülkarneyn’in yapmış olduğu setin Yecüc ve Mecüc ile Türk arazisi arasına yapıldığını söylüyor.²²⁶ Taberi’de (ö.310/923) de bu iki ayette yapılan yorumları destekler nitelikte bilgiler vardır. Taberi (ö.310/923); Yecüc ve Mecüc ‘ün Türklerin ülkesine geldiklerini ve Türklerinde bu kavme karşı Zülkarneyn’den yardım istediklerini ifade ediyor. Ayrıca birçok müfessirin yardım isteyen kavmin Türkler olduğunu ifade ettiğini söylüyor.²²⁷

Bu ayetlerde yapmış olduğu yorumlardan Vehbi Efendi’nin Zülkarneyn’in İskender olduğu görüşünde olduğunu görüyoruz. Türkistan olarak ifade edilen yerde muhtemelen bugün ki Rusya’dan ayrılan Türkî cumhuriyetlerin olduğu yerlerdir. Burada yapılan yorumlarda açıkça belirtilmesede müfessirlerin Yecüc ve Mecüc olarak kastettikleri kavim Çinliler veya Moğollardır. Vehbi Efendi’de bu görüşe katıldığını belirtmek amacıyla bu rivayetleri nakletmiştir.

Müellif, Saffat Suresi’nin “*Vaktiyle Nûh bize yakarmıştı; biz de ne güzel karşılık vermiştik! Nitekim kendisini ve ailesini o büyük felâketten kurtardık. Ve yalnız onun soyunu kalıcı kıldık.*” mealindeki 75, 76 ve 77. ayetlerini yorumlarken; Nuh tufanından sonra dünya da kalan insanların hepsinin Nuh’un soyundan geldiğini ve Nuh’un neslinin devam ettiğini ve yeniden dirilmeye işaret eden **ھم** zamiriyle kullanıldığını ifade ediyor. Devamında gemide Hz. Nuh’un oğullarından Ham, Sam ve Yafes’in olduğunu; Arapların, Paris ve Rumların Sam’ın soyundan, Sudan ve çevresindeki kavimlerin Ham’ın soyundan ve Türklerin de Yafes’in soyundan geldiğini ifade ediyor.²²⁸ Taberi (ö. 310/923) ise aynı ayetin yorumunda Hz. Peygamber’in “Sam, Arapların babasıdır. Hâm, Habeşler’in babasıdır. Yâfes ise Rumların babasıdır.” dediğini rivayet ediyor.²²⁹ II. Abdülhamit döneminde tarih dersinde Türklerin Nuh’un oğlu Yafes’in soyundan geldikleri anlatılmıştır. Bu şekilde

²²⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 8: 3170-3173.

²²⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 8: 3170-3173.

²²⁷ Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, thk: Abdullah bin Abdulmuhsin et-Türki (Beyrut: Merkez’ül Bahus ve-Diraset, 2001) 15:404-401.

²²⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 12: 4721.

²²⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 19: 563-565.

Türklük kutsallaştırılmaya çalışılmıştır.²³⁰ Vehbi Efendi'nin bu rivayeti kullanması bu ideolojinin bir yansıması olarak görülebilir.

Vehbi Efendi'nin bazı ayetlerin yorumunda Türklerden bahsetmiştir. Bunu kaynağı olarak kullandığı kişilerden naklederek yapmıştır. Bu örnekleri zikretme amacımız müellifin Türklerden bahsettiğini göstermektir.

²³⁰ Mehmet Ö. Alkan, “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası*, Ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 1: 393.

İKİNCİ BÖLÜM

HÜLÂSATÜ'L-BEYÂN TEFSİRİ'NDE DÖNEMİN TOPLUMSAL GELİŞMELERİNİN YANSIMALARI

2.1. BATILILAŞMANIN TOPLUMA VE GELENEKLERE YANSIMALARI

Vehbi Efendi'nin yapmış olduğu yorumları hangi sebeple yaptığını bilmemiz için bunların toplumsal arka planını ve bu konuyu içine alan bazı kavramları bilmemiz gerekiyor. Burada bu kavramları ele alacağız.

2.1.1. Batılılaşma Nedir?

18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başlaması ve yenilgilerin artması neticesinde, Osmanlı aydınları devletin gerileme sebeplerini düşünmüşler ve sonuç olarak gerileme sebeplerinin devletin işleyişinin bozulması ve Batı'nın askeri yönden üstünlüğü olduğunu kabul etmişlerdir.²³¹ Bu sebeple Batılı tarzda okullar açmışlar, Avrupa ülkelerine elçiler göndermişler ve onlara benzer kanunlar yapmaya başlamışlardır.²³² Bunların ilk etkileri Islahat Fermanı'nda ve Tanzimat Fermanı'nda görülmüştür. Osmanlı Devleti'nin bu yenilenme çalışmalarında geç kalmasının sebebi, Batı'yı inanç bakımından dolayı Kafir Frenkler olarak kabul etmeleri ve Hıristiyanlığın her türlü izini taşıyan şeyleri reddetmeleridir.²³³

Osmanlı Devleti yöneticileri, 19. yüzyıla kadar Batı'nın sadece askeri unsurlarını almışken, bu yüzyıldan sonra idari, mali kanunlarını da almaya başlamışlardır.²³⁴ Bu durumun askeriye modernizasyonunun yanı sıra ciddi anlamda siyasi, dini, sosyal ve kültürel yapıyı etkileyeceği düşünülmemiştir.²³⁵ Bu etkileniş Batı'yı her şeyiyle taklit etmeye dönüşmüştür. Batı'dan alınan teknik özel yaşamı-mobilyadan tutun ki giyim eşyasına kadar- fazlasıyla etkilemiştir. Evlerde masalarda yemek yenmeye başlanmış, bu durum aile üyeleri arasındaki samimiyeti azaltmıştır. Diğer yandan toplumsal hayatta da önemli değişiklikler meydana gelmiştir. İnsanlar, Avrupa tarzı ceket, pantolon, gömlek, giymeye başlamış, onlar gibi saçlarını uzatmış ve bıyıklarını kesmiş, onlar gibi tiyatrolara gitmeye başlamış, konuşurken onlara benzer tarzda konuşmuş, Avrupa'da

²³¹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 10.

²³² Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Devlet ve Siyasetinde Değişim Problemi", *Muhafazakâr Düşünce*, sy. 4 (2005): 154.

²³³ Bedri Gencer, *İslam'da Modernleşme* (Ankara: Doğubatı Yayınları, 2017), 341.

²³⁴ Halil İncik, *Devlet-i 'Aliyye* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 112.

²³⁵ İsmail Kara, "Hem Batılılaşalım, Hem de Müslüman Kalalım", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası*, Ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 1: 253.

olduğu gibi kadın erkek birlikte gezmiş, kadınlar toplumsal hayata atılarak ön plana çıkmaya başlamıştır.²³⁶

İşte bu gelişmeler, Batılılaşma, Modernleşme, Muhafazakârlık ve Gelenekçilik gibi değişik kavramların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Burada bu kavramların neler olduğunu açıklayıp, Vehbi Efendi'nin konuyla ilgili neler anlatmaya çalıştığını ortaya koyacağız.

Batılılaşma ile başlayacak olursak, İlber Ortaylı'ya göre Batılılaşma, “Batı gibi olmak, Batı'yı benimsemek.” demektir.²³⁷ İsmail Kara ise Batılılaşmayı şu şekilde tarif etmiştir:

Osmanlı ve İslam dünyasının mağlubiyetlerden kurtulma, kendini tamir ve tadil etme istikametinde Avrupa'daki bilimsel ve teknolojik gelişmeleri, modern siyasi düşünce ve kavramları, rejim problemi dahil olmak üzere siyasi-idari-mali yeni uygulama ve müesseseleşmeleri, yeni eğitim, zihniyet ve hayat tarzlarını, hatta sanat dallarındaki gelişmeleri anlama, taklit etme-uyarlama kendine katma, İslam dünyasının değişen şartlarda kendisini tenkide tutması, değiştirme ve dönüştürme süreci Batılılaşma ve Avrupailişme olarak adlandırılmıştır.²³⁸

Burada modernleşme kavramını da ele almamız gerekir ki Batılılaşmayı daha iyi anlayalım. Modernleşme kavramı İngiltere'de sanayi devrimiyle ortaya çıkmıştır. “Modernleşme, hayat tarzının köklü olarak değişimidir”²³⁹ Türkiye modernleşmede Batı'yı yani Avrupa'yı örnek almıştır.²⁴⁰ Bundan dolayı ülkemizde “batılılaşma ve modernleşme birbirini tamamlayan unsurlar olarak görülmüştür.”²⁴¹ Modernleşmenin Batı'dan gelmesi bu iki kavramın birbirinin yerine kullanılmasına sebep olmuştur.

Osmanlı aydınları ve bürokratları, Osmanlı devletini son döneminde “batıya benzetmek” amacıyla dönüştürmeye çalışmışlardır.²⁴² Aydınların bir kısmı sadece lazım olan şeylerin alınmasını önerirken, diğer bir kısım ise Avrupa'nın her şeyiyle örnek

²³⁶ Seçil Deren, “Kültürel Batılılaşma”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, Ed. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 3: 385-387.

²³⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 13.

²³⁸ İsmail Kara, *Din İle Modernleşme Arasında* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016), 12.

²³⁹ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 102.

²⁴⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 31.

²⁴¹ Bülent Kahraman, “Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, Ed. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 3: 126.

²⁴² Mehmet Altan, “Batılılaşmanın Sosyo-Politik Temelleri, Düşünsel ve Toplumsal Yapısı”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, Ed. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 3: 141.

alınmasını önermişlerdir. Batı'nın her şeyiyle örnek alınması düşüncesi Jön Türk hareketi içerisinde filizlenmiş ve Cumhuriyet dönemine aksetmiştir.²⁴³

Batılılaşma hareketleri toplumun tepkisini çekmemek amacıyla yumuşatılarak, askeri başarısızlıklar başta olmak üzere birçok sebep gösterilerek “zaruret” kavramı çerçevesinde yapılmıştır.²⁴⁴ Çünkü halk Batılılaşmaya ahlaki çöküntü *ideolojisiyle*²⁴⁵ bakmaktadır.²⁴⁶ Batılılaşmaya bu şekilde bakmalarının sebeplerinden birincisi Hıristiyan Avrupa'dan gelmesi, ikincisi ise *bu süreçte aydınlar ve bakanlar arasında dinsizlik modasının*²⁴⁷ ortaya çıkmasıdır.

Batılılaşma, gizli veya açık gündelik hayatı ve düşünce yapısını etkilemiştir.²⁴⁸ Örneğin insanların giyiniş tarzları, ev eşyaları, parayı kullanmaları, yaşadıkları evlerin sitili ve kendi aralarındaki insani ilişkiler hep Avrupa'ya benzemeye başlamıştır.²⁴⁹

Bir toplum değişmeye başladığında bu durum sadece öngörülen alanlarla sınırlı kalmaz ve toplumun her kesimine sirayet eder. İşte modernleşmede sadece istenilen alanları değil, toplumun hayat tarzını ve aile yapısını da etkilemiştir.²⁵⁰ Tanzimat döneminde Avrupalılar gibi giyinmek ve onlar gibi yaşamak modernleşmenin göstergesi sayılmıştır.²⁵¹

Modernleşme 19.yüzyılda Müslümanların hayat tarzlarını ve inanışlarını etkilemeye başlamıştır.²⁵² Osmanlı toplumunda hâkim din olan İslam'ın ve ona dayandırılan kanunların ve kurumların eleştirilmesine ve bunlarda değişiklikler yapılmasına sebep olmuştur. Ortaya din dışı bir hayat tarzı çıkmıştır.²⁵³ Örneğin bu dönemin şahitlerinden Ziya Paşa, toplumda görülen bu değişimleri “Avrupayı taklit etmek ile ileri gitmek iddiasında bulunduğumuz halde Avrupa'da geçerli olan kanunlara

²⁴³ Nilgün Toker ve Serdar Tekin, “Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri: Kamusuz Cumhuriyetten Kamusuz Demokrasiye”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, Ed. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 3: 83.

²⁴⁴ Kara, *Din İle Modernleşme Arasında*, 346.

²⁴⁵ İdeoloji: Var olan bir sosyal yapıyı devam ettirmeye veya yenisini yaratmaya yarayan bir fikir yapısıdır. (Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, der. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 24).

²⁴⁶ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 69.

²⁴⁷ Gencer, *İslam’da Modernleşme*, 506.

²⁴⁸ Kahraman, “Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma”, 3: 125.

²⁴⁹ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 13.

²⁵⁰ İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2017), 25.

²⁵¹ Hilmi Yavuz, “Modernleşme Parça mı Bütün Mü? Batılılaşma Simge mi Kavram mı?”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, Ed. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 3: 212.

²⁵² Gencer, *İslam’da Modernleşme*, 320.

²⁵³ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 13.

uyuma ve ödül ve ceza hükümlerini uygulamak, sanayinin gelişmesi ve ticareti genişletmek ve milli danışma usulü ve hukukunu sağlamak gibi ilerleme vasıtalarından hiç birini taklit etmeyip” bunların dışında yer alan “tiyatro yapmak, baloya gitmek, eşini kıskanmamak, temizliksiz gezmek gibi şeyleri uygulamaya çalıştığımızı ve geleneksel ahlakın bozulduğunu” söyleyerek eleştirmiştir.²⁵⁴

Osmanlı yönetici sınıfı modernleşmeyi meşrulaştırma konusunda dinden yararlanmışlardır. Böylelikle modernleşme dinin ve dini yorumlama çabalarının bir parçası olmuştur. Devletin modernleşmesi için yapılacak çalışmalar dine zıt olsa dahi meşru kabul edilmiştir. Bu devletin kurtulması için tek çare olarak görülmüş ve “zaruret” kabul edilmiştir. Zaruretin haram olan şeyleri helale dönüştürdüğü belirtilmiştir. Aynı şekilde “Zaten Avrupa’dan aldığımız şeyler zamanında bizden onlara gitmişti. Şimdi ise geri alıyoruz.” şeklinde söylemler ortaya konularak modernleşmeye yol yapılmıştır.²⁵⁵

Modernleşmeye tepki olarak ise Muhafazakârlık dediğimiz kavram ortaya çıkmıştır.²⁵⁶ Muhafazakârlık “değişime karşı çıkmak” ve “tutuculuk” demektir. Muhafazakâr kesimin modernleşmeye tepkisi ise sünnete bağlılıktır.²⁵⁷ Bu kesim batılılaşmayı, yenilgi, gerileme ve zillet olarak kabul etmiştir.²⁵⁸ Muhafazakâr kesim geleneği savunmuş, modernleşmeci kesim ise geleneği değiştirmek için çaba harcamıştır.²⁵⁹ Bunlar “Kafiristan” dedikleri Avrupa’dan gelen şeylere haram gözüyle bakmış ve Frenklere benzemeyi küfür olarak kabul etmişlerdir.²⁶⁰

Muhafazakâr kesimin savunduğu gelenek ise geçmişin bağrında oluşmuş bir birikimdir.²⁶¹ Bedri Gencer geleneği şöyle tarif etmektedir: “Gelenek, nesilden nesile aktarılan, maddi şeyler, her tür şey hakkındaki inançlar, şahıslar ve hadiselerle dair imajlar, uygulama ve kurumlardır.”²⁶² “Gelenek aynı zamanda modernliğin zıddıdır.”²⁶³ Gelenek modernliğin önün de bir engel kabul edilmiş ve geri plana atılmıştır.²⁶⁴

²⁵⁴ İncalcık, *Devlet-i ‘Aliyye*, 371.

²⁵⁵ Kara, “Hem Batılılaşalım, Hem de Müslüman Kalalım”, 1: 253.

²⁵⁶ Gencer, *İslam’da Modernleşme*, 321.

²⁵⁷ Gencer, *İslam’da Modernleşme*, 322.

²⁵⁸ Tanıl Bora, “Milliyetçi-Muhafazakâr ve İslamcı Düşünüşte Negatif Batı Simgesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, Ed. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 3: 212.

²⁵⁹ Mustafa Armağan, *Gelenek ve Modernlik Arasında* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 65.

²⁶⁰ İncalcık, *Devlet-i ‘Aliyye*, 111.

²⁶¹ Armağan, *Gelenek ve Modernlik Arasında*, 73.

²⁶² Gencer, *İslam’da Modernleşme*, 55.

Vehbi Efendi, yukarıda açıkladığımız şekilde Batılılaşma ve Batılılaşmayı savunanlara tepkisini ayetleri yorumlarken dile getirmiştir. Batılılaşmaya karşı geleneği savunanlardan biri olduğunu yorumlarında göstermiştir.

2.1.2. Batılılaşmanın Yansımaları

Mehmet Vehbi Efendi'nin, tefsirini yazmış olduğu dönem (1911-1915) Batılılaşma hareketlerinin yoğun olduğu bir dönemdir. Bu eğilim eğitim ve savunma sanayisinin yanı sıra kültürel hayatı da etkilemiştir. Mehmet Vehbi Efendi'de tefsirini yorumlarken bunları göz önünde bulundurmıştır. Batılılaşmayı her yönden Avrupa'ya benzemek şeklinde algılayan bazı kesimler, Avrupa'nın her halini örnek almaya başlamışlardır. Vehbi Efendi bu durumu eleştirmiş, adeta geleneğin savunuculuğunu yapmıştır. Bu bölümde bu konuyla ilgili örnekleri ele alacağız.

Vehbi Efendi'nin Batılıların yaptıklarını yapmak isteyen kimseleri yorumlarında eleştirmiştir. Ali İmran Suresi'nin "*Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte onlar için büyük bir azap vardır.*" mealindeki 105. ayetini yorumlarken; Hıristiyan ve Yahudilerde olduğu gibi Müslümanlar arasında da ayetleri kendi istek ve arzularına göre yorumlamak isteyen kimselerin olduğunu, kadınların örtünmesi, çok kadınla evlenme ve faiz konularının Kuran'da kesin bir şekilde açıklandığını, fakat buna rağmen bu kimselerin "Avrupa da böyle şeyler yok, bizim de onlara göre hareket etmemiz gerekir" dediklerini ifade ediyor. Böyle insanların Müslüman olduklarına üzüldüğünü ve Kur'an ayetlerini hiçbir kimsenin kendi nefsinin arzusuna göre yorumlamasının caiz olmadığını, "Diğer milletlerde bu tarz şeyler yok, biz de neden var" denildiği zamanda din ve milletin ortadan kalkacağını söylüyor.²⁶⁵ Osmanlı Devleti döneminde kadınlara özel mekanlar hazırlanmıştır. Erkekler evin dışındaki işlerle meşgul olurken, kadınlar evin içindeki işlerden sorumlu olmuşlardır.²⁶⁶ Batılılaşmanın etkisiyle birlikte kadın evin dışına çıkmaya başlamıştır. Kadının hayatında modadan günlük yaşama, yabancı dil

²⁶³ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 52.

²⁶⁴ Nilüfer Göle, "Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, Ed. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 3: 65.

²⁶⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 2: 689-690.

²⁶⁶ Nicole A.N.M. Van Os, "Osmanlı Müslümanlarında Feminizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası*, Ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 1: 339.

öğrenmeye ve piyano çalmaya kadar birçok değişiklik meydana gelmiştir.²⁶⁷ Tabiki bu değişim kadına belli bir özgürlük vermiş ve kadınlar Avrupadaki gibi yavaş yavaş açık gezmeye başlamışlardır. Namık Kemal, bu değişimi şöyle eleştirmektedir: “Eğer sizin medeniyet zannettiğiniz şeyler, karıların açık saçık sokağa çıkması ve meclislerde dans etmesi ise onlar ahlakımıza mugâyirdir. Biz istemeyiz, istemeyiz bin kere istemeyiz...”²⁶⁸ Çokeşlilik konusuna gelecek olursak, bazı İslamcı alimler bu dönemde çokeşliliğin kaldırılması veya sınırlandırılması yönünde beyanda bulunmuşlardır.²⁶⁹ Zaten Batılılaşmanın etkisiyle ve ekonominin zayıflamasıyla çokeşlilik gerilemiştir.²⁷⁰ Faiz konusunda da Batı’ya benzeme söz konusudur. Ulema faiz konusunda fetvalar vermiş, buna istinaden esnaflar faizle kredi almışlardır. Vehbi Efendi, bu olumsuz davranışları eleştirmiş, bunları yapan kimseleri “ayetleri kendi istek ve arzularına uyduran” kimseler olarak tanımlamıştır.

Vehbi Efendi, kadınların açık gezmelerini isteyip, kapalı olmalarının özgürlüklerini kısıtlamak olduğunu söyleyenlere Nur Suresi 31. ayetinin yorumunda cevap vermiştir. “... yahut da henüz kadınların mahrem yerlerine vakıf olmayan erkek çocuklardan başkalarına göstermesinler...” mealindeki ayeti yorumlarken, Asr-ı Saâdetteki gibi Müslüman görüntüsü altında münafıkların olduğunu, bu kimselerin Avrupa’da gördükleri İslam dinine aykırı uygulamaları burada da uygulamak istediklerini ifade etmiştir. Bunun için de örtülü bayanların özgürlüklerinin kısıtlandığı ve zorla esaret altına alındıkları gibi zayıf teoriler ileri sürdüklerini belirtmiştir. Kadınların açık gezmesinin fitneye sebebiyet vereceğini bundan dolayı kapalı olmalarının daha doğru olacağını söylemiştir.²⁷¹ Taberî (ö.310/923), bu ayetin yorumunda Müslüman kadının Müslüman olmayan kadına avret yerlerini göstermesinin caiz olmadığını ve koku sürünerek erkeklerin dikkatini çeken kadınlarında zina yapmış olacaklarını belirtiyor.²⁷² Seyyid Kutup (ö.1966) ise bazı dönemlerde erkek ve kadınların yan yana bulunmalarının, birbirlerinin gizli yerlerine bakmalarının, birbirleriyle oynaşmalarının, insanı ruhsal anlamda rahatlatacağını, cinsel baskıdan kurtaracağını ve onları içe kapanmaktan kurtaracağını düşüldüğünü fakat bunun

²⁶⁷ Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, 25.

²⁶⁸ Gencer, *İslam’da Modernleşme*, 506.

²⁶⁹ Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, 26.

²⁷⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 287.

²⁷¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 9: 3724-3726.

²⁷² Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 17: 263.

hayvana benzer bir insan ortaya çıkardığını ifade ediyor. Kur'an'ın bu ayetle beraber fitneyi engellediğini söylüyor. Ayette belirtilen çocuklarında ergenlik çağına geldiklerinde aynı yasak kapsamına girdiklerini ifade ediyor.²⁷³ Burada da Batılılaşmanın etkisiyle kadınların Avrupa'daki gibi açık gezmesini isteyen bir grubun var olduğunu görüyoruz. Bu durum Osmanlı'nın son dönemlerinde meydana gelmiş ve Avrupa'daki gibi kadın evin dışına çıkmış, yavaş yavaş meslek edinmeye başlamıştır. Buna sebep olan şey 19.yüzyılda batılı eğitim anlayışının benimsenmesi olmuştur.²⁷⁴ Vehbi Efendi, bu durumu fitneye sebebiyet verir endişesiyle eleştirmiştir. Yani burada geleneksel Osmanlı anlayışından yana tavır takınmıştır. Geleneksel anlayışa göre Osmanlı kadını ev işlerinden sorumlu, dışarıda kapalı ve bir işte çalışmayan birey durumundadır. Ayrıca “Kapanmak, özgürlüğün kısıtlanması demektir.” şeklindeki söyleminde gerçekdışı olduğunu belirtmiştir. Avrupa'daki gibi yaşamak isteyen kesimi de Asr-ı Saâdetteki münafıklara benzeterek bunları “içimizdeki münafıklar” diye nitelendirmiştir.

Vehbi Efendi'nin en çok üzerinde durduğu konu misafirperverliktir. Batılılaşmanın etkisiyle bazı kesimlerde bu konuda değişiklikler meydana gelmiştir. Vehbi Efendi, bunları yorumlarında eleştirmiştir. Nisa Suresi'nin, “*Allah'a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşına, yolcuya, elinizin altındakilere iyilik edin. Şüphesiz, Allah kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez.*” mealindeki 36. ayetine meal verirken yukarıdaki mealden farklı olarak tefsir kabilinden ifadeler kullanıyor. Anne ve babanın tüm ihtiyaçlarının karşılanmasını, iç ve dış hizmetlerinin görülmesini ancak bu şekilde onların üzerimizdeki haklarının karşılığını verebileceğimizi ifade ediyor. Ayette belirtilen kimselere iyilik yaptıktan sonra, yürürken ve diğer durumlarda büyüklük taslanmaması gerektiğini söylüyor. Soyla, malla, mevkiyle ve yardımcılarıyla övünmemek gerektiğini de sözlerine ekliyor.²⁷⁵ Ayetin tefsirinde ise yolcuları ağırlama kısmından yola çıkarak konuyu farklı bir düzleme getiriyor. İslam beldelerinin çoğunda ve özellikle Anadolu'nun köy ve kasabalarında, buraların ileri gelen ev sahipleri

²⁷³ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 7: 474-478.

²⁷⁴ Ekrem Işın, “Tanzimat Ailesi ve Modern Âdâb-ı Muâşeret”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018), 568.

²⁷⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 3: 916-917.

tarafından yabancı yolcuların ağırlandığından ve bunların her türlü ihtiyaçlarının karşılandığından bahsediyor. Bu adetlerin temelini bu ayetin oluşturduğunu belirtiyor. Ancak yaşadığı dönemdeki gençlerin veya “sivri akıllı” diye tarif ettiği kimselerin böyle şeylerin Avrupa’da olmadığından dem vurduklarını ifade ederek, yolda kalmış kimselerin ihtiyacını karşılayanları ahmaklıkla suçladıklarını ifade ediyor. Ayrıca bu kimseleri Allah’ın emirlerini unutarak, Avrupa Frenklerini taklit ettiklerini söyleyerek eleştiriyor.²⁷⁶ Burada Vehbi Efendi’nin bahsetmiş olduğu gençler Muhtemelen Genç Osmanlılar diye bilinen Jön Türkler’dir. Bunlar Avrupa’da eğitim almışlar ve burada dönemin yönetimine muhalefet yapmışlardır. Avrupa’dan ülkelerine döndüklerinde ise Batı’nın yaşayış tarzını aktarmaya başlamışlar, geleneksel yaşam biçimini eleştirmişlerdir. Vehbi Efendi’de bunları Avrupa’yı taklit ettikleri için eleştirmiş ve misafirperverlikteki geleneksel İslam anlayışını savunmuştur.

Vehbi Efendi, aynı konuyla alakalı olarak Hud Suresi’nin “*Andolsun, elçilerimiz (melekler), İbrahim'e müjde getirip 'Selâm sana!' dediler. O, 'Size de selâm' dedi ve kızartılmış bir buzağı getirmekte gecikmedi. Ellerini yemeğe uzatmadıklarını görünce, onları yadırgadı ve onlardan dolayı içinde bir korku duydu. Dediler ki: Korkma, çünkü biz Lût kavmine gönderildik.*” mealindeki 69. ve 70. ayetlerini yorumlarken; misafirperverliğin İslam’ın güzel adetlerinden biri olduğunu fakat bazı kimselerin buna dil uzattıklarını, Avrupa’da misafire bakılmadığını söyleyerek Avrupa’yı taklit ettiklerini belirtiyor. Ayrıca böyle kimselerin Avrupalılardan ne duymuşsa onu öğrendiğini ve Avrupalı olamadıklarına üzüldüklerini ifade ediyor. Yine bunların camisiz ve kilisesiz arada kalmış, ukala kimseler olduklarını ve Müslümanların ahlakını bozduklarını ifade ediyor. Yorumun son bölümünde ise ovada yaşayan kavimlerin eve gelen misafirin yemesinden ve içmesinden memnun kaldıklarını, eğer misafir yemez ve içmez ise bunu iyiye delalet saymadıklarını ve düşman olma ihtimali üzerinde durduklarını söylüyor. “Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı sayılır” atasözünün kavimler arasında yaygın olduğunu, yiyenden ve içenden korkulmadığını ifade ediyor. İbrahim (as) misafirlerinin yemek yememelerinden korktuğunu ve meleklerin hemen gerçeği açıklayarak o korkuyu giderdiklerini ifade ediyor.²⁷⁷ Bu ayetle alakalı Râzî’nin (ö.606/1210) de benzer yorumlar yaptığını görüyoruz. Ona göre Hz. İbrahim’in korkma

²⁷⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 3: 920.

²⁷⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 7: 2382-2383.

sebepleri iki tanedir. Birincisi kendisine bir kötülük yapılacağından korkması, ikincisi ise, yabancı bir kişi geldiğinde kendisine ikram edilen yemeği yerse o kişiye güvenilebilirdi fakat yemeği yemezse kişide korku meydana gelirdi. Gelen misafirlerde yemeği yememişlerdi. Bu yüzden Hz. İbrahim’de korku duymuştur.²⁷⁸ Yine benzer yorumları Seyyid Kutub’da (ö.1966) yapmıştır. O da bedeviler arasında ikram edilen yemeğin yenmemesinin, ev sahibine karşı kötü niyet belirtisi olduğunu ifade etmiştir. Yaşadığı yerde insanların yemeğini yedikleri kimseye ihanet etmediklerini, eğer gelen kişi yemek yemiyorsa o adam hakkında kötülük düşündüklerini söylemiştir.²⁷⁹ Vehbi Efendi, bu ayetin yorumunda da konuyu Batılılaşmanın etkisi neticesinde değişen misafirperverlik adetine getirmiştir. Avrupa’yı öven ve onlar gibi olmak isteyen bir kesimin var olduğunu bu yorumlardan anlıyoruz. Müellif burada bu kesimi eleştirmiş ve bunları ukalalıkla suçlamıştır.

Yine misafirperverlik konusuyla alakalı olarak, Hicr Suresinin “*Biz sana gerçeği müjdeledik. ‘Sakin ümitsizlerden olma’ dediler.*” mealindeki 55. ayetini yorumlarken, misafirin ev sahibine selam vermesinin ve ev sahibinin de misafire yemek yedirmesinin eski adetlerden olduğunu açıklıyor. Zamanında Avrupalıların yabaniliklerini medeniyet kabul edenlerin bulunduğunu, onları beğendiklerini ve misafir ağırlayıp onlara yemek yediren kimseleri de ahmaklıkla suçladıklarını ifade ediyor. Bu kimselerin İslam’ın üstünlüğünden habersiz olduklarını söylüyor.²⁸⁰ Burada da Vehbi Efendi, misafirperverliğin bu milletin özünden gelen eski geleneklerden olduğunu belirtiyor. Toplum içerisinde Avrupa’yı medeni zanneden kimselerin olduğunu söylerken, aslında Avrupalıların onların zannettikleri gibi medeni olmadıklarını ifade ediyor. Avrupa’yı beğenen kimselerin misafirperver insanları hor gördüklerini belirtiyor. Ancak üzerinde durduğu konu ise bunların İslam’ın içeriğinden habersiz oluşlarıdır. Burada İslam’ın üstünlüğüne vurgu yapmıştır. Vehbi Efendi, aynı şekilde misafirperverlik konusuyla alakalı olarak Nahl Suresi, Rum Suresi ve Zariyat Suresi’ni tefsir ederken de benzer yorumları yapmıştır.²⁸¹

²⁷⁸ Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu’l-Gayb* (Beyrut, Dâru’l-Fikr, 1981), 18: 25-26.

²⁷⁹ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli’l-Kur’an*, çev. Salih Uçan ve diğerleri (y.y., Dünya yayıncılık, t.y.), 6: 135.

²⁸⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 7: 2756.

²⁸¹ Bu konuda benzer örneklere bk: Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 7: 2919; 11: 4283-4284; 13: 5562.

Münafikun suresinin “Onlar, ‘Resûlullah’ın yanındakilere geçimlik bir şeyler vermeyin ki etrafından dağılıp gitsinler’ diyenlerdir. Oysa göklerin ve yerin hazineleri Allah’ındır; ama münafıklar anlamıyorlar!” mealindeki 7. ayetini yorumlarken; ayette geçen sözü söyleyenlerin münafıklar olduğunu, yaşadığı dönemdeki münafıklarında aynı şekilde olduklarını, bunların İslam adetlerinden olan cömertliği ve misafirperverliği kötilediklerini söylüyor. Bu kimselerin Avrupa’da misafire bakılmadığından söz ederek, misafirperver kişilerin kafalarını karıştırmaktan da geri durmadıklarını ifade ediyor. Bununla beraber Avrupa’da yetimler ve zayıflar için kuruluşlar olduğundan bahsetmeleri sebebiyle kendileriyle çeliştiklerini ve bu sözlerin dayanağının olmadığını söyleyerek, bu kimseleri “ağzına geleni söyleyen cahil kimseler” olarak tanımlıyor.²⁸² Vehbi Efendi, burada yine Batılılaşma nedeniyle toplumda meydana gelen değişikliklere dikkati çekiyor. Bunun sonucunda bazı kesimlerin Avrupa adetlerini benimsediklerini ve kendileri gibi davranmayanları küçümsediklerini ifade ediyor. Bu kimselerin Avrupa’yı yardımsever olarak göstermeye çalıştıklarını ancak kendileriyle çeliştiklerini belirtiyor. Bunları “münafık” olarak nitelendiriyor. Bu nitelendirme o dönemin klasik anlayışını yansıtıyor. Çünkü bu dönemde muhafazakâr diye nitelenen kesim Avrupa’dan gelen her şeyi Hıristiyan olmaları nedeniyle reddetmiştir. Onlara göre Avrupa’dan gelen her şey Hıristiyanlığın izlerini taşımaktadır.²⁸³ Ayrıca burada Vehbi Efendi, yaşadığı dönemin münafıklarını, peygamber dönemi münafıklarıyla kıyaslamıştır. Münafıkların her dönemde aynı davranışları sergilediklerini bu yorumlarından anlıyoruz.

Vehbi Efendi’nin yukarıda örneklerini vermiş olduğumuz ayetlerde misafirperverlik konusu üzerinde çokça durduğunu görüyoruz. Avrupa’da misafir ağırlama adetinin olmadığından bizim toplumumuzda da son zamanlarda Batılılaşmanın etkisiyle Avrupa’nın bu adetini benimsemeye başlayan kimselerin olduğundan bahsetmiştir. Vehbi Efendi, burada geleneksel anlayıştan yana tavır takınmış ve tutucu bir davranış sergilemiştir. Avrupa’ya özenen kimseleri “münafıklıkla” itham etmiş ve dönemin alimlerinin klasik söylemini buraya yansıtmıştır. Ahkâm-ı Kur’aniye adlı eserinde de buradaki yorumlarını destekler nitelikte yorumlar yapmıştır. Avrupa’yı taklit etme sevdasında olan bazı kimselerin misafirperverlik gibi adetlerin Avrupa’da

²⁸² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 14: 5932-5933.

²⁸³ Gencer, *İslam’da Modernleşme*, 341.

olmadığından bahsettiklerini, İslam'ın bu güzel adetini hatalı bularak bu adeti devam ettirenleri ahmaklıkla suçladıklarını ifade etmiştir.²⁸⁴ Vehbi Efendi, Nuri Tuğlu'nun "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Sahih-i Buhârî Tercümesi Üzerine Muhtasar Bir Değerlendirme" adlı makalesi yoluyla ulaştığımız Sahîh-i Buhari Tecrid-i Sarîh Muhtasarı Tercümesi adlı eserinde de misafirperverlik konusuyla ilgili benzer yorumları yapmıştır.²⁸⁵

Vehbi Efendi'nin Batılılaşmanın etkisiyle değişmeye başladığını söylediği ve eleştirdiği adetlerden bir tanesi de ayakkabı çıkarma adetidir. Taha Suresi'nin "Ateşin yanına varınca, ona şöyle seslenildi: 'Ey Mûsâ!' Şüphe yok ki, ben senin Rabbinim. Hemen ayakkabılarını çıkar. Çünkü sen mukaddes vadi Tuvâ'dasın" mealindeki 11. ve 12. ayetlerine meal verirken yukarıdaki mealden farklı olarak Musa (a.s.)'a gelen sesin ateş yanan ağaçtan geldiğini, Allah'ın Musa (a.s.)'a "seni çeşitli nimetlerim ve cömertliğimle terbiye ettim" dediğini ve mübarek bir derede bulunduğunu söyleyerek seslendiği şekilde meal veriyor. Ayetin tefsirini yaparken İslam adetlerine göre mabetlere ve büyük kimselerin huzuruna girerken ayakkabılar çıkartıldığını belirtiyor. Ancak Batı'da bunun tam tersi olduğunu, yaşadığı dönemde onları taklit edip, güzel edepten habersiz olarak, onların yaptığı bu yabaniliği medeniyet sayan kimselerin var olduğunu söylüyor. Bunların ayakkabılarının pisliğiyle her yere girdiklerini, çünkü bunların temizlik içeren abdest ve namazla alakası olmayan kimseler olduklarını ifade ediyor. Bu kimselerin Avrupa adetlerini güzel gördüklerini sözlerine ekliyor.²⁸⁶ Râzî (ö.606/1210), bu ayetin yorumunda Musa (as)'ın ayakkabılarını çıkarma sebebi konusunda üç görüşün olduğunu; birincisinin ayakkabıların eşek gibi necis bir hayvanın derisinden yapıldığı için ayakkabılarının çıkarılmasının istendiğini, ikincisi Musa(as)'ın iki ayağı vadiyle temasa geçsin diye ayakkabılarının çıkarılmasının istendiğini, üçüncüsü ise Rabbi'nin kelamını dinlerken tam bir huzur içinde olması için ayakkabılarının çıkarılmasının istendiğini belirtiyor. Hz. Ali (ö.40/661), Mukâtil (ö.150/767), Kelbî (ö.146/763), Dahhâk (ö.105/723), Katâde (ö.117/735) ve Süddî'nin (ö.127/745) birinci görüşte olduklarını ifade ediyor.²⁸⁷ Vehbi Efendi'nin ayetin

²⁸⁴ Konyalı Mehmet Vehbi Efendi, *Ahkâm-ı Kur'âniye* (İstanbul: Bahar Yayınevi, 1966), 198- 199.

²⁸⁵ Tuğlu, "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Sahih-i Buhârî Tercümesi Üzerine Muhtasar Bir Değerlendirme", 52.

²⁸⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 8: 3272-3274.

²⁸⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 22: 17.

yorumunda konuyu farklı şekilde değerlendirdiğini görüyoruz. Burada Batılılaşmanın etkisiyle bazı kesimlerde değişen ayakkabı çıkarma adabını eleştiriyor. Bazı kimselerin Avrupa'ya örnek alınacak medeniyet gözüyle baktıklarını ancak Avrupalıların onların sandığı gibi medeni olmadığını adeta yabancı hayvanlar gibi pislikleriyle her tarafa girdiklerini belirtiyor. Ayrıca abdeste değinerek, İslam dininin temizlik yönüne vurgu yapıyor. O dönem Avrupa hakkındaki düşünceleri Said Halim Paşa şöyle anlatıyor: “Batı hakkındaki hayallerimizin en büyük hatası, batı ictimai yapısının fertlere şimdiye kadar hiçbir insan cemiyetinin vermediği derecede hürriyet ve eşitlik bahsettiğini hayal etmektir.”²⁸⁸ Yani Avrupa'nın aslında görüldüğü gibi bir medeniyet olmadığını bu sözlerde desteklemektedir.

Vehbi Efendi'nin dönemin anlayışına göre yanlış olduğunu düşündüğü konulardan bir tanesi de kadın ve erkeğin sokakta birlikte gezmeye başlamasıdır. Nitekim bu durum da Batılılaşma'nın bir sonucudur. Müellif, Nur Suresi'nin “*Ey iman edenler! Kendinizi tanıtıp izin almadan ve içinde oturanlara selâm vermeden kendi evlerinizden başka evlere girmeyin. Sizin için daha iyi olanı budur; umulur ki düşünüp anlarsınız.*” mealindeki 27. ayetini yorumlarken zamanında yaşayan ve Avrupa adetlerini beğenen kimselerin bu ayetteki adap kurallarının insanın fitratına aykırı olduğunu söyleyerek, bu hükümlere itiraz ettiklerini söylüyor. Yorumun sonunda da “Bütün ortaya çıkan olaylar ve iftiralar erkek ve kadının birbiriyle serbestçe görüşmesinden ortaya çıkmaz mı?” sorusunu soruyor.²⁸⁹ Seyyid Kutup (ö.1966), bu ayetin yorumunda otel, pansiyon veya misafirler için hazırlanmış olan yerlere izin alınmadan girilebileceğini söylüyor.²⁹⁰ Taberî (ö.310/923), bu ayetin Müslümanlara evlere girme adabını öğrettiğini, bu adapların izin istemek ve izin verildiğinde ise selam vermek olduğunu ifade ediyor.²⁹¹ Batılılaşmanın toplumsal hayattaki büyük ölçüde etkilediğini konumuzun başında söylemiştik. 19. yüzyılda Osmanlı aydın kesiminin kadını toplumsal hayatın içine girmiş, sokak ve caddelerde kadın erkek flörtü başlamıştır.²⁹² Özeldir İstanbul olmak üzere kadın gezintilere, alışverişlere çıkmaya başlamış eski gelenekler unutulmuştur. Cevdet Paşa, bu durumu “zenperestliğin ve

²⁸⁸ İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2017), 160.

²⁸⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 8: 3712-3715.

²⁹⁰ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli’l-Kur’an*, 7: 470.

²⁹¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 17: 246-247.

²⁹² Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 281.

muaşakanın artması” olarak nitelendirmektedir.²⁹³ Toplumda ortaya çıkan bu durum gelenekçi ve tutucu kişilerin tepkisine neden olmuştur.²⁹⁴ İşte bu tepkiyi verenlerden bir tanesi de Vehbi Efendi’dir. O bu olayın insanın fitratına aykırı olduğunu ifade etmiş ve bütün fitnelerin sebebinin kadın ve erkeğin nikahsız birlikte gezmesi olduğunu belirtmiştir. Burada müellif toplumun geleneksel anlayışın dışına çıkmasını eleştirmektedir. Yani muhafazakar bir tutum sergilemiştir.

Vehbi Efendi’nin Batılılaşma ile ilgili üzerinde durmuş olduğu konulardan bir tanesi de masada yemek yeme adetidir. Nur Suresi’nin “... *Bir arada veya ayrı ayrı olarak yemek yemenizde de bir sakınca yoktur...*” mealindeki 61. ayetini yorumlarken, bu ayeti bilmeyenlerin ayrı ayrı yemek yemenin İslam’da olmadığını bunun Avrupa’dan geldiğini zannettiklerini, halbuki bir tencere yemeği aynı tabağa koymakla herkesin yemeğini kendi önüne koymanın uygun bir davranış olduğunu ifade ediyor. Ayrıca bu adetin bedevi Araplarda meşhur olduğunu bundan dolayı bu şekilde yemek yemenin İslam adetlerinden olduğunu belirtiyor. Ancak yaşadığı dönemdeki gibi süslü ve yüksek masalarda yemek yeme adetinin İslam’da olmadığını, bu adetin Emeviler döneminde başladığını söylüyor. Alafranga denilen bu ayrı ayrı tabaklarda yemek yemeye Avrupa adeti demenin yanlış olduğunu ifade ediyor. Sünnet olanın sofrada yemek yemek olduğunu, masa üzerinde yemek yemeninde uygun olduğunu belirtiyor.²⁹⁵ Seyyid Kutub (ö.1966), bu ayetle ilgili cahiliye dönemde bazı kimselerin yalnız başına yemek yemeyi alışkanlık haline getirdikleri, yemek yemeye kimse bulamayınca yemeklerini yemediklerini, Allah’ın bu zor durumu ortadan kaldırarak ayrı ayrı veya beraberce yemek yenilebileceğini bildirdiğini ifade ediyor.²⁹⁶ Taberî (ö.310/923) ise bu ayet ile ilgili üç görüş paylaşmış ve bu üç görüşü de benimsediğini ifade etmiştir. Birincisi, Zenginler, fakirlerin hakkını yeriz düşüncesiyle fakirlerle yemek yemezlermiş. Bundan dolayı zengin ve fakirin aynı yerde yemek yemelerinin uygun olduğunun bildirilmesidir. İkincisi Seyyid Kutub’unda ifade ettiği cahiliye dönemde bazı kimselerin yalnız başına yemek yemeyi alışkanlık haline getirdikleri, yemek yemeye kimse bulamayınca yemeklerini yemediklerini bunun için Allah’ın bu işi kolaylaştırdığı görüşü. Üçüncüsü ise; bazı kimselere misafir geldiğinde onunla beraber yemek yemek zorunda

²⁹³ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 286.

²⁹⁴ İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye*, 112.

²⁹⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 8: 3772.

²⁹⁶ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli’l-Kur’an*, 7: 509.

hissettikleri için onlara kolaylık olması amacıyla...²⁹⁷ Râzî (ö.606/1210), bu ayetin Kinane kabilesinin Leys İbn Amr oğulları kolu hakkında nazil olduğunu söylüyor. Çünkü onların tek başlarına yemek yemediklerini, birisini bulamazlarsa aç kaldıklarını hatta sağmal develeri varken bile biri olmadıkça onun sütünü sağıp içmediklerini ifade ediyor.²⁹⁸ Osmanlı döneminde yer sofrasında yemek yeme adeti vardı. Osmanlı aydın kesiminin Avrupa’da gördüklerinden etkilenmeleri neticesinde masalarda yemek yeme adeti ortaya çıkmış ve bu durum topluma yayılmıştır. Bu tarz yemek yeme usulü aile bireyleri arasındaki samimiyetin azalmasına neden olmuştur.²⁹⁹ Vehbi Efendi, burada bu adetin aslında İslam toplumundan onlara geçtiğini söylemektedir. Yani bu adet bizimdi, geri alıyoruz düşüncesindedir.³⁰⁰ Burada masada yemek yeme adetini meşrulaştırma çabası göze çarpmaktadır.

Vehbi Efendi, Avrupa’nın tamamen değilde faydalı yönlerinin taklit edilmesi düşüncesindedir. Sad suresinin “*Âhiret yurdunu hatırda tutmadaki samimiyetleri sayesinde onları günahlardan arındırdık. Doğrusu onlar bizim katımızda gerçekten seçkin kılınmış, hayırlı kimseler arasındadırlar.*” mealindeki 46. ve 47. ayetlere meal verirken farklı olarak ayette bahsedilen kimselerin güzel ahlak sahibi kimseler olduklarını, bu güzel ahlakında onların sürekli olarak ahireti hatırlamaları olduğunu ifade ediyor. Bu kimselerinin bakışlarının tamamen ahiret olduğunu, devamlı hayır işlediklerini, dualarının kabul olunduğunu, dünyada güzellikle anılan ve ahirette ise dereceleri yüksek kimseler olduklarını mealine ekliyor. Ayetin tefsirini yaparken ise yaşadığı dönemde Avrupa’yı taklit edenlerin olduğunu, aslında bunun mutluluk değil felaket getireceğini haber veriyor. Kafir bile olsa usta sanatçıdan sanat öğrenmek gerektiğini fakat sanat öğrenirken İslam’a aykırı adetlerin alınmaması gerektiği konusunda insanları uyarıyor. İslam’a aykırı adetleri tercih etmenin Allah’ın azabını çekeceğini ve yaşadığı dönemde ortaya çıkan olayların bu davranışlar sonucunda ortaya çıktığını ifade ediyor.³⁰¹ Bu konuyla alakalı Vehbi Efendi’nin çağdaşlarından Filibeli Ahmed Hilmi (ö.1914) şöyle söylemektedir: “Eğer biz tarih ve irsi hallerimizi, muhitimizi ve milli fikirlerimizi hiç nazar-ı dikkate almadan, Avrupa’yı körü körüne

²⁹⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 17: 375.

²⁹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 24: 37.

²⁹⁹ Deren, “Kültürel Batılılaşma”, 3: 387.

³⁰⁰ Kara, “Hem Batılılaşalım, Hem de Müslüman Kalalım”, 1: 238.

³⁰¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 12: 4808.

taklide kalkışacak olursak, sosyolojinin kat'i kanunlarıyla çatışacağımız için, muvaffak olacağımız son derece meşkûk olmakla beraber, şayet muvaffak olursak, milli ve manevi simamızı kaybetmemiz, diğer bir şekilde istihale etmemiz icap edecek...”³⁰² Ahmet Mithat Efendi ise “Batı'nın teknolojisinin ve çok çalışmak gibi bazı değerlerinin alınabileceğini ancak 'züppelik' ve 'askeri kahramanlık' gibi Osmanlı'nın can damarı olan değerlerin alınamayacağı görüşündedir.”³⁰³ Dönemin önde gelen alimlerinden bazılarının benzer görüşlerde olduklarını görüyoruz. Vehbi Efendi burada Batıdan alınacak şeylerin sınırlı olması gerektiği düşüncesindedir. Ona göre tamamen Batılılaşmak kültürel erozyona sebep olacaktır. Bunun neticesinde toplumun yaşadığı dönemde Balkan Savaşı veya Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi ilahi cezalara muhatap olacaklarını belirtiyor. Ayrıca Vehbi Efendi'nin ayete meal verirken serbest çeviri yaptığını görüyoruz.

Vehbi Efendi'nin eleştirdiği kişilerden bazıları da İslam dini yerine modern ilimleri ve Batılılaşmayı tercih edenlerdir. Fussilet Suresinin “*Dediler ki: Bizi çağırdığın şeylere karşı kalplerimiz kapalıdır, kulaklarımızda da sağırlık var; bir de seninle bizim aramızda perde bulunmaktadır. Sen yapacağını yap, biz de yapmaktayız!*” mealindeki 5. ayetine meal verirken yukarıdaki mealden farklı olarak kulaklarında sağırlığın yanı sıra ağırlığında olduğunu ifade ediyor. Maalesef bu ayetin anlatmak istedikleri günümüzde ortaya çıkmaktadır. Günümüzde bazı Müslüman görünümü kimseler dini bir davranışa davet edildiklerinde “O sözleri benim kulağım duymaz, zihnim almaz, bunlar eski şeylerdir. Şimdi modern ilimlere bakalım” derler. Bu kimseler İslam'ın emir ve yasakları yerine Avrupa'nın süslü yalanlarını tercih etmekten kaçınmazlar. Biraz daha sıkıştırıldıklarında ise “Efendim siz bildiğinizi yapın, bizde bildiğimizi yapalım.” diyerek, dine olan düşmanlıklarını açığa vururlar. İşte Mekkelilerin Hz. Peygambere söyledikleri ile günümüz günahkarlarının söyledikleri aynı şeylerdir. Bunların Kureyş kafirlerinden farkı yoktur.³⁰⁴ Vehbi Efendi'nin burada eleştirdiği kimseler Pozitivist düşüncede olanlardır. Onlara göre bilim ilerledikçe dine gerek kalmayacaktır.³⁰⁵ İslamcılar ise bilimsel gelişmelerin İslam'a yaklaşmayı ve bağlılığı artıracığını, zaten ilmin İslam dünyasından Batı'ya geçtiğini vurgulayarak

³⁰² Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 73.

³⁰³ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 58.

³⁰⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 12: 5026-5025.

³⁰⁵ Kara, *Din İle Modernleşme Arasında*, 123.

Batılılaşmaya karşı savunma geliştirmişlerdir.³⁰⁶ Vehbi Efendi'nin burada üzerinde durduğu nokta Avrupalıların yalancı olmasıdır. Vehbi Efendi'nin çağdaşlarından Filibeli Ahmed Hilmi (ö.1914), bu durumu şöyle anlatmaktadır: “Bugün Avrupa siyaset ve ictimâiyâtının nasıl iğrenç ve menfur kaidelere dayandırıldığı kısaca bildirilmiştir. Yalan ve hile, tezvîr ve iğfal; işte şimdi siyasetin asıl temelleri.”³⁰⁷ Aynı şekilde Batı medeniyetinden uzak durulmadığı zaman ne olacağını da şöyle ifade ediyor Filibeli Ahmed Hilmi (ö.1914); “Bizi tehdit eden Avrupa'nın orduları ve donanmaları değildir. Bizim başımızın üzerinde cılız bir iplikle asılı duran kılıç, batı medeniyetinin kötülüğü ve sefâhetidir. Eğer bunlardan korunmanın çarelerini bulamazsak, milli hayatımız kabuslu bir rüya gibi, mihnet ve sefalet içinde geçer.”³⁰⁸ Vehbi Efendi'nin anlatmak istediği şey Bedri Gencer'in deyimiyle şudur: “İslam dünyasını infiale sevkeden Batı'nın ahlaktan uzak reelpolitik anlayışının ürünü ikiyüzlülük, bencillik, duygusuzluk, fırsatçılık, fitne ve fesatçılığdır. Bugün batı dünyası için politika “aldatma sanatı” manasını kazanmıştır.”³⁰⁹ Batı'nın durumu bugün olduğu gibi dün de aynıydı. Savunmuş oldukları şeylerle yapmış oldukları şeylerin; kendi ülke topraklarında yapmış olduklarıyla Doğu'da yapmış olduklarının birbirine zıt olması, çifte-standart uygulamayı huy haline getirmiş olmaları, “Halkın sesi, Hakkın sesidir.” gözüyle baktıkları kamuoyunu sinsî propagandalarıyla yanıltmaları ve onları maşa olarak kullanmaları da Batı'nın diğer özellikleridir.³¹⁰

Vehbi Efendi, Avrupa'da eğitim görüp, orayı öven ve onlara benzemeye çalışan kimseleri de eleştirmektedir. Muhammed suresinin “*İnkâr edenlere gelince onların sonu felâkettir, amellerini de Allah boşa çıkarmıştır.*” mealindeki 8. ayetine meal verirken yukarıdaki mealden farklı olarak ayette belirtilen kimselerin kafir olduklarını, savaş sırasında ayakları kayarak yere düşeceklerini ve çalışmalarından fayda görmeyecekleri ifadelerini kullanıyor. Ayetin tefsirini yaparken ise üzülen, yaşadığı dönemde birçok Müslüman'ın, özellikle Avrupa'yı gören veya Avrupa'yı görenleri dinleyen gençlerin halinin bu ayette anlatıldığı gibi olduğunu ifade ediyor. Bunların Avrupalıyı canından çok sevdiklerini, daima Avrupa'yı övdüklerini ve inananları

³⁰⁶ Kara, *Din İle Modernleşme Arasında*, 128.

³⁰⁷ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 78.

³⁰⁸ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 83.

³⁰⁹ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 197.

³¹⁰ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 198.

kötüleyerek, bertaraf etmeye çalıştıklarını söylüyor. Bundan dolayı kendimizi zayıf görme, düşmanları ise güçlü görme hastalığı ortaya çıktığını ve onlardan korktuğumuz için üzerimize bir miskinlik çöktüğünü belirtiyor. Son olarak Birinci Dünya Savaşı'nda ülkenin neredeyse haritadan silinecek hale geldiğini ve bunun sebebinin İslam'ın üstünlüğünü unutarak Avrupa'nın üstünlüğünden bahsedip onları yüksek görmemiz, her türlü iyiliği onlardan beklememiz ve her türlü kötülüğün bizde olduğunu zannetmemiz olduğunu söylüyor. Son zamanda bu durumun biraz azaldığını ve Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'nın kötülüğünü herkesin gördüğünü ve yaptıkları zulümlere şahit olduklarını ifade ediyor. Önceden Avrupa'yı öven kimselerden bazılarından söylediklerinden pişman olduklarını ve utandıklarını sözlerine ekliyor.³¹¹ Müellifin ayete meal verirken ayetin aslında olmayan "savaşta ayakları kayacak" ifadesini kullanması ülkenin içinde bulunduğu savaş ortamından etkilendiğini göstermektedir. Aynı zamanda bu ifadeler tefsir kabilinden açıklamalardır. Vehbi Efendi'nin ayette "Avrupa'yı gören gençler" diye bahsettikleri muhtemelen Jön Türkler'dir. Bunlar II. Abdülhamid Han döneminde Avrupa'ya kaçmışlar ve 1908 yılında ise geri dönmüşlerdir. Bunların gelmesiyle birlikte aşırı Batılılaşma fikri ortaya çıkmıştır.³¹² Bunların Avrupa'ya olan hayranlıkları körü körüne taklide dönüşmüştür.³¹³ Bu süreçte namaz kılmak, oruç tutmak gibi ibadetler küçümsenirken günah işlemek alışkanlık haline gelmiştir. Avrupa'nın bize lazım olan yönleri yerine piyano çalmak, baloya gitmek, karısını kıskanmamak, temiz gezmek gibi kötü yönleri örnek alınmıştır. Bu durum ahlaki yozlaşmayı beraberinde getirmiştir.³¹⁴ Diğer bir durum ise yönetici kesimin Avrupa'nın teknolojik ve kültürel açılardan üstünlüğünü kabul etmesidir. Ayrıca Avrupa'nın bu üstünlüğünü benimsemişlerdir.³¹⁵ Aydınların benimsemiş olduğu Batı'ya hayranlık duygusu gittikçe aşağılık duygusuna dönüşmüş ve bu durum halk arasında yayılmaya başlamıştır. Bu duygu Müslümanları kendi inançlarının, yaşayış tarzlarının ve fikirlerinin yetersizliği düşüncesine kaptırmıştır. Sonuçta Avrupa'yı güçlü, kendilerini ise zayıf görmeye başlamışlardır.³¹⁶

³¹¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 13: 5378-5380.

³¹² İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, 346.

³¹³ Deren, "Kültürel Batılılaşma", 3: 385.

³¹⁴ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 506.

³¹⁵ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi*, çev. Muharrem Varol (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 133.

³¹⁶ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 20.

Vehbi Efendi, benzer şekilde aşağıdaki ayette de Avrupa'yı taklit eden gençlerin cimriliklerini eleştirmektedir. Hakka Suresi'nin “*Çünkü o, ulu Allah'a iman etmezdi; Yoksulu doyurmaya teşvik etmezdi.*” mealindeki 33. ve 34. ayetlerini yorumlarken; “yazıklar olsun gençlerimize” diyerek gençleri eleştirmiş, Avrupalıları taklit ederek, cömertliği bırakıp, cimriliği beğenerek İslam'ı kötülecek istediklerinden bahsetmiştir. Böyle kimselerin İslam adetlerinin güzelliğini beğenmekten aciz olduklarını ve İslam esaslarının ne gibi üstünlükleri olduğunu bilmeyen kimseler olduklarını ifade etmiştir. Ayrıca böyle kimselerin İslam'a Hıristiyanlardan daha çok düşmanlık yaptıklarını da söylemiştir.³¹⁷ Müellifin burada sitem ettiği gençler, muhtemelen diğer ayette belirttiğimiz gibi Jön Türkler'dir. Bunlar Avrupa'da eğitim görmüşler ve Avrupa'nın adetlerini benimsemişlerdir. Ülkelerine döndüklerinde ise çeşitli vesilelerle aktarmak istediklerini topluma benimsetmeye çalışmışlardır.³¹⁸ Batılılaşma yanlısı bu gençler İslamiyette reform yapılması düşüncesindedirler. Onlara göre İslam modern uygarlığa ayak uyduramaz.³¹⁹

Vehbi Efendi, Enfal Suresi'nin “*Bunu yalnızca müjde olsun ve kalpleriniz bununla yatışsın diye yaptı. Zaten yardım ancak Allah tarafından. Allah, kuşkusuz izzet ve hikmet sahibidir.*” mealindeki 10. ayetini tefsir ederken Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-Gayb*³²⁰ ve Nişâbü'rî'nin (ö.730/1329) *Garâibü'l-Kur'an*³²¹ adlı eserlerinden nakil yaparak, Bedir savaşında yardıma gelen meleklerin, at üzerinde beyaz elbiseli ve beyaz sarıklı olduklarını ifade ediyor. İslam'a yardıma gelen melekleri Allah'ın beyaz sarıkla göndermesinin, sarığın İslamiyet için önemli bir giysi olduğuna işaret ettiğini belirtiyor. Bundan dolayı fıkıh kitaplarında sarıkla kılınan namazın sarıksız kılınan namazdan daha faziletli olduğunun yazıldığını söylüyor. Sarığın İslamın heybetini artıran dini giysilerden birisi olması sebebiyle korunması gerektiğini ve Müslümanların sarık giymeye özen göstermesi gerektiğini ifade ediyor. Sarıktan başka giyilen her türlü elbise başka milletleri taklit olduğundan, İslam elbisesinin tercih edilmesi gerektiğini söylüyor.³²² Batılılaşmanın etkisiyle Avrupa adetlerinin benimsenmesi günlük hayatta

³¹⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 15: 6119.

³¹⁸ Kara, *Din İle Modernleşme Arasında*, 126-127.

³¹⁹ İncelik, *Devlet-i 'Aliyye*, 346.

³²⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 15: 134.

³²¹ Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec Nişâbü'rî, *Tefsîrü Garâibü'l- Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân*, Thk. Eş-Şeyh Zekeriyâ Umeyrat (Beirut, Darü'l- Kütübü'l-İlmiyye, t.y.), 6: 379-380.

³²² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 1855.

kullanılan eşyalarda da kendini göstermiştir.³²³ Şapka gibi batılı giysilerin 2. Mahmut döneminden itibaren toplumsal yaşantıya sirayet etmesi Vehbi Efendi'yi rahatsız etmiş görünmektedir. Bundan dolayı sarık konusunda hassas davranmıştır.

Vehbi Efendi'nin Avrupa adeti olarak ifade ettiği ve yorumlarında eleştirdiği konulardan biride "alkış"dır. İnşıkak Suresi'nin "*Kendilerine Kur'an okunduğu zaman saygıyla yere kapanmıyorlar.*" mealindeki 21. ayetini yorumlarken, bu ayetin nüzul sebebini şöyle açıklıyor; "Bir gün Resulullah (sav) secde ayetini okuyup, ashabıyla beraber secde edince orada bulunan Kureyş ileri gelenleri ıslık çalarak ve ellerini birbirine vurarak onlarla alay ediyorlar. Bunun üzerine bu ayet nazil oluyor." Mehmet Vehbi Efendi, ayetin nüzul sebebinde açıklandığı gibi elleri birbirine çarparak gürültü, patırtı çıkarmanın cahiliyeden kalma çok iğrenç bir adet olduğunu ve İslam adetlerine aykırı olduğunu ifade ediyor. Yaşadığı dönemde de meclislerde ve toplantı yerlerinde, hastalık olarak ifade ettiği alkışı Müslümanların da kullandığını söylüyor.³²⁴ Aynı rivayeti Elmalılı'nın (ö. 1942) Hak Dini Kur'an Dili adlı eserinde de görüyoruz.³²⁵ Aynı şekilde Enfal Suresi'nin "*Onların, Kâ'be'nin yanında duaları ıslık çalıp el çırpılmaktan ibarettir. Öyle ise (ey müşrikler) inkar etmekte olduğunuzdan dolayı tadın azabı.*" mealindeki 35. ayetini yorumlarken, zamanımızdaki halkın Avrupa'yı taklit ederek, alkış adıyla konferanslarda ve diğer toplantılarda yapmış oldukları şakırtıların İslam öncesi cahiliye adetlerinden olduğunu ve bunun gibi İslam'a uygun olmayan davranışları yapmanın İslam'a ters olduğunu ve böyle şeyleri yapmanın Allah'ın azabına sebep olacağını söylüyor. Ayrıca alkış yapanların önemli görevlere tayin edilmemesi gerektiğini ifade ediyor.³²⁶ Seyyid Kutup (ö.1966), bu ayetin yorumunda, bu durumun günümüzde sadece adı İslam ülkesi olan yerlerde belirli makam veya mevkide bulunan kimselerin ayaklarına yapışan çalgıcıları, yağcılık yapan şakşakçıları hatırlattığını ifade ediyor. Bunun cahiliyenin değişik bir versiyonu olduğunu ve her dönemde açığa çıktığını belirtiyor.³²⁷ Eski devirlerde alkış padişahlar için sözle yapılırken günümüzde ise muhabata tezahürat yapmak amacıyla elleri birbirine çarparak

³²³ Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası*, Ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 1: 50.

³²⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 15: 6399.

³²⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9:355.

³²⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 1888.

³²⁷ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 5: 85.

yapılmaktadır. Bu adet tanzimattan sonra ülkemizde moda olmaya başlamıştır.³²⁸ Yani alkışta Batılılaşmayla birlikte Avrupa'dan gelen adetlerden bir tanesidir. Burada Vehbi Efendi, muhafazakar bir tutumla ibadet amaçlı olmayan alkışı bile sakıncalı görmektedir. Cahiliye dönemindeki ıslık ve el çırpmaya kıyasla alkışı uygun olmayan bir davranış olarak kabul ediyor. Bu konuda o kadar hassas ki alkış yapanların devlet görevine bile alınmaması gerektiğini ifade ediyor.

Vehbi Efendi, Bakara Suresi'nin "*Onlar, "Bizim için Rabbine dua et de, rengi neymiş? açıklasın" dediler. Mûsâ şöyle dedi: 'Rabbim diyor ki, o, sapsarı; rengi, bakanların içini açan bir sığırdır' dedi.*" mealindeki 69. ayetini yorumlarken, فاقع kelimesinin koyu sarı anlamına geldiğini ve bu ayetin sarı rengin insana sevinç verdiği delil olduğunu söylüyor. Hz. Ali'nin Efendimizin "bir kimse sarı ayakkabı giyerse kederi az olur" buyurduğunu Neseî'nin (ö.710/1310) Medârikü't-Tenzîl³²⁹ adlı eserinden naklediyor. Yakın döneme kadar alimlerin çoğunun bundan dolayı sarı mest ve sarı ayakkabı giydiklerini ifade ediyor. Zamanla bu adetin değiştiğini ve kendi döneminde bağcıklı ve parlak başsız ayakkabıların giyildiğini belirtiyor.³³⁰ Burada Vehbi Efendi'nin kullandığı rivayetin aynısını Zemahşerî'nin (ö.538/1144) Keşşâf'ında da görüyoruz.³³¹ İbn Kesîr (ö.774/1373) yukarıdaki rivayeti İbn Cüreyc'in Ata'dan onunda İbn Abbas'tan rivayet ettiğini nakletmektedir.³³² Ancak Vehbi Efendi bu rivayeti kimden aldığını söylemiyor. Ayette asıl anlatılmak istenenden çok onun vasıtasıyla başka bir şeyden bahsediyor olması kendine özgü yorumlar yaptığını göstermektedir. Burada sarı ayakkabı giyme adedinin değişmesinin sebebi muhtemelen Batılı giyim tarzının ortaya çıkmasıdır.

Vehbi Efendi'nin Batılılaşma ile ilgili değindiği noktalardan biri de evlerde resim bulundurma adedinin ortaya çıkmasıdır. En'am Suresi'nin "*Hani İbrahim babası Âzer'e, 'Sen putları ilah mı ediniyorsun? Şüphesiz, ben seni de, kavmini de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum,' demişti.*" mealindeki 74. ayetini yorumlarken; yaşadığı dönemde putların ilah olduğuna inananların sayısının az olduğunu ancak putlara ibadet eder gibi yorum yapanların çok olduğunu söylüyor. Özellikle yaşamış olduğu dönemde

³²⁸ Kolektif, *Tarihi Hakikatler 1*, (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2009).

³²⁹ Neseî, *Medârikü't-Tenzîl*, 1: 98.

³³⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 149.

³³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, (İstanbul: Mega Basım, 2017), 1: 407.

³³² İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2: 382.

Müslüman evlerinin Hıristiyan evleri gibi resimlerle dolu olduğundan dem vuruyor. Bu resimlerin ibadet kastıyla konulmadığı düşünülse de saygı ve hürmet ile yüksek yerlere asıldıklarının da bilinen bir gerçek olduğu ifade ediyor. Müslümanların bunları ilah olarak görmeseler bile bunlara saygı göstermelerinin hata olduğunu, bunun faydasız ve gereksiz bir iş olduğunu belirtiyor. Bu işin terk edilmesi gerektiğini, evlerde fotoğraf bulundurmanın veya bunlara saygı göstermenin Hıristiyanlara benzemek olduğunu, evde bulunan resminde kişiye zerre kadar faydasının olmadığını aksine ahirette zararı olacağını ifade ediyor.³³³ Aynı şekilde Nuh Suresi'nin “*Şöyle dediler: Sakın ilâhlarınızı bırakmayın. Hele hele Vedd'i, Süvâ'tı, Yeğus'u, Ye'ûk'u ve Nesr'i hiç bırakmayın.*” mealindeki 23. ayetini yorumlarken; her dönemde herkesin kendine göre bir yorum yaparak batılı işlediğini, Muhammed (sav)'in şerâitinde ise canlı olan yaratıkların resminin yapılmasının yasaklandığını ve bu şekilde kişilerin sevdikleri kimsenin fotoğraflarına bakarak ibadet etmelerinin engellendiğini ifade ediyor. İslam puta tapmayı kesin olarak yasakladığından her ne şekilde olursa olsun puta karşı ibadetin küfür ve boş olduğunu söylüyor.³³⁴ Seyyid Kutub (ö.1966), bu ayetin yorumunda bazı kimselerin insanları “değişik palavra ve propagandalarla Allah'ın davasının önünü kapatmak ve Allah'ın elçilerinin açıklamalarının etkisinden uzaklaştırmak için insanları taştan, ağaçtan, tarihsel kişiliklerden, ideolojilerden oluşan putların etrafında bir araya getirdiklerini” söylüyor.³³⁵ İslam'da canlıların suretlerinin yapılması yasaklandığından dolayı Osmanlı döneminde resim pek gelişmemiştir. 18. yüzyılda saray duvarlarına manzara resimleri asılmıştır. 19. yüzyılda Batı tarzı resim ve sanat gelişmiştir. Osmanlı aydın kesimi de bu Batılılaşma hareketlerini desteklemişlerdir. Artık Osmanlı'nın ilk dönemlerinde yasak olan figür yapma'da resimin içerisine girmiştir.³³⁶ Batılılaşmanın etkisiyle birlikte resim Osmanlı insanının evine girmiştir. Vehbi Efendi, geleneksel bir tavırla evlerde resim bulundurmaya uygun görmemektedir. Burada resimi putla kıyaslayarak yasak olduğunu ifade etmiştir.

Zuhur Suresi'nin “*Eğer bütün insanlar (kâfirlere verdiğimiz nimetlere bakıp küfürde birleşen) bir tek ümmet olacak olmasalardı, Rahmân'ı inkar edenlerin evlerine*

³³³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 4: 1458-1460.

³³⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 15: 6169.

³³⁵ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 10: 205.

³³⁶ Aytül Papıla, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma Döneminde Resim Sanatı'nın Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Kimliğinin Resimsel Anlatılışı”, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, sy.1 (2008): 121.

gümüşten tavanlar ve üzerine çıkacakları merdivenler yapardık. Evlerine (gümüşten) kapılar ve üzerine yaslanacakları koltuklar ve altın süslemeler yapardık...” mealindeki 33. ve 34. ayetlerini şöyle tefsir ediyor, insanların kafirlerin rahatını ve nimetlerinin çokluğunu görerek, dünya sevgisi ve makam sevgisi sebebiyle inkara yönelmeleri ve sonuçta hepsinin inkarcı tek bir millet olmaları gerçeği olmamış olsaydı, bütün insanlara zaten şundaki nimetleri veren Allah, kendisini inkar eden kafirlerin evlerinin damlarıyla, o damlara çıkacak merdivenleri, evlerinin kapılarını, yatıp ve oturup dayanacakları karyoları ve koltuklarını gümüşten yapar ve onları altına boğardı. Fakat kafirlere çok nimet vermekte, bütün insanlığın inkarcılığa yönelmeye teşvik ihtimali vardır. İşte bu yüzden insanlara daha fazla nimet vermedik.³³⁷ Mehmet Vehbi Efendi’nin bu yorumda karyola ve koltuk ifadelerini kullanması, günümüzden yüzyıl önce Osmanlı zenginlerinin artık evlerinde karyola ve koltuk kullanmaya başladıklarını gösteriyor. Muhtemelen Anadolu’nun ve İstanbul’un çok zenginleri bu eşyaları kullanıyordu. Bu dönemde halkın zaten yüzde sekseni köylerde yaşıyordu ve bunlarda bu eşyaların olma olasılığı çok düşüktü.³³⁸ Burada Vehbi Efendi, Batılılaşmanın etkisiyle değişen eşyaları yorumlarına yansıtmıştır. Osmanlı insanı bu dönemde Batı’dan özel eşyadan mobilyaya kadar her konuda etkilenmiştir.³³⁹

Yasin Suresi’nin “*Her şeyin egemenliği kendi elinde olan Allah bütün eksikliklerden uzaktır ve hepiniz sonunda O’na döndürüleceksiniz.*” mealindeki son ayetini yorumlarken, günümüzde de hala yaygın olan vefat edecek veya vefat eden kimsenin ardından Yasin Suresi okumak gerektiğini ifade ediyor.³⁴⁰ Bu ifadeler yerleşik din anlayışının Vehbi Efendi tarafından olumlu karşılandığını göstermektedir. Bu adete karşı olmanın bir gerekçesi olmasa da bu geleneğin sürdürülmesini savunur. Ancak birçok rivayette Yasin suresinin faziletinden bahsedilirken, ölümlere veya ölmüş olanlara okunmasını tavsiye eden rivayetler zayıf kabul edilmiştir.³⁴¹

Vehbi Efendi, Batılılaşma sonucunda ortaya çıkan değişimi ve bu değişimden yana olan kesimleri yorumlarında eleştirmiştir. Vehbi Efendi’nin değişmesini eleştirdiği

³³⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5204-5205.

³³⁸ İsmail Yurdakök, “Taksim-i Â’mâl(İş bölümü) ve Alemlerinin İmarı”, *Mehmet Vehbi Efendi’nin Tefsirinde İktisat Notları*, 173, erişim 20 Ocak 2017, <http://www.academia.edu/5576227/>.

³³⁹ Deren, “Kültürel Batılılaşma”, 3: 387.

³⁴⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 12: 4686.

³⁴¹ Bekir Topaloğlu, “Yasin Suresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.43 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 340-341.

konular, misafirperverlik, çok kadınla evlenme, faiz, kadınların örtünmesi, ayakkabı çıkarma adabı, kadınla erkek birlikte dolaşmasıdır. Ayrıca şapka, alkış, resim gibi Avrupa adetlerinin halk tarafından benimsenmesini de eleştirmektedir. Toplumda Batılılaşmayla birlikte gelenekten kopuş hızlanmıştır. Müellif, kendince geleneği koruma çabası içerisinde girmiş, muhafazakâr bir tutum sergilemiştir. Batılılaşma karşısında dönemin çoğu ulemasının yaptığı gibi geleneksel bir tavır sergilemiştir. Burada Batılılaşma yanlılarını “münafık” olarak nitelendirmesi bu tavrın göstergesidir. Vehbi Efendi, Batılılaşmanın boyunduruğunda kalan ve geleneklerinden kopan halka, geleneklerini hatırlatmış ve onları uyarmıştır. Genel olarak yorumlarında Avrupa’yı hedef almış sanıldığı gibi ileri bir medeniyet olmadıklarını her seferinde belirtmiştir. Özetle ayetlerin yorumu yoluyla topluma mesajlar vermiştir. Vehbi Efendi’nin burada hassasiyet göstermiş olduğu konuların kendine özgü olduğunu söyleyebiliriz.

2.2. TOPLUM DA YAYGIN OLAN HURAFELER

Hurafeler, mantıksal bir dayanağı bulunmayan ve gerçek hayatla alakası olmayan davranış biçimleri ve inançlardır.³⁴² Sihir ve büyü ile alakalı inançlarda hurafe olarak kabul edilmiştir.³⁴³ Hurafeler, Müslüman olanların eski dinlerine ait kültürlerin bazılarını İslam’a sokması ve bunları dinin özündenmiş gibi kabul etmeleri sonucunda ortaya çıkmıştır.³⁴⁴ Mehmet Vehbi Efendi’de eserinde döneminin yansıması olarak bazı hurafelerden bahsetmiş ve onları eleştirmiştir.

Müellif, ayın son çarşambasının uğursuz olduğu şeklindeki inanişe yapmış olduğu yorumlarda temas etmiştir. Kamer Suresi’nin “*Onların üzerine bitmek bilmeyen o kara günde şiddetli bir kasırga gönderdik.*” mealindeki 19. ayetine meal verirken farklı olarak “rüzgarın çok şiddetli ve soğuk olduğunu, o günün uğursuzluğunun onları kapladığını” ifadelerini kullanıyor. Ayetin tefsirini ise Beyzâvî’nin (ö.685/1286) Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t- Te’vîl³⁴⁵ adlı eserinden nakilde bulunarak yapıyor. Ad kavminin helak olduğu gün ayın son çarşambası olarak rivayet edildiğini İslam da böyle

³⁴² İbrahim Sarıçam, “Hurafeler Karşısında Hz. Muhammed(sav)”, *Diyanet İlmî Dergi*, özel sayı (2003): 191.

³⁴³ Ali Murat Yel, “Hurafe (Dinler Tarihi)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.18 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 381.

³⁴⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Hurafe (Kelam)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.18 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 382-384.

³⁴⁵ Beydâvî, *Envârü’t-Tenzîl*, 5:166.

uğursuz bir günün olmadığını fakat kadınlar arasında ayın son çarşambasını iyi bir gün saymama adetinin olduğunu söylüyor. Bu yanlış anlayışın buradan gelmiş olabileceğini ifade ediyor.³⁴⁶ Seyyid Kutub (ö.1966), bu ayette geçen رِيحًا صَرَّ صَرَّ ifadesinin “sert ve dondurucu” kasırğa anlamına geldiğini ifade ediyor.³⁴⁷ Taberî (ö.310/923) ise Ad kavminin helak edildiği güne “uğursuz veya uğursuzluğu devam eden gün denildiğini” söylüyor.³⁴⁸ Râzî (ö.606/1210), bu ayetin yorumunda مُسْتَمِرّ ifadesinin “uğursuz günler” anlamına geldiğini ve sürekliliği ifade ettiğini belirtiyor.³⁴⁹ Yukarıda zikrettiğimiz tefsirlerde müellifin yorumuna benzer yorumlar olmasına rağmen, ayın son çarşambasının kadınlar arasında uğursuzluk sayıldığına dair bir bilgiye rastlayamıyoruz. Yaşadığı dönemde toplumda görülen ve kadınlar arasında yaygın olduğunu söylediği ayın son çarşambasının uğursuz olduğu inancını eserine yansıtmıştır. İslam dininde uğursuz gün diye nitelenecek bir gün yoktur. Aksine mübarek gün ve geceler vardır ki bunların insan için uğurlu olduğuna olduğuna inanılır.

Vehbi Efendi, türbelerden yardım isteme gibi hurafelere yorumlarında değinmiştir. Yunus Suresi'nin *“Ve yüzünü hak dine çevir, sakın müşriklerden olma!”* buyuruldu. Allah'ı bırakıp sana yararı da zararı da olmayan varlıklara tapma; bunu yaparsan, kuşkusuz kendine yazık edenlerden olursun.” mealindeki 105. ve 106. ayetlerine meal verirken farklı olarak “yüzünü hak dine çevirmek ve o dini anlatmakla görevlisin” ifadesini kullanıyor. Ayetlerin tefsirini yaparken ise Allah'ın veli kulu zannedilen kimselerin kabirlerinden yardım istemenin bu ayetle yasaklandığını belirtiyor. Birçok cahil kimsenin bu kabirleri beklemelerinin, ellerinden bir şey geleceğini zannetmelerinin, her şeyi onlardan ümit etmelerinin ve onların kabirlerine sığınıp yalvarmalarının batıl bir inanç ve faydasız bir yorgunluktan ibaret olduğunu ifade ediyor. Ayrıca böyle kimseleri hem Allah'a inanıp hem de puta tapan kimselere benzetiyor. Hatta bazı kimselerin burada bulunan kabirlere secde edip, namaz kılarak daha da ileri gitmelerini eleştirirken, secdenin sadece Allah'a yapılacağını, ölümlere secde edenlerin ise tekfir edileceğini söylüyor. Mehmet Vehbi Efendi, Allah'ın veli kullarının kabirlerini ziyaret etmenin ve onların hürmetine Allah'a dua etmenin ve Allah'tan

³⁴⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 14: 5671.

³⁴⁷ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 9: 454.

³⁴⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 22: 132.

³⁴⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29: 47.

yardım istemenin caiz olduğunu da ifade ediyor. Allah yanında değerli olan bir kimsenin Allah'a yakınlığını vesile kılarak onun hürmetine Allah'tan bir şey istemek ve bu veliden bir şey beklemeden Allah'a dua etmenin de uygun olduğunu belirtiyor. Açlıktan kurtulmayı ekmekte aramak, susuzluktan kurtulmayı suda aramak gibi sebeplere sarılmanın ihlase engel olmadığını da belirtiyor. Yorumun son kısmında hasta olan bazı kimselerin şifayı Allah'tan isteyip, tekkelere giderek burada bulunan kimselerden büyü istemelerinin, muska yazdırmalarının ve bu yerlerin ekmeğinden veya tuzundan yemelerinin, tekke de yatan kişi hürmetine Allah'tan şifa istemelerinin caiz olduğunu ve tedaviye benzediğini iddia ediyor. Devamında sihrin caiz olduğunu, ekmeğini yemenin ve suyunu içmenin doktorun verdiği ilacı içmeye benzediğini ifade ediyor. Son olarak da şifayı Allah'tan istemek şartıyla, doktorun ilacını içmekle tekkenin ekmeğinin yemenin ve suyunu içmenin arasında fark olmadığını söylüyor.³⁵⁰ Her toplumda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da batıl inançlar vardı.³⁵¹ Savaşta zafer kazanmak, başarılı olmak, hastalıklardan kurtulmak, çocuk sahibi olmak, evlenmek, nazardan korunmak ve bazı ihtiyaçların karşılanması için türbelerden, tekkelerden yardım istenirdi.³⁵² Vehbi Efendi'de toplumda yaygın olan bu hurafeleri eserine taşımıştır. Ancak burada sihrin caiz olduğu şeklindeki yorumları, sihri meşrulaştırma gayreti içerisinde olduğunu göstermektedir. Vehbi Efendi'nin bu şekilde yorumlar yapmasına neden olan şey aslında geleneksel anlayıştan vazgeçememesidir. Bu durum onun geleneğe aşırı bir şekilde bağlı olduğunu göstermektedir.

Aynı şekilde Sad Suresi'nin "*(Bir yemini vardı.)Eline bir demet bitki sapı alıp onunla vur ve böylece yeminini yerine getirmiş ol (dedik). Gerçekten biz onu sıkıntılara dayanıklı bulduk. O ne güzel bir kuldu! Yönü hep Allah'a dönüktü.*" mealindeki 44. ayetini yorumlarken de hastaların tekke veya türbelere giderek, o tekkede yatan kişinin hürmetine Allah'a dua etmesi ve şifa istemesinin tevekkül ve sabra engel olmadığını tekrar ediyor.³⁵³

Müellif, yaşadığı dönemde yaygın olduğundan dolayı olacak ki sihir üzerine yoğunlaşmıştır. Bazı araştırmacılar bu konuyu şöyle değerlendirmişlerdir. Çoğu insan şifayı buralarda bulunan türbelerde gördükleri için buralara gelmektedir. Bu nedenle

³⁵⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 6: 2274-2275.

³⁵¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 174.

³⁵² Kara, "Hem Batılılaşalım, Hem de Müslüman Kalalım", 1: 260.

³⁵³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 12: 4807.

Hız. Peygamberin veya sahabelerin yapmadığı bir şeyi savunmak doğru olmasa gerektir. Müellif, aynı hataya Eyüp peygamberle ilgili kısmı yorumlarken de düşmektedir. Bunun temel sebebi Konya'daki Mevlana türbesinin halk üzerindeki etkisi ve Mehmet Vehbi Efendi'nin de halkın üzerindeki bu etkiyi kıramamasından kaynaklanmış olabilir.³⁵⁴ Bu şekilde değerlendirenler olsa da biz Vehbi Efendi'nin tasavvufa yakınlığının bu konularda daha yumuşak bir değerlendirme yapmasına sebep olduğunu düşünüyoruz.

Müellif, dönemin diğer hurafeleriyle ilgili olarak Maide Suresi'nin 3. ayetini yorumlarken, bakıcılık, cincilik, bakla atmak, kum üzerine çizgi çizmek ve falcılık gibi hurafe inanışların ve adetlerin olduğundan bahsetmiştir. Bunlardan para alındığını belirtmiş ve bunun haram olduğunu ifade etmiştir.³⁵⁵

İsmail Hami Danişmend, Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi'nin fetvasına dayanarak tekkelerde ve türbelerde yatan zatlardan yardım istemenin, istediği şeyin onlar tarafından gerçekleştirilmesini beklemenin ve bunların gerçekleşmesi için buralara kurban kesmenin, mum yakmanın, bez bağlamanın imanın zayıflığının göstergesi olduğunu söylemiş ve bu şekildeki adetlerin Şamanist Türk adetlerinden bize geçtiğini ifade etmiştir.³⁵⁶ Vehbi Efendi, örneklerini vermiş olduğumuz ayetlerin yorumlarında, toplumda yaygın olan sihir, türbelerden yardım isteme, bakıcılık, cincilik, bakla atmak, kum üzerine çizgi çizmek, falcılık ve ayın son çarşambasının uğursuz olduğu şeklindeki hurafe inanışlara değinmiştir. Tasavvufa yakın olması bu konularda yumuşak yorumlar yapmasına sebep olmuştur.

2.3. TEKNOLOJİK GELİŞMELERE İLİŞKİN YORUMLAR

Mehmet Vehbi Efendi, eserinde yaşadığı dönemde teknolojik gelişmelere ilişkin yorumlarda yapmıştır. En çok değinmiş olduğu konu ise savaş aletleri ve savaş teknolojisidir. Aslında bu dönemde Osmanlı Devleti teknolojik açılarından Batı'nın gerisinde kalmıştır. Vehbi Efendi, burada teknolojik aletlerden bahsederken, aslında bunlara özlem duymaktadır. Her seferinde devletin ileri gelenlerine savaş teknolojisi

³⁵⁴ İsmail Yurdakök, "Hukuku Hakimiyet (Egemenlik Hakları) Milletindir", *Mehmet Vehbi Efendi'nin Tefsiri'nde İslami Siyaset*, erişim 20 Ocak 2017, https://www.academia.edu/14982234/_Hukuku_Hakimiyet_Egemenlik_Haklar%C4%B1_Milletindir, 25-26.

³⁵⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 3: 1144.

³⁵⁶ İsmail Hami Danişmend, *Tarihi Hakikatler* (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1979), 1: 582.

başta olmak üzere diğer teknolojilerde ilerleme kaydetmeleri yönünde telkinlerde bulunmaktadır.

Vehbi Efendi, aslında savaşla veya teknolojiyle ilgisi olmayan ayetlerde bile bu konularla ilgili yorumlar yapmıştır. Maide Suresi'nin “...*İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın. Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın cezası çetindir.*” mealindeki 2. ayetini yorumlarken insanların iyilik üzerinde yardımlaşmaları gerektiğini, küfür ve diğer günahlar üzerine yardımlaşmamaları gerektiğini ifade ediyor. İyilik üzere yardımlaşmayı, birbirinin ihtiyacını karşılama, yollar yapma, hayır ve hasenat yapma, su olmayan yerlere suyolu yapma, top ve tüfek gibi önemli silahlar bulundurarak düşmana galip gelme konusunda birbirinize yardım edin şeklinde yorumluyor.³⁵⁷ Zemahşerî (ö.538/1144), iyilik üzerine yardımlaşmayı, “affedici olmak ve görmezden gelmek” diye yorumlarken; günah ve haksızlıkta yardımlaşmayın ifadesini de “haddi aşmayın ve oç alma yoluna gitmeyin şeklinde” yorumluyor.³⁵⁸ Vehbi Efendi, bu ayeti yorumlarken devletin içinde bulunduğu savaş ortamından etkilenmiş olacak ki, yardımlaşmayı “top ve tüfek gibi silahlar bulundurarak” yardımlaşın şeklinde yorumlamıştır. Aynı zamanda insanlara düşmana karşı birlikte hareket etme mesajı vermeye çalışmıştır. Buradan o dönemin savaş teknolojisi olarak top ve tüfeğin kullanıldığını çıkarabiliriz.

Vehbi Efendi, teknolojinin her dönem takip edilmesi gerektiğini de yapmış olduğu yorumlarda ifade etmiştir. Enfal Suresi'nin “...*onlara karşı elinizden geldiği kadar güç ve savaş atları hazırlayın. Allah yolunda harcadığınız her şeyin karşılığı, zerrece haksızlığa uğratılmadan size tastamam ödenecektir.*” mealindeki 60. ayetine meal verirken farklı olarak, “Allah rızası gözeterek savaş aleti, asker donanımı için yapmış olduğunuz harcamalar ve savaşta kullanılmak üzere beslediğiniz atlara yedirmiş olduğunuz şeylerin sevabı size kat be kat verilecektir.” ifadelerini kullanıyor. Ayetin tefsirini yaparken ise savaş için gerekli olan silahları yapmanın sadece bir dönem için geçerli olmadığını, her dönem gelişen teknolojiyle o döneme göre silah yapmak gerektiğini belirtiyor. Bundan dolayı yaşadığı dönemde yani Hicri 1342 (1923) senesinde harp aletlerinin; top, tüfek, mitralyoz, otomobil, uçak, tank ve zırhlılar ve bunlarla yetiştirilmiş askerler olduğunu ifade ediyor. Din düşmanlarıyla savaşmak için

³⁵⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 3: 1141.

³⁵⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2:365.

bu aletleri hazırlamanın Müslümanlar üzerine vacip olduğunu ve askeri hızla düşman karşına sevk etmek için yollar, köprüler ve demiryolları yapmanında gerekli olduğunu söylüyor. Bunların düşmanda bulunduğunu sözlerine ekliyor.³⁵⁹ Seyyid Kutub (ö.1966), bu ayetin yorumunda Müslümanların güçlü olması gerektiğini, düşmana korku salmak için ellerinden gelen savaş aletlerini hazırlamalarının bir görev olduğunu ve bu araç-gereçlerde maddiyatı gerektirdiğinden bu konuda Müslümanların yardımlaşması gerektiğini belirtiyor.³⁶⁰ Mesela Râzî’de (ö.606/1210) burada kendi döneminden örnekler vermiştir. Savaş için ok ve silah temin ederek, binicilik ve atıcılığın öğretilerek savaşa hazırlanmanın farz olduğuna bu ayetin işaret ettiğini ifade ediyor. Aynı zamanda çok silahın olmasının kuvvetli olmak anlamına geldiğini, kuvvetli olunca da düşmanların saldırmaya niyetlenemeyeceklerini, cizye ödemek zorunda kalacaklarını, diğer kafirlere yardım edemeyeceklerini, iman edebileceklerini ve bu durumun Müslümanların zenginleşmesini ve ilerlemesini sağlayacağını söylüyor.³⁶¹ Müellifin ayete serbest şekilde meal verdiğini görüyoruz. Ayetin mealinde geçen “Allah yolunda harcama” ifadesine “savaş aleti, asker donanımı için harcanan paralar” şeklinde meal veriyor. Bu ifadeler savaş döneminin yorumlarında etkili olduğunu göstermektedir. Savaş teknolojisini takip etmeyi vurgulaması ve dönemin savaş aletlerini sayması, yaşadığı dönemde bu aletlerin Osmanlı Devleti’nde olmadığını veya çok az olduğunu göstermektedir. Burada Vehbi Efendi, devlet yöneticilerine mesaj vermek istemiştir. Vehbi Efendi’nin bu açıklamaları yaptığı dönem, yani 19.yüzyıl Osmanlı Devleti’nin Avrupa teknolojisinin gerisinde kaldığı ve onların teknolojisinden faydalanmaya çalıştığı bir dönemdir. Bu döneme kadar toplumda yaygın olan “ilim fesâd-ı itikâdı münticidir” (modern bilim itikadı ifsâda yol açar), “marifet iz’af’ı din eder” (modern bilim dini zayıflatır), “fesadın başı hep fen okumaktır” veya “maârif nizâm-ı devleti ihlal eder” gibi söylemler Osmanlı’nın teknoloji ve bilim konusunda geri kalmasına neden olmuştur.³⁶² Devletin gelişen teknolojiye ayak uydurması gerektiğini ve buna göre silah üretimi yapılmasının önemini vurgulamıştır. Savaşta teknolojinin önemli olduğunu ve bu öneme binaen savaş aleti yapmanın Müslümanların asli görevlerinden olduğunu belirtmiştir.

³⁵⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 5: 1921- 1922.

³⁶⁰ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli’l-Kur’an*, 5: 133.

³⁶¹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 15: 191-192.

³⁶² Kara, *Din İle Modernleşme Arasında*, 122.

Vehbi Efendi'nin değindiği savaş aletlerinden bir tanesi de zırhdır. Enbiya Suresi'nin “*Ona sizin için zırh yapmayı öğrettik ki savaş darbelerinden sizi korusun. Artık şükredecek misiniz?*” mealindeki 80. ayetine farklı olarak şöyle meal veriyor: “Biz, savaşlarda süngü ve kılıç yaralarından kendinizi korumanız için Davut'a elbise ve zırh sanatını öğrettik. Siz bizim bu büyük nimetlerimize şükreder misiniz?” Ayetin tefsirini yaparken ise zırhın Hz. Davud'a verilen nimetlerden biri olduğunu ve zamanla dünyanın her tarafına yayıldığını ifade ediyor. Zırhın en sağlam savaş aletlerinden biri olduğunu ve dünyanın çoğu devleti tarafından da kullanıldığını belirtiyor. Yakın zamana kadar zırhı yok edecek silah yokken, son beş altı asırdan beri top, tüfek ve diğer savaş aletleri icat edilmiş ve zırhın savaş aleti olma özelliği azalmıştır. Geçen zaman devletlerarasındaki savunma aletlerini değiştirmiştir. Bunları ifade ettikten sonra savaş aleti hazırlamanın veya yapmanın bir devlet üzerine vacip olduğunu söylüyor. Çünkü dini, devleti ve milleti korumak savaşı ve savaşta da silah kullanmayı gerektirdiğinden, silah yapmanın devletin önemli görevlerinden birisi olduğunu belirtiyor.³⁶³ Taberî (ö.310/923), bu ayetin yorumunda Katâde'den nakil yaparak zırhın önceden düz ve geniş parçalardan yapıldığını, Hz. Davut'la beraber halkalar biçiminde ve birbirine örgülü biçimde yapılmaya başlandığını ifade ediyor. Yani zırhın mucidinin Hz. Davut olduğunu belirtiyor.³⁶⁴ Aynı şekilde Seyyid Kutub'da (ö.1966) Hz. Davut' a öğretilenin halkalar şeklinde zırh yapmak olduğunu, ondan önce zırhın tek parça olduğunu ve bu şekildeyken hareket etme imkanı olmadığını söylüyor.³⁶⁵ Zemahşerî (ö.538/1144) ise ayetteki elbiseden kastın zırh olduğunu ifade ediyor.³⁶⁶ Müellif, ayete serbest şekilde meal veriyor. Teknolojiyle ilgili olduğunu ve son dönemde teknolojinin geliştiğini ifadelerinden anlıyoruz. Devletin içinde bulunduğunu durumdan olsa gerek; diğer müfessirler ayetin yorumunda sadece zırh üzerinde dururken; Vehbi Efendi, zırh meselesinden konuyu diğer savaş aletlerine getiriyor. Devletin savaş aleti yapmasının ve geliştirmesinin asli görevlerinden olduğunu ifade ederken, devlet ileri gelenlerine bu şekilde serzenişte bulunuyor. Yorumlarında Mehmet Vehbi Efendi zırhın öneminin azaldığını ifade ediyor fakat zırhın o dönemde farklı adlarla hala önemli durumda olduğunu unutuyor. Önemin azaldığını söylediği zırh günümüzde çelik yelek, kalkan

³⁶³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 9: 3462- 3465.

³⁶⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 20: 561.

³⁶⁵ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 16: 329.

³⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 471.

vb. olmak üzere askerimiz ve polisimiz tarafından kullanılmaktadır.³⁶⁷ Müellif burada da doğru bir öngöründe bulanamamıştır.

Vehbi Efendi, aşağıdaki ayetin yorumunda demirden hareketle dönemin savaş aleti olan top ve tüfeğe atıfta bulunmuştur. Hadid Suresi'nin “...Kendisinde müthiş bir güç ve insanlar için birçok faydalar bulunan demiri yarattık (ki insanlar ondan yararlandınlar).” mealindeki 25. ayetini yorumlarken top ve tüfek gibi ateşte yapılan bütün savaş aletlerinin demirden yapıldığını ve insanların demirin işlenmesine muhtaç olduklarını ifade ediyor. Aynı zamanda demirin birçok faydasının olduğunu Hz. Adem'in cennetten yeryüzüne indiğinde yanında demirden yapılmış örs, kerpeten ve savaş aleti olan topuz ile elbise dikmek için iğne ve birçok tarım aletinin olduğunu belirtiyor.³⁶⁸ Taberî (ö.310/923), bu ayetin yorumunda Abdullah b. Abbas'ın “Hz. Adem ile birlikte üç şey indirilmiştir. Bunlar örs, kerpeten ve çekiçtir.” dediğini naklediyor. Demirdeki büyük kuvvetin sebebinin de savaşlarda kullanılan kılıç ve diğer savaş aletlerinin ondan yapılması olduğunu ifade ediyor.³⁶⁹ Seyyid Kutub (ö.1966) ise demirin savaşın yanı sıra barış zamanında da güç kaynağı olduğunu ifade ediyor. Günümüzde uygarlığın geldiği noktanın da bunun göstergesi olduğunu, yapılan her şeyin neredeyse demir ve çeliğe dayandığını belirtiyor.³⁷⁰ Elmalılı (ö.1942), çelik silahlar ve savaş aletlerinin demirden yapıldığını söylerken, iğneden ipliğe kadar bütün işlerde faydasının olduğunu ifade ediyor. Sanayinin hammaddesi olduğunu, hatta mezar kazılırken bile kullanılan aletlerin demirden yapıldığını belirtiyor.³⁷¹ Yorumlarına baktığımız zaman Vehbi Efendi'nin demirden hareketle savaş aletleri hakkında yorum yaptığını görüyoruz. Müellifin, Hz. Adem'le ilgili verdiği bilgiler, onun rivayetlerde makuliyet değerlendirmesi yapmadan, rivayetleri kolayca kabul ettiğine dair örnek olması bakımından önemlidir.

Aynı şekilde Kehf Suresi'nin “*Bana, demir kütleleri getirin. Nihayet (vadiyi demirle doldurup) iki dağın arasını aynı seviyeye getirince, 'Ateşi körükleyin!'* dedi. *Artık onu kor haline getirdiği vakit, 'Getirin bana, üzerine bir miktar erimiş bakır*

³⁶⁷ İsmail Yurdakök, “Mehmet Vehbi Efendi'nin Tefsirinde Uluslar Arası İlişkiler Notları, *Osmanlı'nın Son Döneminde İslami Uluslar Arası İlişkiler*, 37-38, erişim 10 Ekim 2018, <http://www.academia.edu/5626229>.

³⁶⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 14: 5790-5793.

³⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 22: 425-426.

³⁷⁰ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 9: 557.

³⁷¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8:100.

dökeyim' dedi. Artık onu ne aşabildiler ne de delebildiler." mealindeki 96. ve 97. ayetlerine meal verirken farklı olarak, demirlerin aralarına odunlar koyulduğunu ve ateş yandıktan sonra tuncun döküldüğünü ve böylelikle iki dağın arasında parlak ve cilalı bir duvarın oluştuğunu ifade ediyor. Daha sonra Yecüc ve Mecüc'ün dağın üzerine çıkamadıklarını ve dağı delemediklerini söylüyor. Ayetin tefsirini yaparken ise yaşadığı dönemde yapılan 42'lik toplarin, vapur kazanlarının ve daha büyük şeylerin döküldüğünü görünce İskender'in set için hazırladığı araçlarda ve bu seddi yapmasında şüphe olmadığını belirtiyor.³⁷² Seyyid Kutub (ö.1966), demire biraz bakır katıldığında daha sağlam olacağını son dönemlerde ortaya çıktığını ve bunun yeni yeni kullanılmaya başlandığını ifade ediyor. Bu durumu modern ilimler gelişmeden önce Allah'ın kitabında bildirdiğini belirtiyor.³⁷³ Vehbi Efendi, burada demirden yapılan aletlere kendi döneminden örnekler veriyor. Ayrıca burada Zülkarneyn'in Büyük İskender olduğu görüşüne katıldığını da görüyoruz.

Vehbi Efendi'nin yaşadığı dönem Birinci Dünya Savaşı'nın ve Balkan Savaşlarının yaşandığı zaman dilimidir. Bu dönemde devletin sürekli savaştan savaşa girmesi, Vehbi Efendi'yi de etkilemiştir. Bu etkiyle ayetleri yorumlamış, yorumlarında savaş aletleri ve savaş teknolojisinden bahsetmiş, yeri geldiğinde devlet ileri gelenlerine yapılması gerekenleri üstü kapalı olarak iletmeye çalışmıştır. Savaş aleti yapmanın ve bunların teknolojiyle geliştirilmesinin devlet üzerine vacip olduğunu söylemesi de bunun göstergelerinden bir tanesidir. Burada yapmış olduğu yorumlar Osmanlı Devleti'nin teknolojik açıdan geride olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle Vehbi Efendi, yöneticilerin teknolojiyi takip etmeleri gerektiğini ifade etmiştir.

Mehmet Vehbi Efendi'nin eserinde değinmiş olduğu teknolojik ürünlerden bir tanesi de gemilerdir. Burada bu konuyla ilgili örnekleri ele alacağız.

Vehbi Efendi, gemilerin ticaret açısından önemli olduğunu düşünmektedir. İbrahim Suresi'nin "*O size istediğiniz her şeyi verdi. Allah'ın nimetlerini saymaya kalksanız başa çıkamazsınız. Şu bir gerçek ki insanoğlu çok zalim, çok nankördür!*" mealindeki 34. ayetini yorumlarken "gemilerin" insanlar için Allah tarafından büyük bir nimet olduğunu ve insanlara boyun eğdiğini ifade ediyor. Gemileri insanların ticarete kullandığını söyledikten sonra insanların onunla şehirden şehire mahsul taşıdıklarını

³⁷² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 8: 3173.

³⁷³ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 7:135.

belirtiyor. Karada ise taşıma için dönemin taşıma araçları olan at, eşek, deve ve arabanın kullanıldığını ifade ediyor.³⁷⁴ Râzî'nin de (ö.606/1210) bu ayetin yorumunda aynı şekilde Allah'ın sayısız nimetlerini sayarken gemiden bahsettiğini görüyoruz.³⁷⁵ Buradan geminin dönemin ticaret için önemli teknolojik araçlarından olduğunu anlıyoruz. Ayrıca mahsul taşımak için kullanılması da önemlidir. Bunun yanında taşımacılığın karada da at, eşek, deve ve araba ile yapıldığını buradan çıkarabiliriz.

Müellif, bazı ayetleri yorumlarken bilimsel tefsire benzer yorumlar yapmıştır. Yasin Suresi'nin "*Onları ve nesillerini yüklü gemide taşımamız ve binecekleri benzer araçlar yaratmamız da kendileri için açık bir kanıttır.*" mealindeki 41. ve 42. ayetlerini yorumlarken; gemiye benzer şeylerle anlatılmak istenenin, gemi gibi denizde gitmek için yapılan şeyler olduğunu hatta karada giden kara vapurları, otomobiller vb. ile havada uçan uçakların ve balonların bunlara dahil edilebileceğini ifade ediyor. Kur'an'da her şeyin olduğunu ve Kara vapurları ile benzerlerinin icadında da bu ayetten akıl yürütülmüş olabileceğini belirtiyor.³⁷⁶ Taberî (ö.310/923), Bu ayeti yorumlarken "geminin benzeri bineklerden" kastın Nuh'un gemisinden küçük diğer gemiler olduğu görüşüne katıldığını ifade ediyor. Bundan kastın "deve" olduğu görüşünü öne sürenlerde olmuştur. Ancak ayetin manası geneli kapsadığından bu ifadelerden maksadın "tüm taşıtlar" olduğunu ifade etmiştir.³⁷⁷ Râzî (ö. 606/1210) ise bu ifadeden kasdın "Nuh'un gemisine benzer gemiler" veya "deve" olabileceğini ifade ediyor.³⁷⁸ Burada Vehbi Efendi'nin bilimsel tefsire örnek verilebilecek yorumlar yaptığını görüyoruz. Herşeyin Kur'an'da var olduğunu söylemesi de bunu kanıtlar niteliktedir. Gemiden hareketle o dönemde kullanılan diğer teknolojik araçlardan da bizi haberdar ediyor.

Vehbi Efendi'nin gemiler hakkındaki değindiği noktalardan bir tanesinde dünya ticaretinde önemli bir yere sahip olmalarıdır. Şura Suresi'nin "*Denizde (yelkenlerini) bayraklar gibi (açarak) süzülüp giden gemiler de O'nun kudretinin kanıtlarındandır. O dilese rüzgârı dindirir de gemiler denizin üzerinde hareketsiz kalıverirler. Şüphesiz bunda çok sabreden, çok şükreden herkes için ibretler vardır.*" mealindeki 32. ve 33.

³⁷⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 7: 2706.

³⁷⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 19: 130.

³⁷⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 12: 4653.

³⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 19: 444-445.

³⁷⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 26: 81.

ayetlerine meal verirken farklı olarak, “Dağlar gibi gemilerin denizde yüzmesi Allah’ın birliğinin delillerindendir. Eğer Allah isterse rüzgarı durdurur, o gemilerde suyun üzerinde kalırlar. Bir adım ileri gitmezler. İşte şu güzel rüzgarlarla denizde gemiler giderken rüzgarın durmasıyla o gemilerin durmasında belalara sabreden ve nimetlere şükreden her mümin için Allah’ın kudretine ve birliğine deliller vardır.” şeklinde meal veriyor. Ayetlerin tefsirini yaparken ise gemilerin bir ülkeden diğerine mal götürmek için, nakliye amacıyla kullanıldığından ve dünya ticaretinde öneminin büyük olduğundan bahsediyor. Gemilerin insanların birbirleriyle tanışmasında, şehirlerin birbirlerinin mallarından yararlanmasında, savaşta ve diğer konularda öneminin büyük olduğunu ifade ediyor.³⁷⁹ Râzî (ö. 606/1210), bu ayetin tefsirinde, gemilerin dağ gibi büyüklükte olduğunu buna rağmen rüzgarla gittiğini ve bir yerden bir yere ticaret yapılırken kullanıldığını ifade ediyor.³⁸⁰ Taberî (ö. 310/923) ise tefsirinde benzer yorumlar yaptıktan sonra, Allah’ın dilediği takdirde gemide taşınan insanların günahları sebebiyle gemiyi batırabileceğini söylüyor.³⁸¹ Seyyid Kutub’da (ö.1966) ayete meal verirken “denizde dağlar gibi akıp giden gemiler” ifadesini kullanıyor. Ayetin yorumunda gemilerin Allah’ın birliği için gözle görülebilen somut bir örnek olduğunu ve rüzgarla durup, rüzgarla hareket etmesinin ibretlik olduğunu ifade ediyor.³⁸² Müellif ayete meal verirken çoğu ayette olduğu gibi tefsir tarzında ifadeler kullanıyor. Gemilerin dünya ticaretindeki ve insanları taşımadaki öneminden bahsediyor. Ancak gemilerin artık rüzgar gücüne ihtiyaçları kalmadığı meselesi ile yüzleşiyor.

Mehmet Vehbi Efendi’nin eserinde bahsetmiş olduğu diğer teknolojik ürünler ise uçaklar, trenler, otomobiller ve bisikletlerdir. Burada bunlarla ilgili örnekleri paylaşacağız.

Vehbi Efendi, her dönemde teknolojinin daha da geliştiğini belirtiyor. Nahl Suresi’nin “*Binmeniz ve güzelliğini seyretmeniz için atları, katırları, eşekleri de yarattı. O, sizin bilmediğiniz başka şeyler de yaratır.*” mealindeki 8. ayetine meal verirken farklı olarak “sizin bilmediğiniz” ifadesiyle beraber “Henüz sizin görmediğiniz ve bilmediğiniz şeyler yaratır ki onlara biner ve yüklerinizi taşırsınız” ifadesini kullanıyor. Ayetin tefsirini yaparken ise Allah’ın insanların bilmediği birçok vasıta yaratacağını bu

³⁷⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5150-5151.

³⁸⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 27: 175-176.

³⁸¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân* 20: 515-519.

³⁸² Seyyid Kutub, *Fî Zilâli’l-Kur’an*, 9: 81.

ayetle vaat ettiğini ve zamanımızda daha önce bilinmeyen birçok aracın ortaya çıkmasının da bunun göstergesi olduğunu ifade ediyor. Teknolojinin gelişmesiyle ortaya çıkan, trenler, otomobiller, bisikletler, uçaklar ve diğer aletleri insan sezgisiyle ve yetenekleriyle yapmış olsa da bunların sebeplerini yaratanın Allah olduğunu belirtiyor.³⁸³ Seyyid Kutub (ö.1966), bu ayetin yorumunda her dönem araçların geliştiğini ve ileride de günümüzün insanların bilmediği araçların ortaya çıkacağını, Kur'an'ında hiçbir duraklamaya yer vermeden bu duruma insanları hazırladığını ifade ediyor.³⁸⁴ Elmalılı (ö.1942) ise bu ayetin yorumunda “Biz trenler, otomobiller, uçaklar gibi türlü binitler gördük, Kim bilir bundan böyle Allah bizim bilmediğimiz veya bilemeyeceğimiz daha neler yaratmış ve yaratacaktır.” diyerek, Vehbi Efendi ile benzer yorumlar yapıyor.³⁸⁵ Müellif, bu ayete meal verirken çoğunlukla kullandığı şekilde tefsir tarzında ifadeler kullanıyor. Ayette geçen nakil araçları ile yaşadığı dönemde kullanılan araçları güncelleme yapıyor. İleriye dönük olarak teknolojinin gelişeceğini ve yeni yeni araçların ortaya çıkacağı öngörüsünde bulunuyor. Günümüzdeki teknolojiye bakacak olursak Vehbi Efendi'nin bu konuda haklı çıkmış olduğunu görürüz.

Müellif, Enbiya Suresi'nin “*Süleyman'ın emrine de onun isteğine göre, içinde bereketler yarattığımız yere doğru esmek üzere güçlü rüzgârı verdik. Biz her şeyi biliriz.*” mealindeki 81. ayetini yorumlarken, asıl önemli olanın ağır bir cismin havada uçması olduğunu ifade ediyor. Uçan aracın rüzgarla veya motorla uçmasında fark olmadığını, Süleyman(a.s)'ın havada uçabilmesinin daha mükemmel olduğunu ve bu dönemde uçağın olmadığını belirtiyor. Devamında gelişen teknolojiyle birlikte zeplin balonların elli kişi götürdüğünü, gelecekte bunların yüz, beş yüz veya beş bin kişi taşıyacağını söylüyor.³⁸⁶ Seyyid Kutub (ö. 1966), bu ayetin yorumunda uçan bir halı hikayesi anlatıyor. Hz. Süleyman'ın yakınları ile beraber bu halıyla Şam'a uçtuklarını ve daha sonra geri döndüklerini söylüyor. Bu şekilde bir aylık mesafeyi aldıklarını bildiriyor. Ancak bu hikayenin doğruluğu konusunda kanıt olmadığını da belirtiyor.³⁸⁷ Vehbi Efendi, burada da gelecek teknolojisine yönelik öngöründe bulunuyor.

³⁸³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 7: 2789.

³⁸⁴ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 6: 513.

³⁸⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5: 407.

³⁸⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 9: 3466.

³⁸⁷ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 7: 295.

Günümüzde sekiz yüz elli yolcu taşıyan uçaklar³⁸⁸, dünya semasında dolaşmaktadır. Bu da Mehmet Vehbi Efendi'nin yorumunun doğruluğunu hem de ufuk sahibi bir insan³⁸⁹ olduğunu kanıtlar niteliktedir. Ayrıca mucizeler ile gelişen teknolojilere işarette bulunulduğuna dair yorumlar bilimsel tefsir ekolünün özelliklerini yansıtmaktadır.

Vehbi Efendi, bazı ayetlerin yorumlarında Hz. Süleyman'ın rüzgar vasıtasıyla uçuşmasını, teknoloji ürünü olan uçakların uçuşmasına benzetiyor. Neml Suresi'nin "*Bir zaman cinlerden, insanlardan ve kuşlardan oluşan orduları Süleyman'ın emrinde toplanmış, birlikte sevk ve idare ediliyordu.*" mealindeki 17. ayetinin tefsirini yaparken Süleyman(as)'ın emrine verilen rüzgarın, onun kürsüsünü havada götürdüğünü, kürsünün boyutuna ve asker sayısına dair ayrıntılı bilgi olmasa da zamanımızda icat edilen uçaklar ve bunların zamanla daha büyüklerinin icat edilmesinin Kur'an'ı tasdik ettiğini söylüyor. Sanayi aracılığıyla havadan uçan bu uçakları gören kimselerin de Süleyman(as)'ın ve diğer peygamberlerin mucizelerine dil uzatmaması gerektiğini ifade ediyor.³⁹⁰ Yine aynı konuyla alakalı olarak Sebe Suresi'nin "*Süleyman'ın emrine de, sabah esişi bir ay, akşam esişi de bir ay(lık yol) olan rüzgarı verdik...*" mealindeki 12. ayetini yorumlarken, Süleyman(a.s.)'in rüzgar aracılığıyla kuşluk vakti bir aylık, öğleden sonra bir aylık olmak üzere bir günde iki aylık mesafe gittiğini, imanı zayıf olan insanlar bunu düşündüklerinde bunun mümkün olmasının biraz zor olduğunu söylerlerdi, diyor. Fakat zamanımızda uçakların yapılmasının bu meseleyi tamamen açıkladığını ve bunun mümkün olduğunu gösterdiğini ifade ediyor.³⁹¹ Burada da Vehbi Efendi, Hz. Süleyman'ın rüzgar vasıtasıyla uçuşmasını, uçaklara kıyasla açıklamaya çalışıyor. Dönemin teknolojisi çerçevesinde uçakların yapıldığını ancak gelecekte bunların daha büyüklerinin yapılacağı öngörüsünde bulunuyor. Günümüzdeki uçakları düşünürsek Vehbi Efendi'nin bu konuda doğru bir öngöründe bulunduğunu görmüş oluruz. Ayrıca Kur'an'dan hareketle teknolojik ürünlere işaret etmesi, onun bazı ayetlerde bilimsel tefsire örnek olacak yorumlar yaptığını göstermektedir.

Vehbi Efendi, Mümin Suresi'nin "*.....Onların şehirden şehre rahat rahat dolaşabilmesi seni yanıltmasın.*" mealindeki 4. ayetini yorumlarken sayfa altına bir not

³⁸⁸ Yazarsız, "En Büyük Yolcu Uçağı, *Enterasan*, erişim 21 Ocak 2019, <https://www.enteresan.com/en-buyuk-yolcu-ucagi>.

³⁸⁹ Yurdakök, "Taksim-i Â'mâl(İş bölümü) ve Âlem-i Fânî'nin İmarı", 116.

³⁹⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 10: 3988.

³⁹¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 11: 4495- 4496.

düşüyor ve şöyle söylüyor: “Bu ayeti tercüme ederken ilginç bir tesadüf eseri Fransa’dan Konya’ya ilk defa bir uçak gelmiştir. Çünkü bu ayet kafirlerin kentlerde gidip gelmelerinden bahsediyordu. Tam bu sırada Fransız uçağı ve içinde iki subay Konya’ya geldiler. Bizde bizimde böyle uçağımız olsaydı diye temenni etmiştik.”³⁹² Müellifin bu ayetin tefsirini yaparken bu notu düşmesi, esere anılarını da eklediğini göstermektedir. Vermiş olduğu not açısından bakarsak; her ne kadar Müslümanların kendilerini küçük görmesine tepkili olsada, Vehbi Efendi’nin bu hikayesi Batıların teknolojik üstünlüğünün hakkını teslim ettiğini gösteren bir olaydır. Ayrıca bu olay döneminin devletinin teknolojik açıdan geride olduğunu da göstermektedir.

Sonuç olarak Vehbi Efendi, önemli savaşların yaşanmış olduğu bu dönemde yaşanan olaylardan etkilenmiş ve yorumlarını bu olayların etkisinde yapmıştır. Eserinde çoğunluğu savaş aletleri olmak üzere çeşitli teknolojik ürünlerden bahsetmiştir. Top, tüfek, uçak, tank bahsetmiş olduğu savaş aletlerinden bazılarıdır. Yine otomobil, tren ve bisiklet gibi teknolojik ürünlerden bahsetmesi dönemin teknolojisi hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Kur’an’ı Kerim’de her şeyin var olduğunu söylemesi de onun bilimsel tefsir ekolünden etkilenmiş olduğunu göstermektedir. Mucize türünden olayları bilimsel açıklamalarla makulleştirmeye çalışması zaten bu ekolün temel özelliklerindedir. Ayrıca çoğunlukla savaş teknolojilerinden bahsetmesi ve devletin görevinin bunları yapmak ve geliştirmek olduğunu ima etmesi, bu dönemde teknolojik aletlerin az olduğunu veya sınırlı olduğunu göstermektedir. Bu açıdan devlet yöneticilerine mesajlar vermeye çalışmıştır.

2.4. MİMARİ GELİŞMELERE İLİŞKİN YORUMLAR

Mehmet Vehbi Efendi eserinde dönemin önemli sayılabilecek mimari gelişmelerine ilişkin yorumlar yapmıştır. Bu bölümde müellifin mimari gelişmeler ile ilgili yorumlarına değineceğiz.

Vehbi Efendi’nin yorumlarında mimarinin temelini oluşturan tuğlaya değindiğini görüyoruz. Kasas Suresi’nin “... *Ey Hâmân! Haydi benim için tuğla fırınına yak, bana bir kule yap. Belki oradan Mûsâ’nın tanrısını görürüm; ama kesinlikle onun bir yalancı olduğunu düşünüyorum, dedi.*” mealindeki 38. ayetini yorumlarken, tuğlanın

³⁹² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 12: 4933.

en eski icatlardan biri olduğunu ve zamanında bile binalarda ve bayındırlık hizmetlerinde kullanılan bir sanayi ürünü olduğunu ifade ediyor. Evin, insanın ekmekten sonra ikinci ihtiyacı olduğunu ve tuğlanın önemli olduğunu söylüyor.³⁹³ Vehbi Efendi tuğlanın önemini, nerelerde kullanıldığını ve ekmek kadar önemli olduğu ifade ediyor. Burada tuğlanın önemini teşbihle anlatıyor. Sadece o dönemde değil günümüzde de tuğla önemini hala korumaktadır.

Vehbi Efendi'nin yorumlarında yetimhane ve han gibi mimari yapılara da yer vermiştir. Bakara Suresi'nin "*Sana ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: Harcayacağınız mal, ana-baba, yakınlar, öksüzler, yoksullar ve yolcular için olmalıdır. Hayır olarak ne yaparsanız muhakkak ki Allah onu bilir.*" mealindeki 215. ayetini yorumlarken, bu dönemde yapılan yetimhanelerin önemli olduğunu ve takdir edilmesi gerektiğini ifade ediyor. Bu ayetin yolculara vermeyi ve onları ağırlamayı tavsiye ettiğini ve bu ayette İslam'da misafirperverliğin yüceltildiğini belirtiyor. Anadolu'nun çoğu şehir ve kasabalarında ileri gelen sülalelerin yolculara hürmetinin bu dini esastan kaynaklandığını söylüyor.³⁹⁴ Hanlar, günümüzdeki gibi araçların olmadığı dönemde, atlarla veya daha değişik vasıtalarla yolculuk yapanların dinlenmeleri için yol kenarlarına kurulmuş yapılardır. Buralarda küçük kervanlar konaklamış, kimi yerlerde ufak ticaretler yapılmıştır.³⁹⁵ Vehbi Efendi, dönemin bu önemli konaklama merkezlerine değinmiş ve buraların yapılma nedenin bu ayet olduğuna işaret etmiştir. Yetimhaneler ise "Dâru'l-Eytâm adıyla 1914 yılında Balkan Savaşları'nda ve Birinci Dünya Savaşı'nda yetim kalan çocukları barındırmak amacıyla kurulmuştur."³⁹⁶ Vehbi Efendi, bu hayır kurumundan bahsetmiş ve bunların yapmış olduklarının takdir edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Burada müellif İslam'ın misafirperver ve hayırsever yönüne dikkat çekmenin yanı sıra yaşadığı dönemin önemli mimari yapılarından olan yetimhanelerin ve hanların önemini vurgulamıştır.

Aynı şekilde Nisa Suresi'nin "*Allah'a kulluk edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşa, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara iyi davranın. Allah*

³⁹³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 10: 4103.

³⁹⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 370.

³⁹⁵ Tuba Akar, "Osmanlı Kentinde Ticari Mekanlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekanları Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sy. 13 (2009): 272.

³⁹⁶ Hidayet Yavuz Nuhoglu, "Dâru'l-Eytâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.8 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 521.

kendini beğenen ve böbürlenip duran kimseyi asla sevmez.” mealindeki 36. Ayetin tefsirini yaparken, İslam devletlerinin çoğunluğunda, özellikle de Anadolu’daki köy ve kasabalarda yolcular için açılan odalar olduğundan ve bu odalarda kalanlara oraların ileri gelenleri tarafından yemek ve su verildiğinden ve diğer ihtiyaçlarının karşılandığından bahsediyor. Avrupa’da böyle şeylerin olmadığını ifade ediyor.³⁹⁷ Anadolu’daki insanların bu ayeti kendilerine şiar edindiklerini söyleyerek onlara övgüde bulunuyor. Vehbi Efendi, burada dönemin otelleri olan hanlara işaret ediyor. Ayrıca Avrupa’da böyle şeylerin bulunmadığını söyleyerek İslam medeniyetinin üstünlüğüne vurgu yapıyor.

Vehbi Efendi, farklı bir ayette ise yetimhanelerden ve sosyal yardımlaşma kurumlarından bahsetmektedir. İsrâ Suresi’nin “*Akrabaya, yoksula ve yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma! Çünkü savurganlar şeytanların dostlarıdır. Şeytan da Rabbine karşı çok nankördür.*” mealindeki 26. ve 27. ayetlerini yorumlarken, yetimhane ve sosyal yardımlaşma kurumu gibi kuruluşlara bu ayetin dayanak olduğunu ifade ediyor. Yabancılarda bu eserler yokken, İslam devlet adamlarının böyle müesseseler ve vakıflar yaptıklarını ve bu çalışmalarının dünyaya yayıldığını belirtiyor.³⁹⁸ Yine Hakka Suresi’nin “*Çünkü o, ulu Allah’a iman etmezdi; Yoksulu doyurmaya teşvik etmezdi.*” mealindeki 33. ve 34. ayetlerini yorumlarken, İslam büyüklerinin fakir-fukarayı doyurma hususuna çok önem verdiklerini ve çok sayıda medrese, okul, aşevi ve küçük tekkeler gibi hayır müesseseleri yaptıklarını belirtiyor. Ayrıca büyük vakıflar kurarak buralara kazanç sağladıklarını da ifade ediyor.³⁹⁹ Müellif, sosyal yardımlaşma kurumlarının temelini milletimizin attığını ifade ediyor. “Küçük tekke” diye ifade edilen yerler “zaviye”lerdir. Buralarda tacirler ve yolcular kalmaktadır. Buralarda 3 günden az kalmak ücretsizdir.⁴⁰⁰ Vakıflar ise “sadece Allah rızasını kazanmak için, zengin kimseler tarafından kurulan ve menfaati tamamıyla ihtiyaç içinde bulunanlara tahsis edilen müessesedir”⁴⁰¹ Osmanlı dönemi sosyal hizmetlerinde vakıfların önemi büyüktür. Aşevlerinin diğer adı “imaret”tir. Buralar

³⁹⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 3: 920.

³⁹⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 8: 2972.

³⁹⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 15: 6118.

⁴⁰⁰ Adem Dağ, “Osmanlı Devleti’nde Sivil Toplum ve Sosyal Hizmetlerin Temel Unsurları”, *İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi* (ty.): 7.

⁴⁰¹ Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991), 184.

yoksullara ve öğrencilere sıcak yemek verilen yerlerdir.⁴⁰² Medreseler, dönemin en önemli eğitim kurumlarıdır. Ortaokul, lise, yüksekokul ve üniversite eğitimi içermektedir.⁴⁰³ Burada tanımlarını yapmış olduğumuz kurumlar dönemin mimari yapılarını oluşturmaktadır. Vehbi Efendi, bu kurumları zikrederek İslam'ın sosyal yardımlaşmaya ve dayanışmaya vermiş olduğu öneme dikkati çekmiştir.

Vehbi Efendi, halkın hizmeti için yapılacak şeylerinde hayır yerine geçtiğini yapmış olduğu yorumlarda ifade etmektedir. Enfal Suresi'nin "*Namazlarını özenle kılarlar, kendilerine verdiğimiz şeylerden bir kısmını Allah yolunda harcarlar...*" mealindeki 3. ve 4. ayetlerini yorumlarken, mescit, okul, medrese, köprü ve çeşme gibi mimari eserler yaptırmanın da Allah yolunda yapılan hayırlardan olduğunu ifade ediyor.⁴⁰⁴ Yorumda sayılan eserler dönemin önemli mimari faaliyetlerinin neler olduğu hakkında bize fikir vermesi açısından önemlidir. Aynı zamanda bu eserleri yapmanın sevap olduğunu söylemesi de insanları bu eserleri yapmaya teşvik amaçlıdır. Burada saymış olduğu eserlerin hepsinin de topluma hizmet amaçlı yapılardan olması önemlidir. Vehbi Efendi, böylelikle toplumsal yardımlaşmayı hedeflemiştir. Ancak burada mali güç yetersizliğinden devletin yapamadığı şeyleri halktan beklemesi ilginçtir. Çünkü bu dönemde halkın durumu da bellidir.

Müellifin üzerinde durmuş olduğu mimari faaliyetlerden bazılarında askerlerin kolayca bir yerden diğer bir yere sevk edilmesi için yapılması gereken yollar, köprüler ve demiryollarıdır. Enfal Suresi'nin "*Allah'ın ve sizin düşmanlarınızı ve onların gerisinde olup sizin bilmediğiniz, ama Allah'ın bildiklerini korkutup caydırmak üzere, onlara karşı elinizden geldiği kadar güç ve savaş atları hazırlayın. Allah yolunda harcadığınız her şeyin karşılığı, zerrece haksızlığa uğratılmadan size tastamam ödenecektir.*" mealindeki 60. ayetinin tefsirini yaparken, askerleri savaş alanına hızla sevk etmek için yolların, köprülerin ve demiryollarının yapılması gerektiğinden bahsediyor. Bunların hepsinin düşmanda mevcut olduğunu ifade ediyor.⁴⁰⁵

Osmanlı'nın son dönemlerinde ülkenin her yerinde ayaklanmaların üstüne asker sevk etmek, geniş olan ülkeyi denetlemek ve tarım ürünlerini değerlendirmek için

⁴⁰² Zeynep Tarım Ertuğ, "İmâret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 219.

⁴⁰³ Mehmet İpşirli, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.28 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 338.

⁴⁰⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 1846.

⁴⁰⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 1920-1921.

demiryoluna ihtiyacı vardı.⁴⁰⁶ Aynı zamanda bu dönemde karayollarının bakımı ve onarımı da yapılamıyordu.⁴⁰⁷ Zurcher’de bu dönemde ordunun sıkıntılarında bir tanesinin ulaşım olduğunu ve demiryollarının tek yollu ve diğer yerlerle bağlantısının pek fazla olmadığını belirtiyor.⁴⁰⁸ Vehbi Efendi, ülkenin bu gerçeklerine yorumlarında temas etmiştir. Bunların yapılması konusunda yöneticilere serzenişte bulunmuştur.

Vehbi Efendi, ülkede sıkıntılı olan şeylerin yapılmasına hayır olduğu düşüncesiyle bakarak, insanları bu eserleri yapmaya teşvik etmiştir. Hud Suresi’nin “*Onlar, âhirette paylarına ateşten başka bir şey düşmeyen kimselerdir. Dünyada ürettikleri boşa gitmiştir; yapıp ettikleri de geçersizdir.*” mealindeki 16. ayetinin tefsirini yaparken, ayetin ikinci kısmının insanlara yardım etmeyi öğütlediğini ifade ederek hanlar yapmak, yollar yapmak, kaldırımları döşemek, nehirler ve kanalları açmak gibi mimari faaliyetlerinde salih ameller olduğunu söylüyor ve bir kafirin iman etmediğinden dolayı bunları yapsa bile sonunun cehennem olduğunu vurguluyor.⁴⁰⁹ Vehbi Efendi’nin burada bahsetmiş olduğu faaliyetler 19. yüzyılın önemli sıkıntılarındandır. Başkent olduğu halde İstanbul 19. yüzyılda tamamlanamayan kaldırım, su yolu ve genişletilen caddeler sebebiyle bir şantiye halini almıştır.⁴¹⁰ Belediyelerden beklenen hizmetleri vakıfların elindeydi ve hizmet karmaşası hakimdi. Suyolu veya kaldırım döşemek için iki-üç bakanlık dolaşmak gerekiyordu. Aynı zamanda maddi kaynaklarda yetersizdi.⁴¹¹ Vehbi Efendi, devletin bu yönden eksik kaldığını bildiği için halkı bunları yapma konusunda teşvik etmeye çalışmıştır. Bu yüzden yorumda sıralamış olduğu mimari eserleri yapmayı salih amel olarak nitelendirmiştir. Buradan Vehbi Efendi’nin ülkenin sorunlarıyla ilgili olduğunu çıkarabiliriz.

Vehbi Efendi’nin çokça üzerinde durmuş olduğu konulardan bir tanesinde yolların yapımı, bakımı ve onarımıdır. Enbiya Suresi’nin “*Yeryüzüne onları sarsmasın diye sağlam dağlar yerleştirdik; kolayca yollarını bulabilsinler diye orada vadiler, yollar açtık. Gökyüzünü korunmuş bir tavan yaptık. Onlar ise, gökyüzünün işaretlerine*

⁴⁰⁶ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 173.

⁴⁰⁷ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 172.

⁴⁰⁸ Eric Jan Zurcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner (İstanbul, İletişim Yayınları, 2016), 174.

⁴⁰⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 6: 2306-2307.

⁴¹⁰ Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, 29.

⁴¹¹ Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, 121.

sırt çevirmektedirler.” mealindeki 31. ve 32. ayetlerini yorumlarken; yolların şükürünün, onları imar ederek kolaylıkla yürümeye engel olan bozuklukları yok edip, insanların gidip-gelecekleri yerlere kolaylıkla ve kısa zamanda gitmelerini sağlayacak ve atların ölümüne, arabaların kırılmasına sebep olacak zararlardan yolları korumak olduğunu ifade ediyor.”⁴¹² Seyyid Kutub (ö.1966), bu ayetin yorumunda geniş yollardan bahsedilmesinin öncelikle dağlar arasındaki yolları tasvip ettiğini, sonrasında ise imana götüreceği yolu işaret ettiğini ifade ediyor.⁴¹³ Yazarın yaşadığı dönem aralığıyla ilgili olarak yolların durumuna bakacak olursak, Tanzimat’tan sonraki dönemde altyapı problemlerinin giderilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında yol yapımı, onarım ve bakım çalışmaları da vardır. Ancak devletin her alanında görülen sıkıntılar, ulaşım alanını da etkilemiş, 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde önemli yollar ve köprüler kullanılamaz hale gelmiştir. Bu problemlerin çözülebilmesi için Meclis-i Maâbir kurulmuş ve bir nizamname ile çalışma koşulları belirlenmiştir. Yol, sokak, cadde yapımı bu kurula verilmiş, bunun sonucunda yol yapımı belli kurallara bağlanmıştır. Ancak bunların yapılabilmesi için belli bir kaynağa ihtiyaç duyulmuştur. Bunun neticesinde yol vergisi ile bu kaynak sağlanmaya çalışılmıştır.⁴¹⁴ Vehbi Efendi’nin bahsettiği sorunların yüzyılın sonuna doğru çözülmeye çalışıldığı görülmektedir. Burada müellif duyarlı bir vatandaş olarak yol sorunlarını devletin ileri gelenlerine aksettirmeye çalışmıştır.

Aynı şekilde yol sorunlarıyla ilgili olarak, Zuhuf Suresi’nin “*Kendilerine ‘Gökleri ve yeri kim yarattı?’ diye sorsan tereddüt etmeden, ‘Onları sonsuz güç ve ilim sahibi yarattı’ diyeceklerdir. Yeri sizin için döşek kılan, gideceğiniz yere şaşmadan varasınız diye orada size yollar yaratan O’dur.*” mealindeki 9. ve 10. ayetlerini yorumlarken; Hâzin’in *Lübâbü’t-Te’vîl*⁴¹⁵ adlı eserinden alıntı yaparak مَهْدًا kelimesinin anlamının beşik olduğunu ve insanın da beşikte rahat ettiğini bu yüzden yeryüzünün beşiğe benzetildiğini ifade ediyor. Ayrıca yeryüzünün ekin ekmeğe, ağaç dikmeye ve bina yapmaya uygun bir yer olduğunu, burada ölümlerin yatıp dirilerin oturduğunu söylüyor. Yine yolların insanlar için büyük birer nimet olduğunu açıklamak

⁴¹² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 9: 3417-3418.

⁴¹³ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli’l-Kur’an*, 7: 274.

⁴¹⁴ Musa Çadircı, “Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 26 (1991): 153-154.

⁴¹⁵ Hâzin, *Lübâbü’t-Te’vîl*, 4:106.

için bu ayette yollardan bahsedildiğini belirtiyor. Yolların insanların bir yerden başka bir yere gitmelerinde büyük bir nimet olduğunu da ifade ediyor. Çünkü yollar insanların tarım, ticaret ve iktisadi faaliyetleri için gerekli olduğundan önemlidir. Buraların tamirâtı hemen yapılmalı ve iyileştirilmesine önem verilmelidir, diyor.⁴¹⁶ Aynı şekilde Nuh Suresi'nin “*Allah yeryüzünü sizin için sergi gibi döşemiştir ki onda geniş yollar edinip dolaşabilesiniz.*” mealindeki 19. ve 20. ayetlerini yorumlarken, kasabalardan kasabalara veya köylerden köylere yapılan yolların nimet olduğunu ifade ediyor. Ayrıca bu yolların geniş olması gerektiğine değinirken, yol olmayan yerlere yol yapmanın, yollar dar ise genişletmenin ve insanların rahat yolculuk etmeleri için yollardaki bozuklukların düzeltilmesi gerektiğini söylüyor.⁴¹⁷ Mehmet Vehbi Efendi'nin 1913-1914 yıllarında bir milletvekili olarak eleştirdiği bu sorun 20. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Tefsirin yazıldığı tarihten günümüze yüzyıldan fazla zaman geçmiştir. Günümüzde Anadolu'nun yol sorunları yeni yeni ortadan kalkmış görünmektedir. Bu yol yapım işleri Avrupa ve Amerika'da olduğu gibi ekonominin gelişmesine katkı sağlayacaktır.⁴¹⁸ Vehbi Efendi'de yolların ekonomi ve diğer konulardaki önemine binaen bu sorunun ortadan kaldırılması adına bunu yorumlarına taşımıştır. Yine bu yorumlardan o dönemde yolların bakımsız olduğunu, bazı yerlerde yol bulunmadığını, bazı yolların dar olduğunu ve buradan ileri gelenlere sorunların çözümü için mesaj verdiği sonucunu çıkarabiliriz. Burada bahsettiği önemli konulardan bir tanesi ağaç dikme mevzusudur. Bu da onun çevreye duyarlı bir insan olduğunu göstermektedir.

Yukarıda örneklerini vermiş olduğumuz ayetlerde Vehbi Efendi, vakıf, han, medrese, yetimhane, okul, kaldırım yapmak, kanal açmak, demiryolu ve yol yapmak gibi mimari faaliyetlerden bahsetmiştir. Bu faaliyetlerin yapılmasını sevap olarak nitelmesi, insanları bu eserleri yapmaya teşvik amacı gütmektedir. Yol konusundan sıkça bahsetmesi ve neler yapılması gerektiğine değinmesi, yaşadığı dönemde yol konusunda büyük sıkıntılar yaşandığını göstermektedir. Bu konularda bir vekil olarak kendi hükümetini eleştirmesi, doğruları hiçbir baskıya boyun eğmeden söylediğini gösteren önemli bir örnektir. Yine yapmış olduğu yorumlardan dönemin mimari faaliyetlerinin neler olduğunu öğreniyoruz. Ayrıca burada imar faaliyetlerinin askeri

⁴¹⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 13: 5183.

⁴¹⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 15: 6166.

⁴¹⁸ Yurdakök, “Taksim-i Â'mâl(İş bölümü) ve Âlem-i Fânî'nin İmarı”, 112-113.

açından da stratejik olduğunu ilgili ayetler bağlamında dile getirmesi de onun özgün yönlerinden bir tanesidir.

2.5. TIBBİ, BİYOLOJİK VE İLMİ GELİŞMELERE İLİŞKİN YORUMLAR

Mehmet Vehbi Efendi, ayetleri yorumlarken yeri geldiğinde bazı hastalıklara da temas etmiştir. Bu bölümde bu konuyla ilgili örnekleri ele alacağız.

Vehbi Efendi'nin değindiği hastalıklardan bir tanesi “sara hastalığı”dır. Bakara Suresi'nin “*Faiz yiyenler ancak şeytanın çarparak sersemlettiği kimse gibi kalkarlar.....*” mealindeki 275. ayetin bir kısmını yorumlarken, Arapların, cinnetin cinlerin dokunmasından, saranın da şeytanın şiddetle vurmasından meydana geldiğine inandıklarını ifade ediyor. Halen bile saranın tedavisinin bulunamadığını söylüyor. Aynı şekilde cinnetinde çaresinin bulunmadığını belirtiyor.⁴¹⁹ Taberî (ö.310/923), bu ayetin yorumunda “şeytan çarpması” ifadesini, saralı olmak şeklinde tanımlıyor.⁴²⁰ Râzî (ö.606/1210) ise; “şeytan çarpması” ifadesi hakkında delilik, şaşkınlık içinde olmak, saralı olmak ve mal sevgisinden dolayı meydana gelen çarpılma şeklinde tanımlamalar yapıldığını ifade ediyor.⁴²¹ Elmalılı (ö.1942), “şeytan çarpması” ifadesini, “gerinleşerek ağzını, gözünü eğerek sendeleye sendeleye kalkmak” şeklinde tanımlıyor.⁴²² Günümüzde bu hastalığa “epilepsi” adı verilmektedir. Halk arasında “sara hastalığı” şeklinde ifade edilmektedir. Günümüzde tedavi edilme oranı yüksektir. Gelişen teknoloji ve tıp bu hastalığın tedavisini mümkün kılmaktadır.⁴²³ Vehbi Efendi, burada konuyu Arapların algılamalarına irca ederek açıklıyor ve kendisi de konuya bilimsel bir açıklama getiriyor. Vehbi Efendi, ayeti yaşadığı dönemin tıbbi şartlarına göre yorumluyor.

Vehbi Efendi'nin yorumlarında değinmiş olduğu diğer bir hastalık “mide hastalıklarıdır.” Araf Suresi'nin “*Ey Âdemoğulları! Her namaz kılacağınızda güzelce yiyinin, yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez.*” mealindeki 31. ayetinin tefsirini şöyle yapıyor: İnsana hastalıkların çoğu mideden gelir. Zira mide

⁴¹⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 2: 510.

⁴²⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 5: 41.

⁴²¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 7: 95-97.

⁴²² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:330.

⁴²³ Berrin Aktekin, “Epilepsi Tedavisi”, *Yeditepe*, erişim tarihi: 17 Ocak 2019, <http://www.yeditepeepilepsisiz.com/epilepsi/10/>.

vücudun faydası çok olan motoru gibidir. Motor gerekenden fazla çalışırsa yol alamaz. Motorun en uygun durumunu bulup, dengeli bir şekilde kullanmak gerektiği gibi mideyi korumakta yemede ve içmede dengeyi sağlamakla mümkündür.⁴²⁴ Elmalılı (ö.1942), bu ayetin sağlığı korumanın temel şartlarını içerdiğini ifade ediyor.⁴²⁵ İsrâfî çok yeme ve mideye zarar verme üzerinden anlaması ilginç bir yaklaşımdır. Yine mideyi herkesin görebileceği somut bir varlık olan motora benzetmesi de insanların anlamasını kolaylaştıran bir durumdur.

Müellif, eserinde “ruh hastalıklarına” da değinmiştir. Tevbe Suresi’nin “*Kalplerinde hastalık olanlara gelince, bu onların (mânevî) kirlerine kir katmıştır ve onlar inkârcı olarak ölüp gitmişlerdir.*” mealindeki 125. ayetin tefsirini yaparken İnsanın bedeni gibi ruhunun da hasta olabileceğini ifade ediyor. Vücudun hastalıktan kurtulması için tedaviye ihtiyacı olduğu gibi ruhun da hastalıktan kurtulması için çareler aranması gerektiğini söylüyor. Bunun yanında ruhta bulunan küfür, iki yüzlülük ve kötü ahlak gibi manevi hastalıkların ise iman, ihlas ve güzel ahlakla tedavi edilmesi gerektiğini belirtiyor.⁴²⁶ Râzî (ö. 606/1210), bu ayetin yorumunda “kalbinde hastalık olanlar” ifadesinin ruhunda hastalığının olabileceğine işaret ettiğini; ruhun hastalığının küfür ve kötü huy, sağlıklı olmasının da ilim ve güzel ahlak olduğunu ifade ediyor.⁴²⁷ Vehbi Efendi, burada günümüzün önemli hastalıklarından biri olan ruhsal hastalıklara değiniyor Ayetin konusu nifakla veya küfürle ilgili olmasına rağmen, konuyu psikiyatrik vakalara yorarak bilimsel yorum yapıyor.

Vehbi Efendi, yapmış olduğu yorumlarda günümüzün önemli hastalıklarından olan “obezite” ye⁴²⁸ de işaret etmiştir. Enam Suresi’nin “*Onlar Allah’ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Nitekim ‘Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmedir’ dediler...*” mealindeki 91. ayetini yorumlarken, Vâhidî’nin (ö.468/1076) Esbâbü’n-Nüzûl⁴²⁹ adlı eserinde yer alan şu hadisi kaynağını göstermeden şöyle naklediyor: “Yahudilerden Malik adında bir kişi Peygamber (s.a.v.)’in yanına geliyor ve Hz. Peygamberle sert bir tartışmaya giriyor. Allah’ın resulü; ‘Ey Malik, sana sorarım, Tevrat’ta şişman ve semiz

⁴²⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 4: 1610-1612.

⁴²⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4:182.

⁴²⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 6: 2149

⁴²⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 16: 238.

⁴²⁸ Obezite: Obezite genel olarak bedenın yağ kütlesinin yağsız kütleyle oranının aşırı artması sonucu boy uzunluğuna göre vücut ağırlığının arzu edilen düzeyin üstüne çıkmasıdır. (<https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/obezite/obezite-nedir.html>)

⁴²⁹ Vâhidî, *Esbâbü’n-Nüzûl*, çev. Necdet Çağıl ve Necati Tetik (İstanbul: İhtar Yayınları, 1997), 164.

hahama Allah'ın düşmanlık edeceği ile ilgili bir ayet var mıdır?' diye sorunca Malik, 'Evet, vardır' diyor. Hem şişman hem de haham olduğundan bu söze sinirlenen Malik; 'Allah hiçbir insana, hiçbir ayet indirmedir' diyor." Mehmet Vehbi Efendi, bu söz üzerine bu ayetin indirildiğini ifade ediyor.⁴³⁰ İsmail Yurdakök burada Mehmet Vehbi Efendi'nin, günümüzün önemli hastalıklarından biri haline gelen "obezite"ye işaret ettiğini ifade ediyor.⁴³¹ Ancak bu işarete rağmen kullanılan rivayetin doğruluğu konusunda şüphe vardır. Çünkü Resulullah gibi güzel ahlak sahibi birisinin, şişmanlığından dolayı Yahudi bile olsa bir insanı rencide edebileceği düşünülemez. O hiçbir kimsenin kusurunu yüzüne vurmamış, "İçinizde şöyle şöyle yapanları görüyorum" gibi ifadelerle onları uyarmıştır. Yine rivayette belirtildiği gibi bir Yahudi din adamının bütün peygamberleri ve kitapları inkar etmesi de akla uygun gibi görünmemektedir. Hele hele birde bu Yahudi kabile lideriyse, bu rivayetin doğruluğunu daha da tartışılır hale getirmektedir.⁴³² Vehbi Efendi'nin buradaki rivayeti kullanması onun rivayetleri makuliyet değerlendirmesi yapmadan kabul ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Müellif, dönemin yaşadığı dönemin önemli hastalıklarından olan "sıtma" hastalığına da yorumlarında temas etmiştir. Sebe Suresi'nin "...*Rabbimizin bahşettiği rızıktan yiye ve O'na şükredin. Ne güzel bir belde, ne bağışlayıcı bir rab!*" mealindeki 15. ayetini yorumlarken Râzî'den (ö. 606/1210) nakil yaptığını söyleyerek, o beldenin havasının ve suyunun güzel olduğuna, sivrisinek, pire ve diğer hayvancıkların olmadığına işaret etmek için, Allah'ın bu beldeye güzel belde dediğini ifade ediyor. Ayrıca buranın sıtma ve diğer hastalıklardan korunduğunu da belirtiyor.⁴³³ Ancak Râzî'nin (ö. 606/1210) eserine baktığımız zaman onun yorumunun farklı olduğunu görüyoruz. O, güzel belde ifadesini, hiçbir hastalık olmayan, akrep, çıyan, yılan, veba ve insana eziyet verecek herhangi bir şeyin olmadığı yer şeklinde tanımlıyor.⁴³⁴ Vehbi Efendi'nin burada yapmış olduğu nakilleri karıştırdığını görüyoruz veya yaşamış olduğu dönemde meydana gelen salgın hastalıklardan⁴³⁵ olan sıtma hastalığı sebebiyle

⁴³⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 4: 1478.

⁴³¹ Yurdakök, "Taksim-i Â'mâl(İş bölümü) ve Âlem-i Fânî'nin İmarı", 65.

⁴³² Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2006), 2: 438-439.

⁴³³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 11: 4500.

⁴³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 25: 251-252.

⁴³⁵ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 217.

rivayetleri kendi dönemine benzetmiştir. Yine burada haşerelerden bahsetmesi, yaşadığı bölgede bunların bulunduğunu göstermektedir. Çünkü insanın ilk aklına gelen gözünün gördükleridir.

Vehbi Efendi, her dönemde tartışma konusu olan “hünsâ”⁴³⁶ meselesine de yorumlarında temas ediyor. Leyl Suresi’nin “(Ortalığı) bürüdüğü zaman geceye andolsun, Açılıp aydınlandığı zaman gündüze andolsun, Erkeği ve dişiye yaratana andolsun ki, Şüphesiz sizin çabalarınız elbette çeşit çeşittir.” mealindeki ilk dört ayetini yorumlarken; Râzî’den (ö. 606/1210)⁴³⁷ nakil yaparak; “hünsânın” zor bir durum olmasının insana göre olduğunu, Allah katında bu durumun bilinen bir şey olduğunu ifade ediyor. Bir kimse, “Erkek veya kadına rastlarsam, karım boş olsun” diye yemin edip, “hünsây-ı müşkile” rastlarsa hanımının boş olacağını yazan bazı kitaplar olduğunu söylüyor. Hünsâ’nın erkek ve dişi olduğunu biz tam olarak bilmesek de Allah’ın katında bunların erkek veya dişi olduğunu belirtiyor.⁴³⁸ Müellif burada Râzî’den (ö. 606/1210) nakil yapıyor, ancak Râzî’de (ö. 606/1210) olan bilgiyi isim vermeden “bazı kitaplarda yazılıdır” diye ifade ediyor. Vehbi Efendi burada modern toplumlarda toplumsal bir problem olan cinsiyet karmaşası yaşayan insanlar konusuna İslam kültür tarihindeki sınırlılıkla yaklaşıyor.

Mehmet Vehbi Efendi, eserinde hastalıkların yanı sıra tedavi yöntemlerine ve bazı meyvelerin faydalarına değiniyor. Burada bu konuyla ilgili örnekleri ele alacağız.

Vehbi Efendi, neredeyse her dönemde görülen “çocuk aldırma” konusuna yorumlarında temas ediyor. Bakara Suresi’nin “Kadınlar sizin ekeneğinizdir; ekeneğinize hangi taraftan isterseniz oradan varın. Kendiniz için de önceden hazırlık yapın. Allah’tan sakının ve bilin ki O’na kavuşacaksınız. Müminleri müjdele.” mealindeki 223. ayetinin tefsirinde şöyle diyor: Sırf şehvet ihtiyacını gidermek için ilişkiye girip, doğacak olan çocuğu rahimde öldürmek veya çocuk ortaya çıkmasını diye başka işlere girişmek ilahi hikmete ve nikahın caiz oluşundaki amaca aykırı olduğundan dünyada cezası ahirette de azabı vardır.⁴³⁹ Yapmış olduğu yorumlardan çocuk aldırma

⁴³⁶ Hünsâ: Erkek ve kadın olduğu belli olmayan kimseye veya kendisinde hem erkeklik, hem de dişilik organları bulunan kimseye verilen addır. Bu organlardan herhangi biri diğerine galip gelip te tercih etme imkanı olmaz ise buna hünsâ-i müşkil denir. (İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), “Hünsâ” md., 276.)

⁴³⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 31: 199.

⁴³⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 15: 6469.

⁴³⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 1: 394.

meselesinin sadece günümüzün değil, o dönemde önemli sorunlarından bir tanesi olduğunu anlıyoruz. Osmanlı Devleti'nde çok çocuklu kadınların bazı bitkiler yiyerek çocuk düşürmesinin yaygın olduğu ifade edilmiştir. 1838-1858 yıllarında “çocuk aldırma” konusu ile ilgili önemli adımlar atılmıştır. Bunlardan birisi de ebe, doktor ve cerrahlardan çocuk düşürtmeyeceklerine dair yemin alınmasıdır. Daha sonraki dönemlerde nüfusun azalmasının sebeplerinden biri olarak görülen çocuk aldirmaya ağır cezalar verilmiştir.⁴⁴⁰ Müellif, bu vakanın dünyada cezaya, ahirette ise azaba sebebiyet vereceğini söyleyerek insanları uyarıyor.

Vehbi Efendi, yapmış olduğu yorumlarda “meneviş” adı verilen meyvenin faydalarına değinmiştir. Yusuf Suresi'nin “...*Ey Aziz! Bizi ve ailemizi katlık bastı ve biz, az bir bedel ile geldik...*” mealindeki 88. ayetinde geçen “müzcât” kelimesini yorumlarken, Neseî'nin (ö.710/1310) *Medârikü't-Tenzîl*⁴⁴¹ ve Beyzâvî'nin (ö.685/1286) *Envârü't-Tenzîl*⁴⁴² adlı eserlerinden nakil yaparak, bunun meneviş denen bir ağacın meyvesi olduğunu, buna çitlak adında verildiğini ifade ediyor. Yararları çok olan bir meyve olduğunu, balgamı yok ettiğini, idrarı bollaştırdığını, şiddetli yaraları yumuşattığını ve yaraları iyileştirerek, insanın tabiatına yumuşaklık verdiğini belirtiyor.⁴⁴³ Râzî (ö.606/1210), bu kelimeyle ilgili, Hasan Basrî'nin “az” anlamı verdiğini, İbni Abbas'ın ise “yiyecek almada geçerli olmayan az bir miktar” olarak tanımladığını söylüyor. Yine bu kelimenin eski ip, çuval, eski eşya, çitlenbik, süzme yoğurt, deri, keçi kılı gibi anlamlarda da kullanıldığını belirtiyor. Zeccac'ın “kendisiyle zaman geçirmeye çalıştığımız az sermaye”, Ebû Ubeyd'in “değersiz para”, Kelbî'nin ise bu kelimenin Arapça olmadığını söylediğini naklediyor.⁴⁴⁴ Bu kelimeyle alakalı farklı yorumlar olduğunu görüyoruz. Müellif ise aslında Hz. Yusuf'la veya mallarla alakalı olan konuda bir meyveden yola çıkarak bilimsel yorumlar yapıyor. Ayrıca meyvenin faydalarından bahsediyor.

Vehbi Efendi, yapmış olduğu yorumlarda faydalarından bahsettiği meyvelerden diğerleri ise incir ve zeytindir. Tin Suresi'nin “*Yemin olsun incire ve zeytine; Sînâ dağına; Ve şu güvenli şehre! Biz insanı en güzel biçimde yaratmışızdır.*” mealindeki ilk

⁴⁴⁰ Gülhan Balsoy, “Osmanlı Toplumunda Kürtajın Yasaklanması”, *Toplumsal Tarih*, sy. 223 (2012): 24-26.

⁴⁴¹ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 3: 174-175.

⁴⁴² Neseî, *Medârikü't-Tenzîl*, 2: 131.

⁴⁴³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 7: 2575.

⁴⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 18: 205-206.

dört ayetinin tefsirini yaparken Râzî'den (ö.606/1210)⁴⁴⁵ nakil yaparak; İncirin sindirimini kolay olduğundan, insanın tabiatını yumuşattığından, balgamı giderdiğinden, mesanedeki kum ve diğer şeyleri temizlediğinden, böbreklerde ve ciğerde olan pislikleri yok ettiğinden, insanın vücudunu beslediğinden, saçı uzattığından ve felce engel olan bir ilaç olduğundan bahsediyor. Zeytinin ise birçok hastalığa şifa olduğunu söylüyor. Zeytinin yağ eseri olmayan dağlarda yetiştiğini, incirin ise tat eseri olmayan dağlarda yetiştiğini ifade ediyor. Rüyada incir görmenin bıkma, usanmayla inciri yemenin ise çok rızık ve evlatla tabir olunduğunu söylüyor. Yine bir kimse rüyasında zeytin yaprağını yerse o kişinin şeriata sarılacağı şeklinde tabir olunduğunu belirtiyor.⁴⁴⁶ Elmalılı (ö.1942), Bu ayetin yorumunda zeytin ve incirin meyvelerin en yararlısı ve en mübarekleri olmaları dolayısıyla Allah'ın burada onlara yemin ettiğini söylüyor.⁴⁴⁷ Vehbi Efendi burada bilimsel tefsire açık bir örnek veriyor. Bir *muabbir*⁴⁴⁸ gibi davranarak rüya tabiri yapmıştır. Burada rüya tabirine girmesi ilginçtir.

Vehbi Efendi'nin tıp ve biyolojiyle alakalı yapmış olduğu yorumların örneklerini de aşağıda ele alacağız.

Mehmet Vehbi Efendi, yorumlarında kadınların doğumuyla ilgili bilgiler vermiştir. Ahkaf Suresi'nin "*İnsana, anne ve babasına iyi davranmasını emrettik. Annesi onu zahmete katlanarak taşıdı ve zorluk çekerek doğurdu. Karnında taşınması ve süttten kesmesinin süresi otuz aydır...*" mealindeki 15. ayetinin bir kısmını yorumlarken, hamilelik müddetinin en az altı ay olduğunu, yedi ayda dünyaya gelen çocuğun yaşayacağını, sekiz ayda dünyaya gelen çocuğun çoğu zaman yaşayamadığını fakat Mısır gibi yerlerde sekiz ayda doğan çocuklarında çoğunlukla yaşadığını ifade ediyor. Ayrıca hamileliğin genellikle dokuz ay sürdüğünü, dokuz ayda dünyaya gelenlerin genelde yaşadıklarını ve bu konuda bölgeler arasında fark olmadığını belirtiyor.⁴⁴⁹ Elmalılı (ö.1942) bu bilginin benzerini Aritotales'den hikaye edildiğini söyleyerek aktarıyor.⁴⁵⁰ Ancak Vehbi Efendi bu bilgiyi verirken Fıkıh kitaplarında geçtiğini söylüyor. Fıkıh kitaplarına göre Hamileliğin en kısa müddeti altı aydır. En uzun süresine gelince Hanefiler, Hz. Aişe'nin "Çocuk annesinin karnında iki yıldan fazla

⁴⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 32: 8-9.

⁴⁴⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 15: 6494-6495.

⁴⁴⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9: 583.

⁴⁴⁸ Muabbir: Rüya tabiri yapan kimselere verilen ad. (Çelebi, 2008, s.309).

⁴⁴⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 13: 5332-5333.

⁴⁵⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 335.

kalmaz” sözüne binaen iki yıl demişlerdir. Modern araştırmacılar ise bu sürenin dokuz ay on gün olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁵¹ Vehbi Efendi, burada bilimsel bilgiye dayalı yorumlar yapmıştır.

Vehbi Efendi, yorumlarında sütün oluşumuyla ilgili bilgiler vermiştir. Nahl Suresi’nin “Sizin için sağlam hayvanlarda da kesin olarak ibret vardır. Nitekim size hayvanın karnında, besin artıklarıyla kan arasında (oluşan), içenlere lezzet veren saf süt içiriyoruz.” mealindeki 66. ayetinin tefsirini yaparken, Hâzin’in (ö.741/1341) Lübbü’t-Te’vîl⁴⁵² ve Neseffî’nin (ö.710/1310) Medârikü’t-Tenzîl⁴⁵³ adlı eserlerinden nakil yaparak, hayvanların yemlerini yiyip, karınlarında hazmettikten sonra, bunun üç kısma ayrıldığını midenin altında yemini tortusunun, üstünde sütün maddesinin ve onun üstünde kanın maddesinin bulunduğunu ifade ediyor. Bundan sonra tortunun dışkı olarak dışarıya atıldığını, sütün kendine has damarlarla memeye gittiğini ve kan maddesinin de ciğerler aracılığıyla diğer damarlara ayrıldığını söylüyor.⁴⁵⁴ Seyyid Kutub (ö.1966), bu ayetle ilgili olarak Kur’an’ın yakın zamana kadar bilinmeyen bilimsel bir gerçeğe parmak bastığını ifade ediyor.⁴⁵⁵ Vehbi Efendi, bu ayetin yorumunda bilimsel bilgiler veriyor. Sütün oluşmasındaki anatomik yapıdan bahsediyor. Buradaki bilimsel bilgiyi güzel bir şekilde nakil yapmıştır ancak bunun erken dönem tıbbi olduğu açıktır. Çünkü Hâzin ve Neseffî buradaki bilgileri İbn Abbas’tan nakletmişlerdir. İbn Abbas ise 7.yüzyılda yaşamıştır. Müellif burada kendi yaşadığı 19.yüzyılın tıbbi ile değil 7.yüzyılın tıbbıyla yorum yapmıştır.

Vehbi Efendi’nin üzerinde durduğu diğer bir konu ise nazardır. Yusuf Suresi’nin “Sonra şunu söyledi: ‘Oğullarım! (Şehre) hepiniz bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin...” mealindeki 67. ayetini yorumlarken Yakup (as)’ın oğullarının güzellik, güç ve kudret açısından seçkin olduklarını bundan dolayı Mısır’a girdiklerinde kötü gözlerden korunmaları için babalarının onlara nasihat verdiğini belirtiyor. Nazar değiren kimseye abdest alması söylenir. O abdest suyundan nazar değen kimse guslederse Allah’ın izniyle şifa bulur. Bu tedaviyi bazı doktorlar inkar etse de vücuttaki bazı ağrılara tentürdiyot veya başka ilaçlar sürerek şifa veren yaratıcı, abdest suyuyla

⁴⁵¹ Yazarsız, “Hamilelik Süresi”, *Hikmetnet*, erişim tarihi: 25Temmuz 2019, <http://hikmet.net/hamilelik-suresi/>.

⁴⁵² Hâzin, *Lübbü’t-Te’vîl*, 3: 84-85.

⁴⁵³ Neseffî, *Medârikü’t-Tenzîl*, 2: 220-221.

⁴⁵⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 7: 2854-2855.

⁴⁵⁵ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli’l-Kur’an*, 6: 547.

neden şifa vermesin? Nazar değdiren kimsenin vücuduna o suyun değmesiyle ondaki bazı etkiler suya geçer. Bu su nazar değen kimsenin vücuduna değmesiyle birlikte neden ağrılarını silip, almasın. Bunun çok örneği vardır. Mesela yılan sokan kimseye, o yılan öldürölüp soktuğu yere sarılırsa; yılanın sokmasından ortaya çıkan etkiyi yılanın vücudu alır ve Allah'ın izniyle şifa bulur. Bunun gibi nazar değdiren adamın vücuduna değen suyun yine o adamdan diğerine isabet eden ağrılarını almasında tedavi noktasından bir gariplik yoktur.⁴⁵⁶ Râzî'de (ö.606/1210) bu ayetin yorumunda Yakup (as)'ın oğullarına nazar değmesinden korktuğunu ve bunun için onlara öğüt verdiğini söylüyor. Nazar'ın gerçek olduğunu ifade ediyor.⁴⁵⁷ Müellifin Râzî'nin (ö.606/1210) yorumuna benzer yorumlar yaptığını görüyoruz. Nazarı pozitif bilimlerle açıklama olanağı yoktur. Nazar, haset, imrenme, kıskanma gibi duyguların zihinde yoğunlaşması sonucunda oluşun ve zihin gücünün etkili olduğu bir olaydır.⁴⁵⁸ Vehbi Efendi burada pratik bilgiler veriyor ancak burada "Nazarı değdiren kimsenin kim olduğunu nasıl bileceğiz?" sorusu sorulabilir. Bu durumda Vehbi Efendi'nin söylediği şeyler geçersiz olur.

Vehbi Efendi, İsra Suresi'nin "*Biz Kur'an'ı sadece gerçeğin bilgisi olarak indirdik, o da (sana) yalnız gerçeği söyleyerek geldi; seni de ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik.*" mealindeki 105. ayetini yorumlarken; Neseфі'nin (ö.710/1310) Medârikü't-Tenzîl⁴⁵⁹ adlı eserinden nakil yaparak, hasta olan kişiye bu ayet okunursa ve okuyan kişi ağrıyan yer üzerine elini basarsa Allah'ın izniyle hastalığın yok olacağını ifade ediyor.⁴⁶⁰ Müellif burada Havâssü'l-Kur'ân⁴⁶¹ ilmi kabilinden bir bilgi vermiştir. Hasta olan bir mü'minin tıbbi tedavisi mümkün olmadığı durumlarda dua niyetiyle Kur'an'dan bazı ayetleri şifa maksadıyla okuması caiz görölmüştür. Bu davranışın insana hem moral vereceğini hem de ruhen rahatlatacağını modern tıp ve psikoloji kabul etmiştir.⁴⁶²

⁴⁵⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 7: 2552-2553.

⁴⁵⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 18:176-177.

⁴⁵⁸ İlyas Çelebi, "Nazar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 445.

⁴⁵⁹ Neseфі, *Medârikü't-Tenzîl*, 2: 281.

⁴⁶⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 8: 3069.

⁴⁶¹ Havâssü'l-Kur'ân: İçinde Allah'ın adı bulunan ayetlerle tedavi etmek demektir. (Suyûtî, 1987, s. 429).

⁴⁶² Muhammed Eroğlu, "Havâssü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 523.

Mehmet Vehbi Efendi burada sıtma, sara gibi hastalıkların yanı sıra bilimsel olmayan bazı tedavi yöntemlerinden bahsetmiştir. İncir, zeytin gibi meyvelerin faydalarına değinmiş, nazar gibi bilimsel olarak yorumlanması zor olan bir konuya değinmiştir. Burada çoğunlukla bilimsel tefsire giren yorumlar yapmıştır. Ancak kendi döneminin bilgisiyle değil de daha çok önceki dönemlerin tıp bilgisiyle yorum yapmaya çalışmıştır. Bazı ayetlerin yorumlarında rüya tabirine girmiş, bazı yerlerde ise Havâssü'l-Kur'ân ilmi kabilinden yorumlar yapmıştır. Yani ayetleri yorumlarken serbest bir tavır takınmıştır.

Mehmet Vehbi Efendi, eserinde bazı ilimlere de değinmiştir. Ayrıca bu ilimlerin öneminden de bahsetmiştir. Bu bölümde bu ilimlerle ilgili örnekleri vereceğiz.

Vehbi Efendi'nin tarih iliminin önemi üzerinde çokca durmuştur. Fatıha Suresi'nin "*Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil.*" mealindeki son ayetlerini yorumlarken, geçmiş ümmetlerden Allahın gazabına uğrayanların hallerinden Ümmet-i Muhammed'in ibret alması gerektiğini ve tarih ilminin önemine işaret edildiğini ifade ediyor. Olayları, cezaları ve maceraları açıklayan ilmin tarih ilmi olduğunu ve Allah'ın Kuran'ın birinci suresinde insanları tarih okumaya isteklendirdiğini söylüyor. İnsanların hemsinlerinin hallerinden ibret alması için tarih ilmiyle meşgul olması gerektiğini de belirtiyor.⁴⁶³ Müellif, aslında ayette anlatılan konu ile alakası olmayan bir yere konuyu çekiyor. Tarih ilminin öneminden ve değerinden bahsediyor. Vehbi Efendi'nin burada tarih ilminden bahsetmesinin sebebi millette milli bilinç oluşturma amaçlıdır. Çünkü bu dönemde Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı meydana gelmiştir. Müellifte halkı uyandırmak amacıyla burada tarih ilminden bahsetmiştir.

Aynı şekilde tarih ilmiyle alakalı olarak, Bakara Suresi'nin "*Yahudiler, 'Hıristiyanlar bir temel üzerinde değiller' dediler. Hıristiyanlar da, 'Yahudiler bir temel üzerinde değiller' dediler. Oysa hepsi Kitab'ı okuyorlar.(Kitab'ı) bilmeyenler de tıpkı bunların söyledikleri gibi demişti. Artık onların aralarında uyuşamadıkları davada, hükmü Allah verecektir.*" mealindeki 113. ayetinin tefsirini yaparken, bu ayetin ilk olarak Beni İsrail'in başına gelen olayları ayrıntılı bir şekilde açıkladığını, ikinci olarakta Ümmet-i Muhammed'e tarih ilminin önemini gösterdiğini ifade ediyor.

⁴⁶³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 29-30.

Ümmetler veya cemaatler sosyal teşkilatlarını ne üzerine bina ettiler, bazı devirlerde nasıl ilerlediler, kuvvetlerini nasıl korudular, ne gibi sebepler sonucunda çöküş yaşadılar, başlarına hangi olaylar geldi, rahat etme veya helak olma sebepleri neydi, nasıl sıkıntılara karşı geldiler, nasıl galip gelip nasıl yenildiler? gibi soruların tamamına tarih ilmi sayesinde ulaşabileceğimizi söylüyor. Tarihin bir milletin geleneklerini, güzel adetlerini ve çirkin davranışlarını açıkladığını, bir milletin özünü ancak tarih sayesinde koruyabileceğini, tarih olmazsa özünü koruyamayacağını belirtiyor.⁴⁶⁴ Burada Vehbi Efendi'nin Batılılaşma neticesinde halkın benliğini kaybedeceği endişesi vardır. Bundan dolayı tarih ilminin üzerinde durmuştur. Ona göre millet tarihini öğrenerek Avrupa toplumlarına benzemekten uzak duracaktır. Aynı zamanda müellif burada geleneği koruma kaygısı da taşımaktadır.

Vehbi Efendi'nin yorumlarında bahsetmiş olduğu diğer ilim ise kimyadır. Bakara Suresi'nin "*Süleyman'ın hükümrانlığı hakkında şeytanların (ve şeytan tıynetli insanların) uydurdukları yalanların ardına düştüler. Oysa Süleyman (büyü yaparak) küfre girmedi...*" mealindeki 102. ayetini yorumlarken, kimyacıların ileri sürdükleri iddiaların yalan olduğunu söylüyor. Eğer bazı aletler veya ilaçlar ile bakırı altın ve gümüşe çevirmiş olsalardı dünyanın altınla dolacağını, padişahların maden açtırmak yerine kimyacılar azıcık bir ücret vermekle daha çok hazine elde edeceklerini, kimyacılar aracılığıyla bakırdan altın elde etmeninde büyük kaleler fethetmekten daha kolay olduğunu ifade ediyor. Böyle bir şeyin meydana geldiğini hiçbir dönemde hiçbir kitabın zikretmediğini söylüyor. Kimyacılar aracılığıyla bakırın altın ve gümüşe çevrilmesinin bu madenlerin kıymetine ve hikmete aykırı olduğunu belirtiyor. Kolaylıkla altın ve gümüş kazanılmış olsaydı, bu madenlerin değeri kalmaz, dünyanın da düzeni bozulurdu, diyor. Kimyacıların iddia ettiklerinin de hayalden ibaret olduğunu, onlara da kederden başka bir şey kazandırmadığını ifade ediyor.⁴⁶⁵ Vehbi Efendi'nin burada bahsetmiş olduğu ilim, değersiz madenlerden altın ve gümüş elde etme çalışması olan simyadır.⁴⁶⁶ Simyacılar, insanlığa iki fayda sağlayacaklarını öne sürmüşlerdir. Birincisi, sınırsız bir zenginlik ve ölümsüzlüktür. İkincisi ise bakır, demir ve kurşun gibi değeri olmayan madenlerden altın ve gümüş yapılabileceğini, bununda "iksir" adı

⁴⁶⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 205-206.

⁴⁶⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 188-189.

⁴⁶⁶ Simya: Bazı değersiz metallere altın elde etmeyi amaçlayan uğraşı; eski kimya; geleneksel gizli ilimlerde bir sihir tekniği. (Aydın, 2009, s. 218).

verilen sihirli madde madde ile yapılacağını ileri sürmüşlerdir. İslam dünyasında maddenin başka maddeye dönüştürülmesi fikri reddedilmiş ancak buna rağmen yıllarca bu çalışmalar devam etmiştir. İbn Haldun simyayı sihir tekniklerinden biri olarak görmüştür.⁴⁶⁷ Müellifin buradaki açıklamaları aslında insanlık için çoktan aşılmış bir hurafe bilgiyi akılla çürütmeye çalışmaktır.

Aynı şekilde konuyla alakalı olarak Kasas Suresi'nin “*Kârûn, Bunlar bana bendeki bilgi ve beceriden dolayı verilmiştir, dedi...*” mealindeki 78. ayetini yorumlarken; rivayete göre Kârûn simya ilmini bilmekteymiş. Hatta kalayı gümüşle bakırı altınla değiştirmiş. Servetinin aslı simya ilmine dayanmakta olup, bu ilmi başka bilende olmadığından “Bende olan ilim sayesinde bu servet bana verildi” demiştir. Bu şekilde bazı madenlerin bazı ilaçlar yoluyla başka bir şeye dönüştürülmesinin imkansız olmadığı fen ilimleri vasıtasıyla kanıtlanmıştır. Mesela elektrikte görüldüğü gibi suyun kuvveti bazı araçlarla ateşe dönüşüyor. Kükürt çok olursa civa vasıtasıyla gümüş madeninin altını, gümüşten ve kurşundan çok olur. Bunların tamamı kimyaya işaret eder. Fakat simya ile uğraşanlar hep iflas etmiş ve diğer madenleri altın ve gümüş yapmaya çare bulamamışlardır. Kısaca kimyacılıkta teoriden başka bir şey yoktur ve uygulama alanında etkisini gösterememiştir. Hikmete uygun olan da budur. Altın ve gümüşün kıymetten düşecek kadar bol olması hikmete aykırıdır.⁴⁶⁸ Râzî'nin (ö.606/1210) *Mefâtihu'l-Gayb* adlı eserinde bu ayetle ilgili şöyle bir rivayet yer almaktadır: “Musa (a.s)'a semadan kimya ilmi indirilmişti. Bu ilmin üçte birini Kârûn, üçte birini Yûşâ ve üçte birini de Kâlib öğrenmişti, derken, Kârûn onları aldattı da, onların ilmini de kendi ilmine kattı. Artık, kurşunu alıyor gümüşe çeviriyor, bakırı alıyor altına çeviriyordu.” Râzî (ö.606/1210), bu rivayetle ticaret ve kazanç yollarındaki ilmin kastedildiğini ifade etmiştir.⁴⁶⁹ Kurtubî'de (ö.671/1273) aynı rivayetin farklı biçimi yer almaktadır. Nekkaş'ın naklettiğine göre Musa (a.s) Kârûn'a kimya sanatının üçte birini, Yûşâ'ya üçte birini, Harun'a da üçte birini öğretmişti, Kârûn, Yûşâ ile Harun'u imanı üzere olmakla birlikte aldattı ve nihayet onların bildikleri kimya ilmini öğrendi. Böylece malları çoğalmış oldu. Yine diğer bir rivayete ise, “Musa kimyayı üç kişiye öğretti. Yûşâ b. Nun, Kâlib b. Yufennâ ve Kârûn.” Zeccâc ise bu görüşlerden

⁴⁶⁷ Ayten Koç Aydın, “Simya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.37 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 218-220.

⁴⁶⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 10: 4145-4146.

⁴⁶⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 24: 17.

birincisini tercih etmiştir. Çünkü ona göre: “Kimya (yani basit ve değersiz madenleri altına çevirme bilgisi) batıldır, gerçeği yoktur.” Diğer bir rivayete göre ise Musa (a.s) kimyayı kız kardeşine öğretmiştir. Kız kardeşi de Kârun'un eşiğidir. Musa'nın kız kardeşi de bu işi Kârun'a öğretmiştir.⁴⁷⁰ Elmalılı (ö.1942), bu ayetin yorumunda Kârun'un sahip olduğu ilmin ticaret, ekonomi veya kimya olduğu konusunda yorumlar olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷¹ İbni Kesîr (ö.774/1373) ise Kârun'un kimya ilmini bildiği ve bu ilim sayesinde zengin olduğu şeklindeki rivayetin zayıf olduğunu ve madenin diğer bir madene çevrilmesi işini ancak Allah'ın yapabileceğini söylüyor.⁴⁷² Bu rivayetleri değerlendirdiğimiz zaman birbirinden farklı görüşlerin olduğunu görüyoruz. Vehbi Efendi ise aslında eskiden kanıtlanmış bir şeyi burada tekrardan akılla kanıtlamaya çalışıyor. Yani simyanın bir maddeyi diğer maddeye çeviremeyeceğini izah ediyor. Bunu açıklarkende bunun zaten olmasının mümkün olmadığını çünkü bu durumun hikmete aykırı olduğunu ifade ediyor.

Vehbi Efendi, ayetlerin yorumunda tarih ilminden ve kimyadan bahsetmiştir. Tarih ilmi üzerinde çokça durmuş, eski milletlerin durumlarından ibret almak için tarih bilmenin önemli olduğu belirtmiştir. Ayrıca tarih ilmi üzerinde durarak yaşadığı dönemde halkta milli bilinç uyandırmaya çalışmıştır. Simya yoluyla maddelerin dönüştüremeyeceği konusunu tekrardan akılla kanıtlamaya çalışmıştır. Burada bilimsel yorumlar yapmıştır. Yaptığı bilimsel yorumlarda daha çok eski tefsirlerdeki bilim teorileriyle yetinmesi Vehbi Efendi'nin tefsirinin güncelliği açısından bir handikaptır.

2.6. DÖNEMİN DİNİ PROBLEMLERİNE DEĞİNMESİ

Mehmet Vehbi Efendi, yaşamış olduğu dönemde Kuran'ın ayetlerini ve dinin hükümlerini kendi istek ve arzularına göre yorumlamak isteyenlerin varlığından söz ediyor ve bu kimseleri tefsirinde eleştiriyor. Ali İmran Suresi'nin “... *'Bu, Allah katındandır' derler. Halbuki o, Allah katından değildir. Bile bile Allah'a karşı yalan*

⁴⁷⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, çev. M.Beşir Eryarsoy (İstanbul: Buruç Yayınları, 2000), 13: 355-356.

⁴⁷¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 411.

⁴⁷² Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm (Hadislerle Kuran Tefsiri)*, çev. Bekir Karlıağa ve Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990), 11: 6241.

söylerler.” mealindeki 78. ayetinin tefsirini yaparken; yaşadığı dönemde nefislerinin istek ve arzularına köle olan bazı kimselerin Kur’an’ın kendilerine uygun olmayan hükümlerini kendi arzularına göre yorumladıklarını ve buna çağdaşlaşmak veya zamana uyum sağlamak dediklerini söylüyor. Yine dini umursamayan bazı kişilerin başlarında bulunan efendilerinin keyfi için şeriatla olmayan şeyleri varmış gibi gösterdiklerini veya bir olay hakkında kasıtlı olarak yanlış cevap vererek dini tahrif etmeye çalıştıklarını ifade ediyor. Yorumun son bölümünde Kur’an’ın lafzını tahrif etme imkanlarının olmadığını da ekliyor.⁴⁷³ Seyyid Kutup (ö.1966) ise, O kimselerin önceden belirlenmiş hükümlere varmak için kitabın metinlerini istedikleri şekilde yorumlayarak çarpıttıklarını ifade ediyor. Bugün ise bunu göstermelik din adamlarının yaptığını belirtiyor. Bu kimselerin yapacakları şeyin kendilerine bir menfaat sağlayacağını sezdikleri anda nasları alarak istenilen şekilde kullandıklarını ifade ediyor. Aynı zamanda bu durumun sadece ehli kitaba özgü bir durum olmadığını da sözlerine ekliyor.⁴⁷⁴ Aynı konuya Yunus Suresi’nin 15. ayetini yorumlarken ve Furkan Suresi’nin 42, 43 ve 44. ayetlerini yorumlarken de temas ediyor.⁴⁷⁵ Tanzimat döneminde bazı din adamları meşruiyetin ötesine geçerek batılı tarzda birçok yeniliğe cevaz vermişlerdir.⁴⁷⁶ Bu dönemde “meşru” demek “şeriatla uydurulmuş” demektir.⁴⁷⁷ Batılılaşma sürecinde devletin gittikçe şeriatla uzaklaşması, onun koruyucusu konumundaki ulemayı da meşrulaştırma konusunda düşkünlüğe sevketti.⁴⁷⁸ Ulema bu dönemde dini metinleri amaca uygun şekilde yorumlamaya başladı. Örneğin; bu döneme kadar Osmanlı hilafetini meşru hale getirmek için kullanılan Hanefi fikhî, cumhuriyet döneminde hilafeti gayr-i meşrû hale getirmek için kullanılacaktı.⁴⁷⁹ Yani şeriat bu dönemde alimlerin elinde meşrulaştırma silahı olmuştur. Vehbi Efendi, bu durumu “şeriatı kendi nefsinin arzu ve isteklerine göre yorumlama” şeklinde tanımlamıştır. Aynı zamanda bu faaliyetlerin çağdaşlaşma adı altında yapıldığını da ifade etmiştir. Peygamberimiz döneminde ve sonraki dönemlerde bu şekilde davrananlarla kendi dönemdekileri kıyaslamıştır.

⁴⁷³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 2: 647.

⁴⁷⁴ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 2: 115-116.

⁴⁷⁵ Benzer Örneklere Bkz.; Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 6: 2175; 10: 3839-3841.

⁴⁷⁶ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 172.

⁴⁷⁷ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 171.

⁴⁷⁸ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 177.

⁴⁷⁹ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 224.

Mehmet Vehbi Efendi, yaşamış olduğu dönemde din düşmanlarının yanı sıra din konusunda yalan söyleyenlerin ve sahtekar alimlerin olduğunu söyleyerek, bu kimseleri ayetlerin yorumlarını yaparken eleştiriyor. Aşağıda bununla ilgili örnekleri vereceğiz.

Tevbe Suresi'nin "*Ey iman edenler! Hahamlardan ve rahiplerden birçoğu, insanların mallarını haksız yollarla yiyorlar ve Allah'ın yolundan alıkoyuyorlar...*" mealindeki 34. ayetini yorumlarken; yaşadığı dönemde alim veya şeyh kıyafetiyle dolaşan sahtekarları gördüğü zaman bu ayetin aklına geldiğini ve bu ayetin onların halini anlattığını ifade ediyor. Bu kişilerin toplantılarda zühtten, takvadan ve dünyaya rağbet etmediklerinden bahsettiklerini fakat bir lokma için günlük kırk kapı dolaştıklarını, aşağılandıklarını ve dünya işleri için suç işlediklerini söylüyor. Hatta bir çörek için kavga etmekten kaçınmadıklarını ve haram bile olsa, azcık menfaatlerine engel olanlarla senelerce konuşmadıklarını dile getiriyor. Az bir menfaate kavuşurum ümidiyle günahkar kimseleri överken, onların yapmış oldukları zulümleri de beğenmekten geri kalmadıklarını ifade ediyor. Bu kimselerin münafık olduklarını ve bunlar sebebiyle diğer alimlerin imajlarının kötülendiğini de söylüyor. Böyle kimseleri alim kıyafeti giymekle alim defterine kaydetmenin doğru olmadığını, saygınlığın görünüşe göre değil kişinin ahlakına göre olması gerektiğini belirtiyor. Son olarak gerçeğe aykırı görünüşe bina edilen hükmün hiçbir dönemde doğru olmadığını sözlerine ekliyor.⁴⁸⁰ Vehbi Efendi, Yahudi ve Hıristiyanlar içinde din adamlarının bozulmasını anlatan bu ayetin Müslüman din adamlarındaki bozulmaya da işarete bulunabileceği şeklinde ayeti yorumlamıştır. Bu dönemde bazı ulemalar gelişigüzel fetva vermişler, şeriati gereği gibi uygulamamışlardır. Ulemanın yozlaşmasına neden olan şey Tanzimat sonrasında medreselere verilen önemin azalmasıdır.⁴⁸¹ Bu dönemdeki bazı ulemalar ise konuşma gereği duyduklarında şartlara uyum sağlamış ve gidişata uygun konuşmayı tercih etmişlerdir.⁴⁸² Muhtemelen müellif burada ulemanın bu halden hale girmesini eleştirmektedir.

Sad Suresi'nin "*Andolsun, biz Süleyman'ı imtihan ettik. Tahtının üstüne bir ceset bıraktık. Sonra tövbe edip bize yöneldi. Süleyman, Ey Rabbim! Beni bağışla. Bana, benden sonra kimseye layık olmayacak bir mülk (hükümranlık) bahşet! Şüphesiz sen çok*

⁴⁸⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 2000.

⁴⁸¹ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 507.

⁴⁸² İsmail Kara, *Din İle Modernleşme Arasında*, 90.

bahşedicisin! dedi.” mealindeki 34. ve 35. ayetlerini yorumlarken, şu hikayeyi anlatıyor: “Hz. Süleyman bir gün: ‘Ben bu gece yetmiş kadınla ilişkide bulunacağım. Her birinden bir oğlan doğup, din düşmanlarıyla mücadele edecekler’ diyerek yemin etti. İnşallah demediğinden dolayı sadece bir kadın hamile oldu ve bu kadın yarım insan şeklinde bir çocuk dünyaya getirdi. Kürsü üzerinde bu çocuk Süleyman (as)’a verilince, inşallah demediği için hata işlediğini anladı ve secdeye kapandı.” Kürsü üzerinde cesetle kastedilenin bu çocuk olduğu, fitne ile kastedilenin Süleyman(as)’ın işlediği hata olduğunu söylüyor. Şeytan’ın Süleyman(as)’ın mührünü çalmasıyla ilgili rivayeti ise kabul etmiyor. Daha sonra müellif yaşadığı dönem başta olmak üzere diğer dönemlerde de dinsiz kimselerin dini küçümsemek amacıyla dini kitaplar içerisine uydurma hikayeleri ve kıssaları aldıklarını, kutsal kitapların tahrifinin de bu şekilde yapıldığını ifade ediyor.⁴⁸³ Bu ayetteki olayla ilgili değişik hikayeler rivayet edilmiştir.⁴⁸⁴ Vehbi Efendi, burada din düşmanları tarafından İslam dini içine

⁴⁸³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 12: 4797-4798.

⁴⁸⁴ Taberî (ö.310/923), bu ayetin yorumunda şu hikayeyi naklediyor: “Hz. Süleyman’ın iktidarının teminatı olan mührü şeytanların eline geçmiş böylece Süleyman belli bir süre tahtından uzaklaşmış ve onun yerine şeytanlar geçip mülkünü sevk ve idare etmişlerdir. Sonunda Hz. Süleyman mührünü tekrar elde ederek tahtına oturmuş ve memleketini sevk ve idare etmeye devam etmiştir. İşte ayette zikredilen, Hz. Süleyman’ın imtihan edilmesi, tahtının üzerine bir cesedin konması ve sonunda da eski haline dönmelerinden maksat, işte bu olayı beyan etmektedir.” (Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 20: 87) Razî (ö.606/1210) ise benzer hikayeyi şu şekilde anlatıyor: ‘Hz. Süleyman (a.s)’a, bir adada bulunan bir şehrin haberi ulaşır. Böylece o, ordusuyla birlikte, rüzgâra binerek oraya çıkar. O şehri alıp, kralını öldürür. Bu arada, insanların en güzel yüzü olan, Cerâde ismindeki, kralın kızını da ele geçirir ve onu kendisine ayırır. Bu kız Müslüman olur. Süleyman (a.s) onu sever. Ama kız, hep babası için ağlar. Bunun üzerine, Hz. Süleyman (a.s) bir cine emir verir ve o kız için babası şeklinde bir heykel yaptırır. Heykele kızın babasının elbiselerinden giydirir. Kız, sabah akşam hizmetçileriyle birlikte, hep o heykelin yanına gidip, ona secde ederler. Derken Asaf, bu durumu Süleyman (a.s)’a haber verir. Bunun üzerine Hz. Süleyman (a.s) o heykeli kırdırıp, kadını cezalandırır. Daha sonra tek başına bir sahraya çıkıp, oraya kül yaydırıp, Allah’a tövbe için, külün üzerine oturur. (Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 26: 207) Yine başka bir hikaye de şu şekildedir. Süleyman (as)’ın, Emine adında, çocuğunun annesi olan bir cariyesi vardı. Tuvalete gittiğinde, yahut hanımlarıyla yatmak istediğinde mührünü ona emanet ederdi. Hz. Süleyman (a.s)’ın mülkünün kuvveti de, o mühründe saklı idi. Yine bir gün mührünü o kadının yanına bıraktı. Şeytan, Hz. Süleyman (a.s) şeklinde, bir denizci kıyafetiyle kadının yanına gelip, "Emine! mührümü ver" dedi. Böylece mührü eline geçirip, Süleyman (a.s)’ın tahtına oturdu. Kuşlar, cinler ve insanlar, ona gelip gitmeye başladı. O (sahrada), Hz. Süleyman (a.s)’ın görünümü değişmişti. Bu sırada mührünü almak için, Emine’nin yanına vardı. Ama Emine onu tanımadı ve kovdu. Böylece Hz. Süleyman (a.s) bir suç işlemiş olduğunu anladı. Derken ev ev, el açıp dilenmeye başladı. "Ben Süleyman’ım" dediğinde, insanlar üzerine toprak atıp, ona sövüp sayıyorlardı. Daha sonra, balıklarını taşımak suretiyle, balıkçıların yanında çalışmaya başladı. Onlar ona her gün iki balık (ücret) veriyorlardı. Hz. Süleyman (a.s), evinde o puta tapıldığı gün sayısınca, yani kırk gün bu hal üzere oldu. Asaf ve İsrailoğullarının ileri gelenleri, Hz Süleyman (a.s)’ın kılığına girmiş olan şeytanın verdiği hükümleri ve kararları yadırgamaya başladı. Bunun üzerine Asaf, Hz. Süleyman(a.s)’ın hanımlarına birtakım sorular sormaya başladı. Onlar, “Bu, bizler hayızlı iken de bizlerle birleşiyor. Üstelik, cünüplükten ötürü de yıkanmıyor” dediler. -Şeytanın hükmünün bu kadınlar hariç, diğer bütün konularda geçerli olduğu da ileri sürülmüştür. - Derken uçup kaçtı ve o mührü denize attı. Mührü bir balık yuttu ve bu balık neticede, Hz. Süleyman (a.s)’ın eline geçti. Hz. Süleyman (a.s) balığın

sokulmaya çalışılan uydurma hikaye ve kıssalara değiniyor. Diğer kutsal kitapların tahrif edilmiş tarzının da böyle olduğunu ifade ediyor. Ayrıca buradan İsraili hikayelere yönelik eleştirisinin olduğunu görüyoruz.

Sebe Suresi'nin "*Ayetlerimiz apaçık bir şekilde onlara okunduğunda, 'Bu sadece, atalarınızın tapmakta olduğu şeylerden sizi alıkoymak isteyen bir adamdır' dediler. Bir de, 'Bu (Kur'an), uydurulmuş bir yalandır' dediler...*" mealindeki 43. ayetinin bir kısmını yorumlarken; her asırda o asrın modasına göre din düşmanlarının ortaya çıktığını söylüyor. Bunların zayıf kimseleri saptırdığını, dini hükümleri bir takım süslü ifadelerle küçümsediklerini, dini kurallara uyan dindar kimseleri ahmaklıkla suçladıklarını ve onlara kin beslediklerini, yaşadıkları dönemin durumuna göre kıyafetler giydiklerini ifade ediyor.⁴⁸⁵ Batılılaşma sürecinde Osmanlı devlet adamları ve bakanları arasında dinsizlik modası ortaya çıkmış ve bu onlardan halka sirayet etmiştir. Budönemde namaz kılmak ve diğer ibadetleri yapmak küçümseme hale gelmiş ve günah işlemek normal karşılanmıştır. Avrupa devletleri de İslam'ı kötülemek amacıyla "*İslam mâni'-i terakkîdir.*"⁴⁸⁶ sözünü yaymışlardır.⁴⁸⁷ Vehbi Efendi, burada Batılılaşma yanlısı olarak toplumda dolaşan ve İslam'ı küçümseyen kimseleri eleştirmiştir. Ayrıca bu kimselerin davranışlarının her dönemde aynı olduğunu da ifade ediyor. Yani zaman değişiyor ancak davranışlar değişmiyor.

Vehbi Efendi, yaşadığı dönemde gayrimüslimlerin yapmış oldukları faaliyetlere de değinmiştir. Mücadele Suresi'nin "*Allah'a ve ahiret gününe iman eden hiçbir topluluğun, babaları, oğulları, kardeşleri yahut kendi soy-sopları olsalar bile, Allah'a ve peygamberine düşman olan kimselere sevgi beslediğini göremezsin...*" mealindeki son ayetinin bir kısmının tefsirini yaparken yaşadığı dönemde Müslümanlara dost görünüp, aslında onlara düşman olan gayrimüslimlerin olduğundan bahsediyor. Bu kişilerin düşmana yardım ettiklerini, bunlarla alım-satım ilişkilerinin kesilmesi gerektiğini söylüyor. Vatandaş olarak gördüğümüz bu Hıristiyanların Müslümanlardan kazandıklarını Müslümanlara atmak için kurşuna verdiklerini ve bu dönemde bunlardan

karnını yardı, bir de baktı ki mührü orada. Mührünü alıp, Allah'a secdeye kapandı. Böylece mülkü yeniden eline geçti. O şeytanı yakalayıp, bir kaya parçasının içine tıkayıp, o kayayı denize attı." (Râzî, 1981, s. 207).

⁴⁸⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 11: 4532.

⁴⁸⁶ İslam ilerlemeye engeldir.

⁴⁸⁷ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 506.

alışveriş yapmanın haram olduğunu ifade ediyor.⁴⁸⁸ Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti içerisindeki azınlıkları bahane ederek sürekli olarak devletin içişlerine karışmaya çalışmışlardır. Bunların asıl amacı gayrimüslimlere bağımsızlık sözü vererek Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmak ve devleti parçalamaktır. Bu amaçlarında en çok kullandıkları argüman Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik olmuştur. Avrupa sürekli olarak gayrimüslimler arasında çıkan ayaklanmaları körüklemiş ve onlara destek vermiştir. Böylelikle gayrimüslimler arasında isyanlar devam etmiştir.⁴⁸⁹ Vehbi Efendi, burada gayrimüslimlere dikkat edilmesi konusunda halkı uyarıyor. Bunların gizli faaliyetler içerisinde Osmanlı Devleti'ni ihanet ettiklerini vurguluyor.

Vehbi Efendi'nin burada değinmiş olduğu sorunlardan bazıları da şunlardır; din pazarlayıcılığı yapanlar, sahte din adamları, dinsizliğe teşvik edenler, dini kitaplarda bulunan uydurma rivayetler, din düşmanlarıdır. Bu türlü kimselerin menfaatperest olduklarını ve menfaatleri için her türlü yalanı uydurduklarını belirtiyor. Her dönemde bu tür insanların bulunduğunu ve o dönemin modasına göre şekilden şekle girdiklerini ifade ediyor. Vehbi Efendi'nin bu bölümde üzerinde durduğu önemli konulardan birisi de uydurma rivayetlerdir. Buradan İsraili rivayetleri eleştirmiştir.

Mehmet Vehbi Efendi, yaşamış olduğu dönemdeki münafıkların durumlarını da eserine aktarmıştır. Mücadele Suresi'nin "*Allah'ın kendilerine gazap ettiği bir topluluğu dost edinenleri görmez misin? Onlar ne sizdendirler, ne de onlardan. Onlar bile bile yalan yere yemin ederler.*" mealindeki 14. ayetinin tefsirini yaparken, münafıkların hiçbir dönemde bir tarafa tam olarak meyiletmediklerini, sabit bir inançlarının olmadığını, daima kararsız olduklarını ve hangi taraf galip gelirse o tarafa meyiletmek suretiyle zamanlarını geçirdiklerini söylüyor. Yaşadığı dönemin münafıklarının da bu şekilde olduğunu, inkarcı davranışları beğendiklerini fakat ben kafirim diyemediklerini, Müslümanlığı kötülediklerini fakat ben Müslüman değilim diyemediklerini söylüyor. Böyle kişilerin dışlarının ve isimlerinin Müslüman görüldüğünü, kalplerinde İslamiyet'e nefretten başka bir şey olmadığını belirterek, bunların cami veya kiliseyle işlerinin olmadığını ve dört ayaklı hayvanlar gibi gezdiklerini ifade ediyor.⁴⁹⁰ Aynı şekilde Ahzab Suresi'nin 13. ayetinin tefsirini yaparken iman edenlerin zor durumda

⁴⁸⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 14: 5834

⁴⁸⁹ Yavuz Ercan, "Türkiye'de Azınlık Sorunun Kökeni (Osmanlı'dan Cumhuriyete Gayrimüslimler)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi Konferansı* (2008): 5-8.

⁴⁹⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 14: 5824-5825.

kaldıkları zamanlarda münafıkların, Müslümanların kalplerine zayıflık verecek sözler söylediklerini ifade ediyor. Yaşadığı dönem başta olmak üzere, her dönemde münafıkların bu durumu silah olarak kullandıklarını ve çoğu zamanda amaçlarına ulaştıklarını söylüyor.⁴⁹¹ Fetih Suresi'nin 10. ayetini yorumlarken; yaşamış olduğu dönemde Müslüman gibi giyinip, gerekli olan imandan soyutlanmış kimselerin, hem dinden döndüklerini hem de münafık olduklarını bu ayetin söylediğini ifade ediyor. Bu kimselerin dünya ve ahirette maddi ve manevi zarardan kurtulamayacaklarını da belirtiyor.⁴⁹²

Vehbi Efendi'nin yorumlarından nifakın her dönemde görülebilecek bir olgu olduğunu, aslında ayetlerin bu olguyu açıklığa kavuşturduğunu anlatmaya çalışmakla kendi devrindeki Müslümanları uyarıyor. Münafıkların her dönemde aynı davranışları sergilediklerini söylüyor. Bunların belli bir inançlarının olmadığını menfaatleri neredeyse orada bulduklarını ifade ediyor. Müslümanların zor durumda oldukları zamanlarda fitne çıkarmak için fırsat kolladıklarını belirtiyor. Müslüman gibi giyindiklerini ancak bunların Müslüman olmadıklarını ifade ediyor. Müellif yaşadığı dönemde bu davranışları sergileyen kişileri peygamberimiz dönemindeki münafıklara benzetiyor.

2.7. DÖNEMİN AHLAKİ PROBLEMLERİNE DEĞİNMESİ

Mehmet Vehbi Efendi'nin yapmış olduğu yorumlardan yaşamış olduğu dönemde toplumdaki ahlaki problemler hakkında da bilgi sahibi oluyoruz.

Maide Suresi'nin *“Ey iman edenler! Siz kendinizi düzeltin. Siz doğru yolda olursanız yoldan sapan kimse size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah'adır. O zaman Allah size yaptıklarınızı haber verecektir.”* mealindeki 105. ayetini yorumlarken; yaşadığı dönemde söz dinlemenin veya dinletmenin, büyüklerin nasihatini dinlemenin ve birbirinden utanmanın olmadığını vurguluyor. Hiç kimsenin kendinden büyüklere saygı göstermediğini ve insanların büyükleri tanımadığını ifade ediyor. Kendince sitem

⁴⁹¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 11: 4398.

⁴⁹² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 13: 5442-5443.

ederek, iyiliği emretmenin yarar yerine zarar verdiğiinden bir köşede oturarak isyan edenlere Allah için kızmaktan başka çare olmadığını söylüyor.⁴⁹³

14. yüzyıldan 18.yüzyılın sonuna kadar Osmanlı Devleti ilmi ve fikri açıdan gerileme dönemine girmiştir. Son iki yüzyılda yapılan yenileşme çabaları ise fayda sağlamamıştır. İلمي açıdan gerileyen devlet buna paralel olarak ahlaki açıdan da gerilemiştir. Çünkü ilim ve ahlak arasında önemli bir bağlantı vardır.⁴⁹⁴ Toplumsal olarak ilk ahlaki bozulmalar Osmanlı yöneticilerinde meydana gelmiştir. Daha sonra bu bozulma sırasıyla memurlara, askere ve son olarak ta halka sirayet etmiştir. Toplumsal ahlaki bozulmadan en çok etkilenen gençler olmuştur. Bu ahlaki bozukluğu düzeltmek amacıyla 19. ve 20. Yüzyıllarda okullara ahlak dersi konulmuş ve bu ahlaki yozlaşmanın önü alınmaya çalışılmıştır. Ahmet Yücekök bu dönemde İstanbul'un halini “paltosuyla İngiliz, şapkasıyla Fransız, birahaneleriyle Alman, müziği ile İtalyan, meyhaneleri ile Rum ve hamallarıyla Türk İstanbul” şeklinde anlatmıştır.⁴⁹⁵ Vehbi Efendi, burada ahlaksızlık problemi olarak büyüklere saygı göstermeme ve söz dinlememe konularına değinir. Muhtemelen yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu problem gençler arasında yaygındır.

Tevbe Suresi'nin “*Kendilerinden razı olasınız diye, size yemin edeceklerdir. Siz onlardan razı olsanız bile, Allah o fasıklar topluluğundan asla razı olmaz.*” mealindeki 96. ayetinin tefsirini yaparken yaşadığı dönemde ahlaksızlığın çok yaygın olduğunu söylüyor. Bunun sebebinin ise halkı yöneten kimselerin bazılarının ahlaksız olması ve onların ahlaksızlığının halka bulaşması şeklinde açıklıyor. Bu insanların terbiye edilmemesinin bu bulaşmayı daha da artırdığını söylüyor.⁴⁹⁶ Yukarıdaki ayetin açıklamalarında ifade ettiğimiz gibi ilk ahlaki bozulmaların Osmanlı yönetici kademesinde başladığını söylemiştik. Daha sonra bu halka sirayet etmiştir. Osmanlı ekonomisinin zayıflaması ve maddi imkansızlıklarda ahlaki yozlaşmayı beraberinde getiren nedenlerdendir. 20. yüzyılda ise ahlaki yozlaşma kadında, aile hayatında ve iktisadi hayatta görülmeye başlanmıştır.⁴⁹⁷ Burada Vehbi Efendi, ayeti güncel hayattan yola çıkarak yorumlamıştır.

⁴⁹³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 4: 1340.

⁴⁹⁴ Hüsameddin Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak* (İstanbul: Dem Yayınları, 2006), 37-39.

⁴⁹⁵ Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, 40-41.

⁴⁹⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 6: 2108.

⁴⁹⁷ Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, 43-44.

Vehbi Efendi, yaşadığı dönemde insanların günahları sebebiyle pahalılığın arttığını ve fesadın ortaya çıktığını belirtiyor. Rum Suresi'nin “*İnsanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır.*” mealindeki 41. ayetini yorumlarken; yaşadığı dönemde bu ayetin sırrının tamamen ortaya çıktığını söylüyor. Çünkü insanların din yönünden hallerinin değiştiğini, her türlü fesadın ortaya çıktığını, pahalılığın her tarafa yayıldığını, nimetlerin bereketinin yok olduğunu, hayvanların ve insanların öldüğünü belirtiyor. Bunların tamamına insanların işledikleri günahların sebep olduğunu Allah'ın bu ayette açıkladığını ve onları isyandan kurtardığını ifade ediyor.⁴⁹⁸ Taberî (ö.310/923), bu ayetin yorumunda yeryüzünde ortaya çıkan fesadın, kulların işlemiş olduğu günahlar olduğunu ifade ediyor.⁴⁹⁹ Râzî (ö. 606/1210) ise fesadın sebebinin şirk olduğunu belirtiyor.⁵⁰⁰

Osmanlı'nın son dönemlerinde ahlaki bozukluk ve tembellik yaygın hale gelmiştir.⁵⁰¹ Batılılaşma etkisinde devlet adamları arasında ortaya çıkan dinsizlik modası, daha sonraki dönemde halka yayılmış ve milli ahlak yozlaşmaya başlamıştır.⁵⁰² Sivil bürokratlar modern ve pahalı yaşamın öncüsü olmuşlardır.⁵⁰³ 19. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nde hayat pahalılığı artmıştır.⁵⁰⁴ Pahalılığın artmasının sebebi Osmanlı Devleti'nin ardı ardına savaflara girmesi ve neticesinde ülkede kıtlık, fakirlik ve ahlaksızlığın kol gezmesidir. Yaşanan kıtlık beraberinde hırsızlık ve eşkiyalığı ortaya çıkarmış, fuhuş yaygınlanmıştır. Savaş ilan edilmesinden sonra fiyatlar yükselmiş, halkın alım gücü azalmıştır. Temel gıdalar olan un ve şeker yurtdışından ithal ediliyordu. Savaşın başlaması ithalata sekte vurmuş, bunun sonucunda bu ürünlerin fiyatı da çok yüksek oranda artmıştır. Gıdaların fiyatı böylelikle satın alınamayacak derece de yükselmiştir.⁵⁰⁵ Vehbi Efendi, bu kötümser hali bahse

⁴⁹⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 11: 4287.

⁴⁹⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 18: 509.

⁵⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 25: 129.

⁵⁰¹ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 179.

⁵⁰² Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 506.

⁵⁰³ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 281.

⁵⁰⁴ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 111.

⁵⁰⁵ Alev Gözcü, “I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sy. 32 (2016): 139-141.

konu ayetin sırrının açığa çıkması olarak yorumlamıştır. Pahalılığın ortaya çıkmasına sebep olarakta yaşadığı dönemde insanların yapmış olduğu günahları göstermiştir.

Vehbi Efendi, yapmış olduğu yorumlarda yaşadığı dönemdeki insanlar arası ilişkilere de değiniyor. Zuhruf Suresi'nin “*O gün Allah'a karşı gelmekten sakınanlar dışında, dostlar birbirine düşman olurlar.*” mealindeki 67. ayetinin tefsirini yaparken, yaşadığı dönemde insanların birbirleriyle ilişkilerinin çıkar üzerine kurulu olduğunu ve birbirlerine olan muhabbetlerinin de sahte olduğunu ifade ediyor.⁵⁰⁶ Râzî (ö.606/1210), ayette belirtilen dostluk, dünyalık ve dünya menfaatleri içinse bunun ahirette devam etmeyeceğini, eğer Allah'ın rızasını kazanmak içinse bu dostluğun ahirette de devam edeceğini ifade ediyor.⁵⁰⁷ Burada Vehbi Efendi'nin ifade ettiği sahte ilişkileri, yukarıda açıkladığımız ahlaki yozlaşmalardan biri olarak değerlendirebiliriz. Müellif, aslında kıyametteki durumu anlatan bu ayette yaşadığı dönemin insan ilişkilerinden bahsetmiştir.

Yasin Suresi'nin “*Yazık o kullara! Kendilerine bir peygamber gelmezdi ki, onunla alay ediyor olmasınlar.*” mealindeki 30. ayetinin tefsirini yaparken yaşadığı dönemde günahkar kimselerin Muhammed (sav)'in getirmiş olduğu şeriatı hafife alıp, alay ettiklerini bunların haline üzölmek gerektiğini ifade ediyor.⁵⁰⁸ Râzî (ö. 606/1210), bu ayetin yorumunda şöyle bir örnek veriyor: “Bir padişah çöle gelip kendisini bir şahsa tanıtsa ve ondan çok kolay bir hizmet istese, ama o padişahı ‘Sen padişah değilsin’ diye yalanlasa ve istediğı hizmeti yapmasa, sonra da o padişah tahtına geçip otursa ve bu şahıs huzuruna varıp, onun gerçekten padişah olduğunu anlasa, onun duyacağı bu pişmanlıktan daha büyüğü yoktur.” Râzî (ö. 606/1210), kıyamet günü peygamberlerle alay edenlerin işte bu şekilde pişman olacaklarını ifade ediyor.⁵⁰⁹ Batılılaşmanın etkisindeki aydın kesim halkın inançlarını ve geleneklerini küçümsemiştir. Çünkü onlar Avrupalı gibi giyinmeye ve yaşamaya başlamışlar, eski gelenek ve adetleri terk etmişlerdir.⁵¹⁰ Muhtemelen Vehbi Efendi'de bunları “şeriatı hafife almak” olarak değerlendirmiş ve eleştirmiştir. Ayrıca bu ayet kıyameti anlatmaktadır. Vehbi Efendi, zor günlerin imtihanını kıyamete benzeterek anlatmak istemiştir.

⁵⁰⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 13: 5232.

⁵⁰⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 27: 225.

⁵⁰⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 12: 4644.

⁵⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 26: 62-63.

⁵¹⁰ Ünal, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Devlet ve Siyaset Geleneğinde Değişim Problemi”, 154-155.

Vehbi Efendi'nin burada bahsetmiş olduğu ahlaki problemlerin başlıcaları şunlardır: söz dinlememe, büyüklere karşı saygısızlık, ahlaksızlık, yönetici kesimin ahlaksızlıkları, insanların işlediği günahlar, çıkar ilişkileri, sahte muhabbetler ve dini hükümlerle alay etmektir. Osmanlı devlet işleyişinin bozulması, batılılaşmanın etkisi zamanla yönetici sınıfın ahlaki zâfiyetlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum zaman içerisinde memurlara, askerlere ve son olarakta halka sirayet etmiştir. Bunun sonucunda yukarıda sıralamış olduğumuz ahlaki problemler ortaya çıkmıştır. Vehbi Efendi, güncel olaylardan yararlanarak ayetleri yorumlamaya çalışmıştır.

2.8. GÜNLÜK HAYATA DAİR YORUMLAR

Mehmet Vehbi Efendi, yaşamış olduğu dönemde toplumda görülen bazı alışkanlık ve uygulamalardan da yorumlarında bahsetmiştir. Aşağıdaki bu konuyla alakalı örnekler vereceğiz.

Vehbi Efendi, yapmış olduğu yorumlarda yaşamış olduğu dönemde meydana gelen güncel problemlere de değiniyor. Tevbe Suresi'nin "*Bir de zararlı faaliyetlerde bulunmak, küfre yardım etmek, mü'minler arasına ayrılık sokmak için ve öteden beri Allah ve Resûlüne karşı savaşanlara üs olsun diye bir mescit yapanlar vardır. Bunlar, 'Bizim iyilikten başka hiçbir kasdımız yok' diye de mutlaka yemin ederler. Ama Allah şâhitlik eder ki bunlar mutlaka yalancılardır.*" mealindeki 107. ayetinin tefsirini yaparken yaşadığı dönemde bazı köylerde bir cami varken yapılan diğer mescitlere mescid-i dırar denilebileceğini söylüyor. Çünkü caminin cemaatine köy halkı yeterli gelmezken ve köylü yalnız bir caminin malzemesini ve imamının ücretini karşılayamazken, yeniden bir mescit yapmanın halkı ayrılığa düşürmek olduğunu ifade ediyor. Böyle durumlarda birçok hususta ayrılık yaşandığı ve insanlar arasında nefret tohumlarının ekildiğini belirtiyor. Son olarakta mescit çoğaltmak yerine cemaati çoğaltmak gerektiğini ifade ediyor.⁵¹¹ Seyyid Kutub (ö.1966), bu ayetin yorumunda mescid-i dırarların birçok farklı görüntü altında ortaya çıkabileceklerini, bunların gerçek mahiyetlerini ve gizli emellerini ortaya çıkarmanın ve maskelerini düşürmenin insanlar açısından önemli olduğunu ifade ediyor.⁵¹² Vehbi Efendi, Mescid-i dırarı yaşadığı

⁵¹¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 6: 2123-2124

⁵¹² Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 5: 393.

dönemdeki cami kargaşasıyla kıyaslıyor. Mescid-i dırrar meselesi ve köylerdeki cami meselesi üzerinden zaman zaman fitneye düşen köylülerimizi uyarması dikkat çekicidir. Mehmet Vehbi Efendi'nin yüz yıl önce değinmiş olduğu bu konu günümüzün de en büyük problemlerinden bir tanesidir.

Vehbi Efendi, bazı ayetlerde geçen ifadeleri de güncelleme yapmıştır. Ali İmran Suresi'nin "*Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi...*" mealindeki 14. ayetini yorumlarken; yaşadığı dönemde çok zengin kimselere "milyarder" veya "trilyoner" denildiğini, Arapların ise çok zengin kimseye "kantar sahibi" dediklerini ifade ediyor.⁵¹³ Elmalılı (ö.1942), kantarın büyük bir ölçü birimi olduğunu ve değişik dönemlerde kullanıldığını söylüyor. Araplarda ise bunun sınırsız bir ölçü olduğunu ve yerle gök arası mal demek olduğunu ifade ediyor.⁵¹⁴ Müfessirlerin "kantar" kelimesiyle ilgili birleştikleri nokta onun sayılamayacak derecede çok mal, para anlamına geldiğidir. Vehbi Efendi ise bu kelimeyi kendi döneminde kullanılan "milyarder" ve "trilyoner" kelimeleriyle güncelliyor. Aynı zamanda burada Kur'an'ın bir kullanımını günlük Arapça'dan hareketle açıklamış oluyor.

Yaşadığı dönemde meydana gelen bazı olaylardan Vehbi Efendi'nin yapmış olduğu yorumlar sayesinde bilgi sahibi oluyoruz. Ahzab Suresi'nin "*Mümin erkekleri ve mümin kadınları işlemedikleri şeyler yüzünden incitenler, bir iftira ve apaçık bir günah yüklenmişlerdir.*" mealindeki 58. ayetinin tefsirini yaparken, sokak aralarında geceleri gereksiz silah atanların ve insanları bağırarak rahatsız edenlerinde bu ayetin kapsamına girdiğini ifade ediyor.⁵¹⁵ Elmalılı (ö.1942), bu ayetle ilgili olarak, münafıklardan bir takım çapkın kimselerin geceleri tuvalet ihtiyaçlarını gidermek için dışarı çıkan kadın ve cariyelere sarkıntılık ettiklerini naklediyor. Kılık kıyafet ayrımı olmadığı için özgür kadınlara da takıldıklarını bundan dolayı bu ayetin indiğini ifade ediyor.⁵¹⁶ Osmanlı Devleti'nde 1900 yılında düğünlerde kazalara sebep vermesi nedeniyle ateşli silahların kullanılması yasaklanmıştır. Bunun yanı sıra şehir içerisinde rastgele silah atmakta yasaklanmış ve bu yasaklara uymayanlara cezalar verilmiştir. Gayrimüslimlerin kentlerde ve köylerde bayram günleri olan Paskalya, Yortu ve diğer önemli günlerinde

⁵¹³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 2: 556.

⁵¹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 421.

⁵¹⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 11: 4465-4466.

⁵¹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 571.

silah atmaları 1902 yılında yasaklanmıştır. 1914 yılında ise Bakanlar Kurulu kararıyla ahaliye zarar veren veya rahatsız eden havai fişek, maytap gibi patlayıcıların ülkeye sokulması ve kullanılması yasaklanmıştır.⁵¹⁷ Günümüzde de yaygın olan bu türden olayların, Vehbi Efendi'nin döneminde de meydana geldiğini görüyoruz. Müellif, bu güncel olayları yorumlarına taşımıştır. Ayeti nasıl güncelleştirdiğini görmek bakımından güzel bir örnektir.

Vehbi Efendi'nin değinmiş olduğu güncel olaylardan bir tanesi de yüksek binalar yapılmasıdır. Şuara Suresi'nin “*Siz her yüksek yere bir alamet bina yapıp boş şeylerle eğleniyor musunuz? İçlerinde ebedi yaşama ümidiyle sağlam yapılar mı ediniyorsunuz?*” mealindeki 128. ve 129. ayetlerini yorumlarken, yaşadığı dönemde insanların oyun oynamak için binalar yaptıklarını ifade ediyor.⁵¹⁸ Râzî (ö. 606/1210) bu ayetin yorumunda, yıldızlarla yönleri bulabiliyorlardı ancak buna rağmen yüksek yerlere binalar yaptıklarını, bunun ise abes olduğunu söylüyor.⁵¹⁹ Seyyid Kutub (ö.1966), bu ayetin yorumunda, anlatılmak istenenin sırf gösteriş için yüksek yerlere binalar yapmak olduğunu söylüyor. Ad kavminin sanayi de çok ileri olduğunu ve dağları yonttuklarını, saraylar yaptıklarını ve yüksek tepelere işaretler koyacak seviyede gelişmiş mimarileri olduğunu belirtiyor.⁵²⁰ Elmalılı (ö.1942), bu ayetin yorumunda o dönemde, övünmek amacıyla büyük yapılar yapıldığının, toplumda ahlak gözetilmeyip, zorbalığın hakim olduğunun anlaşıldığını söylüyor.⁵²¹ Zikrettiğimiz müfessirlerin Vehbi Efendi'ye benzer yorumlar yaptığını görüyoruz. 19. yüzyılın sonlarına doğru kentlerde yeni bir yapısal değişim başlamıştır. İstasyonlar, rıhtımlar, postane binaları, oteller, bankalar, iş hanları, devlet daireleri, dükkanlar, tiyatro binaları ve eğlence yerleri yapılması gereği bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bunların yanına askeri kışlaları da eklemek mümkündür. Tanzimatla birlikte insanlar yerleşim için apartmanlar yapmaya başlamışlardır. Bu durum ise Cumhuriyet'in ilk yıllarında modern yaşamın simgesi haline gelmiştir.⁵²² Vehbi Efendi, yaşadığı dönemdeki bina yapımını ayetle

⁵¹⁷ Nermin Taylan, “Osmanlı'da Düğünlerde Silah Atanlar Pranga Cezasına Çarptırılırdı”, *Derin Tarih*, sy. 81 (2018): 89.

⁵¹⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 10: 3929.

⁵¹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 24: 157.

⁵²⁰ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 7: 621.

⁵²¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 299.

⁵²² Pınar Bayram, “19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Kentleşme: Yönetmelik Reformları ile Osmanlı Aydınlarının Kent Üzerine İzlenimlerine Dayalı Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *Lefke Avrupa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 2 (2017): 235-238.

ilişkilendirmiştir. Ayete güncel bir yorum getirmiştir. Bu faaliyetleri oyun olarak değerlendirmektedir.

Vehbi Efendi, eğlence ve faydasız işlere güncel hayattan örnekler vererek, aşağıdaki ayeti yorumlamıştır. Lokman Suresi'nin “*İnsanlardan öylesi vardır ki, bilgisizce Allah yolundan saptırmak ve o yolu eğlenceye almak için, eğlencelik asılsız ve faydasız sözleri satın alır. İşte onlar için aşağılayıcı bir azap vardır.*” mealindeki 6. ayetinin tefsirini yaparken insanları ibadetten meneden tavla, dama ve iskambil gibi oyunların faydasız olduğunu söylüyor. Yorumun devamında Hâzin'in (ö.741/1341), Lübbü't-Te'vîl⁵²³ ve Neseffî'nin (ö.710/1310) Medârikü't-Tenzîl⁵²⁴ adlı eserlerinden nakil yaparak لهو الحديث kelimesinin, “makam yapma” anlamına geldiğini, lehve'l -hadîsi satın almanın da şarkı veya çalgılara para vererek dinlemek olduğunu ifade ediyor. Tüm şarkı, çalgı ve türkülerin bu ayete dahil olduğunu ve bunların hepsinin insanı Allah'ın rızasına uygun amelden menettiğini ifade ediyor.⁵²⁵ Taberî (ö. 310/923), bu ayetin yorumunda “boş söz”den maksadın Allah yolundan alıkoyan ve Allah ve resulünün yasaklamış olduğu her türlü söz olduğunu ifade ediyor.⁵²⁶ Elmalılı (ö.1942), لهو الحديث kelimesini “laf eğlencesi” olarak tanımlıyor. Bunların insanı işinden gücünden alıkoyan, asılsız hikayeler, güldüren lakırdılar olduğunu belirtiyor.⁵²⁷ Seyyid Kutub (ö.1966) ise bu sözden kastın “insanın kalbini eğlenceye yönelten, vaktin boşa gitmesine sebep olup sonunda hayır getirmeyen her söz” olduğunu söylüyor.⁵²⁸ Zikrettiğimiz müfessirlerin bunun “faydasız bir şey” olduğu konusunda hemfikir olduğunu görüyoruz. Vehbi Efendi, buradaki yorumlarıyla dönemindeki kahvehaneleri işaret etmektedir. Bu dönemde kahvehaneler çoğunlukla avarelerin, işi olmayanların oturduğu aylıklık yeri olarak kabul edilmiştir. Kahvehanelerde Karagöz-Hacivat gösterileri, musiki gibi değişik etkinlikler düzenlenmiştir. Zamanla kahvehane geleneği de değişmiştir. Satranç, tavla ve dama gibi oyunlar kahvehanelerin vazgeçilmez oyunları haline gelmiştir.⁵²⁹ Müellif, burada ayetten hareketle o dönemdeki kahvehane

⁵²³ Hâzin, *Lübbü't-Te'vîl*, 3: 396.

⁵²⁴ Neseffî, *Medârikü't-Tenzîl*, 4: 212.

⁵²⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 11: 4307-4308.

⁵²⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 18: 539.

⁵²⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 490.

⁵²⁸ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 8: 221.

⁵²⁹ Savaş Çağlayan, “Anadolu'nun İlk Kamusal Mekanı: Kahvehane”, *Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 29 (2012): 106.

oyunlarını ve orada boş oturmayı faydasız görmüştür. Vehbi Efendi, burada ayeti güncellemiş ve yaşadığı dönemde insanların oynadıkları tavlâ, dama ve iskambil gibi oyunları örnek olarak vermiştir.

Vehbi Efendi, aşağıdaki ayetin yorumunda çocuk eğitiminin önemine değinmiştir. Haşr Suresi'nin “*Onlar müstahkem kaleler içinde veya duvarlar arkasında olmadan sizinle toplu halde savaşmazlar. Kendi aralarındaki çekişmeleri şiddetlidir. Sen onları toplu sanırsın. Halbuki kalpleri darmadağındır. Bu, onların akılları ermez bir topluluk olmalarındandır.*” mealindeki 14. ayetin tefsirini yaparken düşmanlar arasındaki ihtilaftan bahsettikten sonra konuyu Müslümanlara gerekli olan şeyin onları düşmanlarına karşı yüreklendirmek ve savaşmaya teşvik etmek olduğuna getiriyor. Özellikle çocuklara hak olan inancın ve inanç esaslarının, ilmihalin öğretilmesi gerektiğini, ayrıca yiğitlik ve cesurluktan bahsederek büyütme, silah kullanmanın, nefsinin korunmasının ve haklarını savunmanın öğretilmesi gerektiğini ve İslam'ın üstünlüklerinden bahsederek yetiştirmeyi öğütüyor.⁵³⁰ Elmalılı (ö.1942), bu ayetin yorumunda kafirlerin aralarında birliktelik olmadığını, hepsinin ayrı ayrı düşüncelerde olduklarını ve fırsatını bulduklarında birbirlerine ihanet ettiklerini ifade ediyor. Dışarıdan güçlü ve düzenli bir ordu şeklinde görünseler de rüzgarla savrulacak kül yığına benzediklerini söylüyor.⁵³¹ Seyyid Kutub (ö.1966), ise Yahudilerle Filistinliler arasında yaşanan çatışmalarda bu haberin gerçekliğini seyrettiğini ifade ediyor. Yahudilerin Filistin topraklarında ancak mevzi ve sığınaklarda savaşabildiklerini haber veriyor. Daha sonra yerleri belirlendiğinde ise köstebek gibi kaçacak yer aradıklarını belirtiyor.⁵³² Osmanlı'da çocuğun ilk eğitimi dini eğitimidir. İlk olarak itaat ve edep öğretilmelidir.⁵³³ 19. yüzyılda ise eğitime modern vatandaş ortaya çıkarmak ve tüm vatandaşları denetlemek için gerek duyulmuştur. Ayrıca bu dönemde insanlar, kendilerinin yanı sıra çocuklarında eğitime ihtiyaçları olduğunu anlamışlardır.⁵³⁴ Balkan Savaşı'ndan sonraki dönemlerde milli bilincin eksik olduğu düşünülmüş ve tüm okullara beden eğitimi, sıhhiye asker talimi, oyun ve nişan dersleri konulmuştur. Gençlere askerliği sevdirmek ve benimsetmek amacıyla beden dersleri askeri usül

⁵³⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 14: 5857-5858.

⁵³¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8: 204.

⁵³² Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 9: 600.

⁵³³ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 137.

⁵³⁴ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 146.

oyunlarla güzelleştirilmiştir. Örneğin, hücum emri, sancak, esir almaca, nişan tüfengi atış gibi oyunlar öğrencilere oynatılmıştır. Ayrıca ayakta, yatarak, diz çökerek silah atma eğitimleri verilmiştir.⁵³⁵ Burada yapılan çalışmalarda Vehbi Efendi'nin ayette anlatmaya çalıştığı şeyleri destekler niteliktedir. Vehbi Efendi, aslında düşmanların arasında birlik olmadığını anlatan bu ayette çocuk eğitimine değinmiştir. Müellifin burada çocukların düşmana karşı iyi eğitilmesine değinmesi içinde bulunduğu dönemdeki belli yaştaki insanlardan umudunu kestiğini göstermektedir.

Vehbi Efendi'nin toplumda gördüğü veya eleştirdiği alışkanlıkları ve uygulamaları burada ele aldık. Bir camiye doldurmadan başka bir cami yaparak cemaat içerisinde fitne çıkarma, yüksek binalar yapma, ibadet yapmaya mani olan tavla, dama ve iskambil oynama şeklindeki alışkanlıkları eleştirirken, milyarder ifadesinin kullanılmasından bahsediyor. Ayrıca çocuk yetiştirmenin önemine değinirken, çocuklara yiğitliği, cesurluğu ve silah atmayı öğretmenin önemli olduğunu söylüyor.

2.9. İCTİMAİ KONULARA DEĞİNMESİ

Vehbi Efendi, tarihin her döneminde tartışılmış olan bazı toplumsal konuları eserine yansıtmıştır. Bunlar şeriat, kadının örtünmesi, faiz ve Cuma günün tatil olması konularıdır. Müellifin bu konulardaki görüşlerini aşağıda ele alacağız.

2.9.1. Şeriat

Vehbi Efendi'nin eserinde temas ettiği konulardan bir tanesinde İslam hukuk sistemi olan şeriattır. Vehbi Efendi bu sistemin gerekliliği üzerinde durmuş ve sorunların çözümünün ancak şeriatla mümkün olacağını belirtmiştir. Bu bölümde bu konuyla ilgili örnekleri ele alacağız.

Bakara Suresi'nin "*Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki (bu hükme uyarak) korunursunuz.*" mealindeki 179. ayetinin tefsirini yaparken bu ayetin hükmünü düşünen akli az olan bir insanın bile suç işlemekten sakınacağını belirtmiştir. Bu ayetin hükmünün uygulanmasını kadınların ihmal etmemesi gerektiğini ifade ederken ayetin hükmünün çoğu zamandan beri uygulanmadığından yakınmıştır.

⁵³⁵ Alkan, "Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", 1: 397.

Verilen tazir cezaları sebebiyle hapisanelerin dolduğunu ve milletinde bunları doyurmaya mecbur kaldığını ifade etmiştir. Burada bulunan mahkum kimselerin kimseye faydaları olmadığını terk edilmiş bir vaziyette başıboş hapisane köşelerinde ömürlerini tükettiklerini belirtiyor. Bunların burada kalarak ders aldıklarının zannedildiğini ancak hapsihanedeki diğer suçlulardan her türlü yalanı ve cinayetin türlü türlü yollarını öğrenip gününü tamamlayarak çıktıklarını ve daha sonra önceki cinayetten daha kötüsünü işleyerek tekrar hapisaneye döndüklerini ifade ediyor. Bunun başlıca sebebinin, bu ayetin hükmü olan kısasın uygulanmasını ihmal etme ve yabancı kanunlardan alınan bazı hükümler ile amel etme olduğunu söylüyor. Yine öldürülmüş olanı unutmamanın ve katile merhamet etmenin de bunun sebeplerinden olduğunu açıklıyor. Mesela bir cinayet olayında “Eh ne yapalım! O adam(katledilen) ölmüş, her nasıl bir durumsa bir kazadır meydana gelmiş, katledilenin yerine katili öldürmek, öleni geri getirmez, giden gitmiş, bari kalan korunsun da insanlardan bir adam daha mahvolmasın” gibi sözler sonucunda ölenin unutulduğunu, akrabaları ve mirasçılarının zalimden yana tavır aldıklarını söylüyor. Bu durumun acınacak kimselere acımayıp, acınmayacaklara acımak; yani kötü kimselere iyilik etmek, iyi kimselere ihanet etmek demek olduğunu belirtiyor. Sonuç olarak Allah’ın kısasta olan faydaları düşünmeyi akıl sahiplerine bıraktığını ifade ediyor.⁵³⁶ Taberî (ö.310/923), bu ayetin yorumunda geçen “Kısasta sizin için hayat vardır” ifadesiyle ilgili iki görüş paylaşıyor. Birincisi, Mücâhid ve Katâde’den nakledilen kısas yapmanın cinayeti engelleyeceği görüşüdür. Bu cezadan dolayı adam öldürme niyetinde olan kimsenin cesareti kırılır ve cinayetten vazgeçer. İkincisi ise Suddî’den nakledilen görüştür. O da kısas cezasından dolayı insanların birbirlerinden intikam almalarının önüne geçildiğini belirtiyor. Çünkü bu durumda cinayet işleyen kişi de öldürülür.⁵³⁷ Seyyid Kutub (ö.1966) ise kısastaki hayattan maksadın cinayet işlemek isteyen kimseleri tereddüde düşürerek cinayetten vazgeçirmesi olduğunu belirtiyor.⁵³⁸

Osmanlı Devleti’nde ta’zir cezaları İslam’ın ana kaynaklarında hakkında ceza öngörülmemiş konularda uygulanmıştır. Ta’zir cezaları iki kısımdan oluşmaktadır. Birincisi, işlenen suç had ve kısas gerektiren suçlardır. Bu durumda suç unsurlarının

⁵³⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 1: 302.

⁵³⁷ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 22: 132.

⁵³⁸ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli’l-Kur’an*, 1: 256.

eksik olması veya mağdur kişinin yakınlarının suçu işleyeni affetmesi neticesinde ceza ta'zir cezasına dönüşür. İkincisi ise had ve kısas uygulamasına girmeyen cezalardır. Ta'zir cezalarının bazıları ise şunlardır; hapis, sürgün, kınama, kamu haklarından yasaklama, teşhir...⁵³⁹ Vehbi Efendi, burada hakimler tarafından asıl cezaların uygulanmadığını ifade etmiş veya mağdurun ailesi tarafından suçlunun bağışlanmasını eleştirmiştir. Bundan dolayı hapishanelerin dolmasını şeriatın tam olarak uygulanmamasına bağlamıştır. Ceza kanununda 1911 ve 1914 yıllarında değişiklikler yapılmış ve bu konuda 1889 İtalya Ceza Kanunu'ndan yararlanılmıştır.⁵⁴⁰ Vehbi Efendi, burada da yabancı kanunlardan alınma diye bu durumdan bahsetmiş ve eleştirmiştir.

Aynı şekilde Bakara Suresi'nin “*Derken, Allah'ın izniyle onları bozguna uğrattılar. Davud, Câlût'u öldürdü. Allah ona (Davud'a) hükümdarlık ve hikmet verdi ve ona dilediğini öğretti. Eğer Allah'ın; insanların bir kısmıyla diğerlerini savması olmasaydı, yeryüzü bozulurdu. Ancak Allah, bütün âlemlere karşı lütuf sahibidir.*” mealindeki 251. ayetinin tefsirini yaparken, düşmanlıkları halletmek ve karanlıkları kaldırmak için Allah tarafından gönderilen dini önderlerin, alimlerin ve emirlerin, şeriatı hakkıyla uygulamaları gerektiğini aksi takdirde fesadın önünün alınamayacağını ve felaketlerin bir başka felaketi takip edeceğini söylüyor. Şeriata uyulduğu takdirde ise herkesin hakkının yerini bulacağını ve sonuçta halkın rahatının yerine geleceğini belirtiyor. Bu durumda düşmanlığı/çekişmeyi adaletle halletmek ve halkın rahatını sağlamak için şeriatın gerekli olduğunu ve şeriatın hükümlerini yürütecek devlet ve devlete de bir yönetici gerektiğini ifade ediyor. Sonuç olarak Allah'ın gerek bu gerekse bundan önceki ayetlerde çeşitli fesatları şeriatla yok etmeyi istediğini ve şeriatı yürütecek devlet başkanının da vazifeye tayin edilmesini kullarına emrettiğini belirtiyor.⁵⁴¹ Tanzimat döneminden sonraki süreçte ceza hukuku ve idare hukukunda Batı hukuku benimsenmiştir.⁵⁴² Bu süreçte devlet şeriattan uzaklaşmış ve şeriatın koruyucusu kabul edilen ulema da kanunları meşrulaştırma çabası içerisine girmiştir.⁵⁴³ Ulema düzensiz katil fetvaları vermeye başlamış ve şeriatı gereği gibi

⁵³⁹ Yılmaz Yurtseven, “Klasik Dönem Osmanlı Ceza Hukukunda Ta'zir Suç ve Cezaları”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sy. 3-4 (2001): 272.

⁵⁴⁰ Iştar B. Gözaydın, “Türkiye Hukukunun Batılılaşması”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, Ed. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 3:288.

⁵⁴¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 455.

⁵⁴² İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, 18.

⁵⁴³ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 177.

koruyamamıştır.⁵⁴⁴ Vehbi Efendi, burada ulemanın yapmış olduğu bu düzensizlikleri eleştirmiştir.

Vehbi Efendi, Avrupa kanunlarından çeviri yapılarak devlete kanun yapılmasını eleştirmiştir. Maide Suresi'nin *"Onlara, 'Allah'ın indirdiğine (Kur'an'a) ve Peygamber'e gelin' denildiğinde onlar, 'Babalarımızı üzerinde bulduğumuz din bize yeter' derler..."* mealindeki 104. ayetinin tefsirini yaparken, yaşadığı dönemde şeriatın hükümlerini bir tarafa bırakarak yabancıların bir takım nefret edilen mesleklerini kabul etmek isteyenlerin hallerinin garip olduğunu belirtiyor. İnsanın ruhunu ve bedenini dinlendiren, alemin düzenine hizmetçi ve halkın hukukunu baş tacı yapan ve insanlara tam bir hürriyet veren hükümleri bırakıpta çeşitli acılara ve heyecana sebep olan, alemin dengesizliğine yol açan bir takım sıkıntılı şeyleri beklemekten daha garip şey olmayacağını söylüyor.⁵⁴⁵

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, Fransız hukukunun etkisi altında kalmıştır. 1850'de ticaret kanunu, 1858'de ceza kanunu Fransa'dan transfer edilmiştir.⁵⁴⁶ Aynı şekilde ceza kanununda 1911 ve 1914 yıllarında değişiklikler yapılmış ve bu konuda 1889 İtalya Ceza Kanunu'ndan yararlanılmıştır.⁵⁴⁷ Vehbi Efendi, burada islam hukuku (şeriat) dururken başka kanunlar kabul edilmesini eleştirmiş ve şeriatın öneminden bahsetmiştir.

Şeriatın hükümlerini kendi isteklerine göre şekilden şekle sokanları Vehbi Efendi yorumlarında eleştirmiştir. Nahl Suresi'nin *"Dilleriniz yalana alışageldiğinden dolayı, Allah'a karşı yalan uydurmak için, 'Şu helâldir', 'Şu haramdır' demeyin. Şüphesiz, Allah'a karşı yalan uyduranlar, kurtuluşa eremezler..."* mealindeki 116. ve 117.ayetlerinin tefsirini yaparken yaşadığı dönemde insanların helal ve haramı istek ve arzularına uydurmak istediklerinden bahsediyor. Herkesin müctehid gibi istediğine helal, istemediğine haram demeyi hayal ettiğini belirtiyor. Bu türlü isteklerin şeriatı bozma ve hükümlerini değiştirme arzusundan başka bir şey olmadığını söylüyor. Tevrat ve İncil ashabının da tahrife bu şekilde başladıklarını ve bu kitapların lafızlarını tahrif ettiklerini belirtiyor. Ancak Kur'an'ın lafızlarını tahrif etmeye insanın gücünün yetmeyeceğini, korunmasının Allah'ın garantisi altında olduğunu ifade ediyor.

⁵⁴⁴ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 507.

⁵⁴⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 4: 1339-1340.

⁵⁴⁶ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 20.

⁵⁴⁷ Gözaydın, "Türkiye Hukukunun Batılılaşması", 3:288.

İnsanların arzularının şer'i hükümleri istek ve arzularına uydurmak olduğundan gerek ticarete gerekse diğer hususlarda bolluk ve bereketin olmadığını ve bu kişilerin hiçbir şekilde rahata eremediğini söylüyor.⁵⁴⁸ Seyyid Kutub (ö.1966), bu ayetin yorumunda bazı kimselerin Allah'ın izni olmadığı halde O'nun şeriatını değiştirmeye çalıştıklarından bahsediyor.⁵⁴⁹ Şeyhülislamık, Osmanlı'da "meşruluk kazandırma" makamı olmuştur. Şeyhülislam ve müftüler sadece dini konularda değil, dini olmayan konularda da fetva vermişlerdir. Şeriat'a uygun olmayan konularda şeyhülislamdan fetvalar alınmış ve olaya meşruiyet kazandırılmıştır. Zaman içinde konumu zayıflasa da şeyhülislamlar "meşruiyet kazandırma" konumunu kaybetmemişlerdir. Şer'i düzenlemelerde de şeyhülislamın fetvasına ihtiyaç duyulmuştur. Örneğin Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile gayrimüslim vatandaşlardan cizye alınması konusunda yapılan düzenlemelerde şeyhülislamdan fetva alınmıştır. Osmanlı kanunlarının kaynağı şeriat olsa da veya şeriate uydurulmuş olsa da, yönetici kesim dinin hükümlerinden ziyade günün siyasal ve sosyal şartlarına göre davranmışlardır. Ancak resmîyette şeriate uygun görünmüşlerdir.⁵⁵⁰ Vehbi Efendi, burada muhtemelen yönetici kişilerin keyfine göre fetva verilmesini eleştirmektedir. Bu durumu Tevrat ve İncil'in tahrifine benzetmiş, bolluk ve bereketin bu yüzden azaldığını ifade etmiştir. Bu durumda Vehbi Efendi'yi, şeriatın olmadığı ülkelerde neden bolluk ve bereket var? Onların açlıktan ölmesi lazım değil mi? sorularıyla eleştirebiliriz.

Nur Suresi'nin "*Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun. Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın dini(nin koymuş olduğu hükmü uygulama) konusunda onlara acıyacağınız tutmasın. Mü'minlerden bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun.*" mealindeki 2. ayetinin tefsirini yaparken, şer'i hukukun uygulanmasının her zaman alemin düzenini sağladığını ve bir zamandan beri uygulanmamasının alemden karışıklıklara neden olduğunu üzülenek söylüyor. Bunun sonucunda hapishanelerin dolu olduğunu, çoğu evin ve ocağın yıkıldığını ancak bu cezaların hiç etkisinin olmadığını ifade ediyor. Şeriat hukukunun uygulanması halinde durumun böyle olmayacağını ve baştakilerin bunu denemesi gerektiğini tavsiye ediyor. Yorumun devamında şu soruları soruyor. Şeriat, Avrupa kanunlarından tercüme edilmiş

⁵⁴⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 7: 2914.

⁵⁴⁹ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 6: 581.

⁵⁵⁰ Mehmet Yüksel, "Osmanlı Toplum Yapısında Şeyhülislamık Makamına Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, sy. 3 (2016): 3497-3498.

bir takım şeylerle çalışacağız diyerek, uğraşmaktan daha kolay ve iyi değil mi? Şu bir ayet zinanın önünü alma konusunda binlerce kanundan daha faydalı değil mi? Bu ayet Ümmet-i Muhammed'in namusunu ve ırzını koruma konusunda, garanti ve güvence altına almakta yeterli değil mi? Bu konuda hapisanelerde binlerce şahıs beslemekten kanunca sabit olanlara hükmü uygulama, diğerlerini ise tahliye etmek her yönden insanların işlerine daha uygun olmaz mı? Senede bir defa olsun memlekette şeriata uygun bir şekilde bir şahsa şeri had cezası uygulama diğerlerine ibret olması açısından yeterli olmaz mı ve binlerce olayın önü alınmaz mı? Şer'i had cezası uygulanırken müminlerden bir grubun burada hazır bulunması gerektiğini ve böylelikle sakındırmanın fazla olacağını ifade ediyor. Sanıkları kapalı yerde götürmenin medeniyet sanıldığını belirtiyor. Caniye merhamet edip onun namusunu korurken onun cinayetle mağdur ettiği aileyi köşelerde süründürmek ve sızlandırmak medeniyet midir? O caniye “neyse insandır, bir kusur yapmış, bunu sergilemekte fayda yok” demekle diğerlerinin aç gözlülüklerini artırmak medeniyet midir? O zalim caninin güvenliğini sağlayıp suçunu affetmek alemi rahatsız etmiyor mu? Medeniyet zalimleri korumakla, mazlumların rahatını kaçırmak mıdır? Zalimden zulmü miktarı intikam almak aklen ve şeran övülmüş değil midir?” Yorumun son bölümünde zina yapana değnek vurmanın veya recmetmenin medeniyetin karşısındaymiş gibi sayılmasını eleştiriyor. “Allah bizi doğru yoldan ayırmasın” diyerek dua ediyor ve had cezası uygularken en az üç kişinin olması gerektiğini müfessirlerin söylediğini belirtiyor.⁵⁵¹

Osmanlı döneminde adam öldüren kişiye kısas cezası uygulanmıştır. Eğer herhangi bir nedenle kısas cezası uygulanmazsa bu durumda suçlunun mağdurun yakınlarına diyet ödenmesi istenmiştir. Osmanlı, İslam ceza hukukunda öngörülen cezaları uygulamış, cezanın verilememesi halinde ta'zir cezası uygulanmıştır. Mesela hırsızlık yapan için had cezası uygulanması gerekirken, bu cezanın oluşması için nisap miktarı malın çalınması şartı aranmıştır. Eğer bu şart oluşmamışsa para cezası verilmiştir. Bazı idareci kesim kendilerine gelir sağlamak amacıyla kısas ve had cezalarını uygulamamış ve para cezası vermişlerdir. Donanmada kürekçi bulunamadığı dönemlerde ta'zir olarak kürek cezası verilmiştir. Örfî cezalarda çok fazla titiz davranılmamıştır. Bu cezalarda hükmedene takdir alanı biraz daha fazla bırakılmıştır.

⁵⁵¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 9: 3686-3687.

Adam öldürme olaylarında maktulün mirasçılarının isteği doğrultusunda şer'i mahkemeler tarafından kısas veya diyete hükmedilmiş, eğer affederlerse kanuna göre ceza verilmiştir. Bazı hukukçular bu durumu tenkit etmişlerdir. Bu, Batı'nın etkisinde kalındığının açık bir göstergesidir.⁵⁵² Vehbi Efendi, burada had ve kısas cezaları yerine ta'zir cezalarının verilmesini ve Avrupa kanunlarından alıntı yapılmasını eleştirmektedir. Müellif, şeriatın bir kanunun bile ne kadar etkili olacağını ifade ederken yöneticilere seslenerek had cezasının bir gün bile olsa uygulanmasını talep ediyor. Ayrıca burada şeriatın caydırıcı olma özelliğine vurgu yapıyor. Ta'zir cezası uygulandığı için hapishanelerde yatanların devlete ve millete yük olduğunu söylüyor. Cinayet işleyenlerin suçlarının azımsandığından yakınıyor.

Vehbi Efendi'ye göre cezalarda denge önemlidir. Şura Suresi'nin "*Bir kötülüğün karşılığı, onun gibi bir kötülüktür (ona denk bir cezadır)...*" mealindeki 40. ayetinin tefsirini yaparken, bir kimseye diğeri tarafından yapılmış hatanın derecesi ne ise o hataya karşı intikam almak istendiğinde yapılan hatanın derecesi ile karşılık vermenin uygun olduğunu ancak fazlasının zulme girdiğini söylüyor. Mesela bir kere vurmuşsa bir kere, iki kere vurmuş ise iki kere vurmak gerektiğini eğer ikiye karşılık üç kere vurulursa, ikisinin ikiye karşılık caiz olduğunu, üçüncüsünün ise zulüm olduğunu belirtiyor. Düşmandan intikam almanın, düşmanın yapmış olduğu cinayete karşı bir ceza olduğunu; fazlasının zulüm, noksanının ise mazlumun mağdur olması olduğunu açıklıyor. Adaletin cezanın suça denk olmasında olduğunu Allah'ın bu ayette karşılığın mislinin caiz olduğunu fazlasının caiz olmadığını açıkladığını ifade ediyor. Bu ayetin fıkıh ilminin cezalar kısmına temel olduğunu ifade ederken kısasta ve diğere suçlarda denkliğin vacip olmasının bu ve bunun benzeri ayetlerden ve hadislerden çıkarıldığını belirtiyor. Kötülüğe karşılık vermeye izin verilmesinin, karşılık vermenin meşru olduğu yerlerde olacağını fakat karşılık vermek caiz olmayan yerlerde karşılık verilirse kişinin aynı cezayı hak edeceğinin fıkıh kitaplarında yazılı olduğunu söylüyor. Mesela zina iftirasında bulunan, yani "Sen zina ettin" diyen kimseye aynı sözle karşılık verilirse öncekine zina haddi gerektiği gibi karşılık veren kimseye de aynı zina iftira haddi gerektiğini ifade ediyor. Böylece zinaya zina ile karşılık vermenin caiz olmadığını aynı şekilde kafir lafzı ile sövene de aynı kafir lafzıyla karşılık verilemeyeceğini

⁵⁵² Mehmet Akif Aydın, "Ceza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.7 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 479-482.

belirtiyor.⁵⁵³ İslam’da cezaların genel amacı suçun yayılmasını önlemektir. Özel amacı ise suçu engellemek ve suçu işleyeni terbiye etmektir. İslam, cezalandırmayı devlete ait bir hak olarak kabul etmiş ve cezaların uygulanmasında kisası, diyet ve had cezalarında düzensizlikleri, haksızlık ve aşırılıkları ortadan kaldırarak adil yargılama esaslarını belirlemiştir.⁵⁵⁴ Vehbi Efendi, burada İslam’ın adil cezalandırma hukukuna değinmiş ve bunun önemini ifade etmiştir.

Bu bölümde Vehbi Efendi’nin parçadan hareketle bütün hakkında yorumlar yaptığını gördük. Mesela şeriatın bir hükmü olan kısastan hareketle şeriat hakkında yorumlar yapmıştır. Şeriatın caydırıcı özelliğinden bahsederken uygulanmasının toplum açısından önemli olduğunu vurgulamıştır. Uygulanmaması neticesinde ortaya çıkan sorunların bir kısmından bahsetmiştir. Bunun yanı sıra Avrupa’dan tercüme edilen kanunların kullanılmasını eleştirmiştir. Şeriatta cezası olan konularda ta’zir cezalarının uygulanmasını uygun görmemiştir. Bunun yanı sıra maktülün ailesinin suçlu olan kimseyi bağışlamasını da şeriata aykırı görmüştür. Diğer yandan kendi arzuları doğrultusunda veya isteğe göre fetva verenleri tenkit etmiştir. İslam hukuku (şeriat) gibi bir kanun varken yeni kanunlar aramanın abes olduğunu belirtmiştir. Vehbi Efendi’nin şeriat konusunda yapmış olduğu yorumlar yaşadığı dönemde hukuk sisteminin bozulduğunu göstermesi açısından da önemlidir. Ayrıca ayetleri yaşadığı dönemin şartlarına göre yorumlamış ve meydana gelen olaylardan etkilenmiştir. Örnek verecek olursak, yabancı ülkelerin kanunlarından tercüme edilerek kanun yapılması bunlardan bir tanesidir.

2.9.2. Faiz

Vehbi Efendi, her dönem tartışılan konulardan birisi olan faiz konusuna da eserinde değinmiş ve yaşadığı dönemden örnekler vererek ayetleri yorumlamıştır. Burada bununla ilgili bir örneği paylaşacağız.

Bakara Suresi’nin “*Allah, faiz malını mahveder, sadakaları ise artırır (bereketlendirir). Allah hiçbir günahkâr nankörü sevmez.*” mealindeki 276. ayetini yorumlarken, faizin haramlığını Allah’ın açık bir şekilde açıkladığını ve faizi şiddetle

⁵⁵³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 13: 5158-5159.

⁵⁵⁴ İlhan Akbulut, “İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (2003): 169.

yasakladığını buna rağmen “Avrupa da bu tarz geçerlidir, buna ihtiyaç vardır, bizim de kabul etmemiz gerekir” gibi faizin haramlığına itiraz ederek ve faizle ilgili ayetleri te’vil ile bozmayı arzu ederek İslam dinini Avrupa alemine beğendirmek isteyenlerin olduğundan söz ediyor. Bankalarla alışveriş yaygınlaşmadan önce herkesin sermayesi kadar iş tuttuğunu, çoğu kimsenin borç altına girmediğini ve o zamanlarda hesaplı iş tutulduğu için iflas edenlerin yaşadığı dönemden daha az olduğunu ayrıca Müslümanlar arasında kardeşlik, insaniyet ve alışverişin daha sağlam bir şekilde meydana geldiğini ifade ediyor. Eski zamanlarda kazanılan servetin birkaç nesil devam ettiğini ve yaşadığı dönemde ise iki nesil bile devam etmediğini söylüyor. Faiz ile para alıp birçok işin içerisine giren kimselerin başlangıçta çok iş gördüklerini zannederek memnun olduklarını hesap zamanı geldiğinde ise bütün kazançlarını faize verdiklerini ve o kadar emeğe karşılık kendilerine bir ekmek parası kadar bir şey kaldığının olaylarla sabit olduğunu belirtiyor. İşin başlangıcında kurulan büyük dolaplar nedeniyle mağaza da açıkta satın alınacak malın çok görüldüğünü ancak sermayesinin ve kazancının bankanın olduğunu söylüyor. Hıristiyanların kendi inançlarınınca faizi haram görmediklerini, bundan dolayı bizim de onlar gibi kabul edip, onlara uymamız gerektiğini belirtiyor. “Onlar kiliseye gidiyor diyerek, Müslümanlarında kiliseye gitmeleri gerekmez ya.” diyor. Güzel bir şekilde incelendiğinde İslam’da faiz üzerine tesis edilmiş olan şeylerin hep neticesiz kaldığını ve kalacağını, milyonlarca lira borçlananlarında sonuçta mahvolduğunu yaşadığı dönemde meydana gelen olayların gösterdiğini belirtiyor. Örnek olarak Fransa ve Rusya’yı veriyor. Ayrıca faizle zengin olan kişilerin servetlerinin ani afetlere uğrayarak bu kişilerin fakir düştüklerini söylüyor. Devamında, “Türkiye devletinin Avrupadan borç almadığı zamanla borç aldığı zaman karşılaştırılırsa devletçe borçlanmanın zarardan başka bir şey sağlamadığının belli olacağını çünkü alınan paranın az zaman içinde elden çıkacağını ifade ediyor. Şu soruları sorarak devam ediyor. Milletın gelirinin önemli bir kısmını faize vermekle milyonlarca lira borç altında kaldığı ve Avrupa’nın boyunduruğundan kurtulamadığı acı bir gerçektir ki, reddetmeye kim cesaret edebilir? Bunun sebebi faiz değil midir? Paramıza göre bütçemizi düzenleseydik kazancımızın yanımıza kalacağını ve rahat yaşayacağımızı belirtiyor. Allah’ın emrine aykırı hareketin, gerek fertler ve gerekse insanlık topluluğu hakkında sıkıntı ve felaketten başka bir şey getirmeyeceğini söylüyor. “Fakat faizle alışveriş yapmasında herkes eli bağılı dursun mu?” sorusunu

sorarak, “Hayır” cevabını veriyor. Kendisinin az parasıyla alışveriş yaparak malını çoğaltmaya çalışmasını, bu sayede kazandığının kendisinin olacağını ve bankaya hizmetkar olmayacağını ifade ediyor. Giderini gelirine uydurarak kendisinin birini iki yapmanın çaresini düşünmesini yoksa bankadan para alıp kazanacağım zannederek bankanın birini iki yapmaya çalışmamasını öğütlüyor. Bankalar kazancını aldıktan sonra birçok kimsenin babadan, dededen kalma malını da borçlanma sonucunda vefa ile satış veya rehin alarak el koyduklarının ortada olduğunu belirtiyor. “Borç vermekle manen memlekete hakim olan bankaların, maddeten de hakimiyete doğru gittiğini kim reddedebilir?” diyor. Burada sayılan kötülüklerin sebebinin faizcilik olduğunu, bu gerçekleri görüpte açıkça görülen bazı faydaları dikkate alarak faizin üstünlük sebeplerinden bahseden kimseye gelince ⁵⁵⁵ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ ayetini okumaktan başka bir şey denilemeyeceğini belirtiyor. Faizin bazı faydaları olduğunu ancak zararının yararından fazla olduğunu dolayısıyla büyük zararlar için küçük faydaların terk edilmesi gerektiğini ifade ediyor. Bir şeyde fayda ile zarar toplansa zarara önem verileceğini söyleyerek yorumunu tamamlıyor.⁵⁵⁶

Yahudilikte, kendi dinlerinden olan kimselerden faiz alınması yasaklanmıştır. Ancak Yahudilerin kendi dinlerinden olmayan kimselerden faiz alması güzel görülmüştür. Ayrıca bir Yahudi kendi dininden olana ödünç para verebilir ancak; başka dinden olan kimseye borç vererek faiz alabilir. Hıristiyanlıkta yani Luka İncili’nde faiz haram kılınmıştır. İslamiyet’te ve Hıristiyanlıkta faizin haram olması ekonomi ve ticaretin Yahudilerin tekelinde olmasını sağlamıştır. Sonraki dönemlerde Hıristiyan din adamları faize izin vermişlerdir.⁵⁵⁷

Osmanlı Devleti ise 19. yüzyılın sonlarına doğru düşük oranda faizi resmi olarak kabul etmiştir.⁵⁵⁸ Osmanlı alimlerinin bazılarının karşı çıkmasına rağmen ticaret uygulamalarında yararlı görülerek kredi ve faiz kullanılmıştır.⁵⁵⁹ Tanzimat sonrası dönemde bankalar artmış ve kredi ihtiyacını karşılamışlardır. Osmanlı’nın son döneminde iktisadi hayat azınlıkların elinde olmuştur. Devlet Galata Bankerleri’nden

⁵⁵⁵ Mümin, 40/33.

⁵⁵⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 2:515-516.

⁵⁵⁷ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık”, *Vakıflar Dergisi*, sy. 9 (1971): 39.

⁵⁵⁸ Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık”, 44.

⁵⁵⁹ Nurullah Karta, “Kuruluştan Tanzimat’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Para, Kredi ve Faiz Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, sy. 69 (2018): 394.

gerektiğinde borç almış, halkta bunlardan faydalanmıştır. Zamanla bu borç alımları bankerlerin aşırı derecede zenginleşmesine sebep olmuştur. Vehbi Efendi, burada faizin kullanılmasını eleştirmiş ve sonuçlarının neler olduğuna değinmiştir.

Vehbi Efendi'nin devletin borçlanması ile ilgili bahsettiği süreç ise şu şekilde gelişmiştir. Osmanlı Devleti'nin son iki yüzyılında yaşadığı mali krizler, devletin borç batağına girmesine neden olmuştur.⁵⁶⁰ 1854 yılında ise devletin dış borcu 15 milyon sterlin olmuş, hazine açık vermeye başlamıştır.⁵⁶¹ İlk dış borç Kırım Savaşı sırasında İngiltere'den alınmıştır. Bunun yanı sıra devlet 1854-1874 yılları arasında 15 ayrı borç sözleşmesi imzalamış ve 127 milyon lira borç almıştır. Toplam borç ise 239 milyon liraya çıkmıştır. 1881 yılında Muharrem Kararnamesi ile borçlar yapılandırılmıştır. Borçlar için Duyûn-u Umûmiye kurulmuş ancak buna rağmen devlet borç almaya devam etmiştir. Bu borçlar yeni kurulan cumhuriyete miras kalmıştır.⁵⁶²

Vehbi Efendi, toplumda Avrupa'ya özentinin olduğunu, onlarda faizin yasak olmamasının, bizim ülkemizde de faizin yasak olmasını diyenlerin ortaya çıkmasına sebep olduğunu ifade etmiştir. Bu ifadeler toplumsal öğelerde Batılılaşma sonucunda değişiklikler olduğunu göstermektedir. Bankaların yaygınlaşmasının faizi artırdığı görüşündedir. Türkiye'nin Avrupa'dan faizle borç almadan önceki haliyle borç aldıktan sonraki halini örnek vermiştir. Faizden hareketle Allah'ın emrine aykırı hareket etmenin değişik sıkıntılara yol açacağını söylemiştir. Faizin zararlarının faydalarından çok daha fazla olduğunu belirtmiştir. Herkesin kendi sermayesine göre iş yapması durumunda bu sıkıntıların ortadan kalkacağı düşüncesindedir. Vehbi Efendi burada bir devletin ve milletin faiz konusunda nasıl hareket etmesi gerektiğini aktarmaya çalışmıştır.

2.9.3. Kadın ve Örtünme

Vehbi Efendi'nin üzerinde durduğu konulardan bir tanesi de kadın ve örtünmedir. Yaşadığı dönem toplumunda kadının yaşam tarzının değişmesi, müellifin bu konuya bakışını eserine yansıtmasını sağlamıştır. Bu bölümde bu konuyla ilgili örnekleri ele alacağız.

⁵⁶⁰ Binhan Elif Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç", *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, sy. 4 (2002): 191.

⁵⁶¹ Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç", 195.

⁵⁶² Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç", 239.

Müellif, bazı durumlarda erkeğin hanımına nasıl davranması gerektiğinden yorumlarında bahsetmiştir. Nisa Suresi'nin “*Erkekler, kadınların koruyup kollayıcılarıdır. Çünkü Allah insanların kimini kiminden üstün kılmıştır...*” mealindeki 34. ayetinin tefsirini yaparken “Nüşûz” kelimesinin Hâzin’in (ö. 741/1341) *Lübâbü’t-Te’vîl*⁵⁶³ ve Taberî’nin (ö.310/923) *Câmiu’l-Beyân*⁵⁶⁴ adlı eserlerinde, kadının eşine nefretle bakması, emrine karşı durması ve sözünü dinlemeyerek eşinden kendisini büyük görmesi şeklinde anlam verildiğini belirtiyor. “Yatağında yalnız bırakmak” ifadesinin konuşmayı terk etmeyi de içine aldığını, çünkü konuşmamakla etkinin daha fazla olacağını ifade ediyor. Kadının itaatsizlikte bulunması halinde kocasının bir süre konuşmamasının caiz olduğunu, nasihat ve sohbeti terk etme fayda etmiyorsa vurmanın doğru olduğunu belirtiyor. Vurma konusunda dikkatli olunması gerektiğini ve vurmanın kırk değnekten aşağı olması gerektiğini söylüyor. Ayrıca dağınık biçimde beden her tarafına vurulması gerektiğini aksi takdirde ölümle sonuçlanabileceğini ifade ediyor. Allah’ın önce nasihatle, ikinci olarak konuşmayı kesmekle, üçüncü olarak da vurmakla terbiye etmeyi sıralamaya koymuş olduğunu ve bu konuda mümkün merteye hafif davranılması gerektiğini söylüyor. Allah’ın kadınların zayıflığından yararlanarak zulme girişen kocaları korkutmak için gücünün mümkün olan her şeye yettiğini ve eşinin zulmünü ortadan kaldırmaya gücü yetmeyen kadınların intikamını eşinden almaya gücünün olduğunu söylediğini ifade ediyor. Erkeklerin kadınlardan daha yüksek mertebede olmaları sebebiyle gururlanmamaları gerektiğine işaret etmek için kendi zatının herkesten en yüksek ve herkesten büyük olduğunu açıkça belirttiğini söylüyor.⁵⁶⁵ Burada Vehbi Efendi’nin klasik tefsirlerden nakil yaparak yorum yaptığını görüyoruz. Kadının kocasına itaatsizlik ettiği durumlarda nasıl davranılması gerektiğine değinmiştir. İlk olarak nasihatla, faydası olmazsa konuşmayarak, bu da faydalı olmazsa hafif bir şekilde dövülerek uyarılması gerektiğini ifade ediyor. Dövme konusunda hassas davranıyor ve nasıl hareket edilmesi gerektiğini etraflıca anlatıyor. Ayrıca erkeklerin güç olarak kadınlardan üstün olduğunu ifade ediyor. Vehbi Efendi, burada geleneksel anlayıştan yana tavır takınmıştır.

⁵⁶³ Hâzin, *Lübâbü’t-Te’vîl*, 1: 370.

⁵⁶⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 6: 697.

⁵⁶⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 3: 911-913.

Yusuf Suresi'nin “*Biz senden önce de, memleketler halkından ancak kendilerine vahyettiğimiz birtakım erkekleri peygamber olarak gönderdik...*” mealindeki 109. ayetini yorumlarken kadınların erkeklere oranla akıllarının noksan olduğunu söylüyor. Yaşadığı dönemde bunun aksine iddiaların olduğunu ancak olayın açık olduğunu belirtiyor.⁵⁶⁶ Vehbi Efendi'nin burada ifade ettiği söz bir hadistir.⁵⁶⁷ Yener Öztürk, bu hadiste geçen **عقل ناقصات** ifadesinin “aklı eksik” manasında değilde “akletme işini eksik yapma” manasında olduğunu ifade etmektedir. Akletmek göreceli bir kavramdır ve tek başına kullanılamaz. O halde burada anlam şöyle olmaktadır: “Kadınlar – erkeklere nispetle- akletme aktivitesini eksik bırakanlardır.” Gündelik hayatta gördüğümüz gibi kadınlar zorlu durumlarda tam olarak kendilerini kontrol edememektedirler. Yani burada erkeklere göre biraz konsantrasyon eksiklikleri bulunmaktadır. Onların bazı konularda erkeklere göre akıllarını zayıf kullanmaları yaratılışları gereğidir. Bu durumu onun zayıflığı anlamına gelmemelidir. Erkek ise kadına göre merhamet ve şefkat konusunda eksiktir. Yani erkek ve kadın her yönden birbirini tamamlayan iki bireydir.⁵⁶⁸ Vehbi Efendi'nin burada bir hadisten hareketle bu yorumu yaptığını görüyoruz. Ancak hadisin sadece görünen anlamına bakarak bu yorumu yapması konunun hassasiyeti açısından uygun değildir. Çünkü bu ifadenin iyice araştırılmadan kullanılması kadınları küçük düşürücü ifadelerin kullanılmasına sebebiyet verecektir. Bu hadisin makul yorumu yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kadın için bir eksiklik değil yaratılış özelliğidir. Bu bağlamda erkeğinde eksik yönleri vardır ki bunları da kadın tamamlar.

Vehbi Efendi, Batılılaşmanın etkisiyle erkek ve kadının bir arada gezmesini eleştirmiştir. İsra Suresi'nin “*Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o, son derece çirkin bir iştir ve çok kötü bir yoldur.*” mealindeki 23. ayetini yorumlarken Allah'ın zinayı kesin bir şekilde haram kıldığını, bu hakikati düşünemeyen ve her istediği yerden nefsinin tatmin etmek isteyen bazı kimselerin erkek ve kadının hayvan sürüsü gibi bir arada istediği

⁵⁶⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 7: 2593-2594.

⁵⁶⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002/1423), Hayz 6.

⁵⁶⁸ Yener Öztürk, “Kadınlarla İlgili Olarak Hadîs Rivayetlerinde Yer Alan “Aklen ve Dinen Eksik Olma” İfadesine Farklı Bir Yaklaşım”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 35 (2011): 270-271.

yerlerde gezmesini istediklerini ve “kadın istediği erkekle neden görüşmesin” diyerek seslerini yükseltmekten çekinmediklerini söylüyor.⁵⁶⁹

Tanzimat sonrası Batılılaşmanın etkisiyle ortaya çıkan din dışı hayat ve düşünce tarzı aile hayatının etkilenmesine sebep olmuştur.⁵⁷⁰ 19. yüzyılda kadın toplumsal hayatın içine girmiş ve toplumsal alanda kadın erkek birlikte gezmeye başlamıştır.⁵⁷¹ Kadını gündelik hayatın içine sokan neden modern eğitim sisteminin kabullenilmesi olmuştur.⁵⁷² Bu dönemde edebiyat alanında yazarlar Batılılaşmanın etkisiyle evlilik, aşk, sevgi gibi konuları işlemişlerdir.⁵⁷³ Vehbi Efendi, burada Batılılaşmanın etkisinin toplumsal hayata nasıl yansıdığını anlatmaya çalışmıştır. Kadın ve erkeklerin bir arada gezmesini hayvanlara benzetmiştir. Avrupa’da bu şekilde yaşamın normal olduğunu söyleyip, itiraz edenleri eleştirmiştir.

Nur Suresi’nin “*Mü’min kadınlara da söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. (Yüz ve el gibi) görünen kısımlar müstesna, zînet (yer)lerini göstermesinler. Başörtülerini ta yakalarının üzerine kadar salsınlar...*” mealindeki 31. ayetin ilk bölümünün tefsirini yaparken, şu soruyu soruyor: “Ziyetle kastedilen, asıl yaratılıştaki olan güzellik midir yoksa elbise, yüzük, küpe ve kına gibi süsler midir?” Bu konuda alimlerin ihtilaf ettiklerini ancak Râzî’ye⁵⁷⁴ göre ikisinin de olma ihtimalinin kuvvetli olduğunu belirtiyor. Ziyetin, kadının güzelliği ve yabancıların isteklerini çekecek bir şey olduğunu söylüyor. Yabancıların isteklerini çeken şeyin kadınların geçici süsleri olduğunu ve bununda güzellik olduğunu belirtiyor. Bu itibarla her iki yönünde süse dahil olduğunu ve kadınların gerek yaratılışlarında olan güzelliklerini gerekse elbise ve diğer süslerini eşlerinden başka yabancılara göstermelerinin bu ayetle yasaklandığını ifade ediyor. Ancak elleri, ayakları ve yüzleri gibi açılması zorunlu olan yerlerin bunun dışında olduğunu çünkü kadınlarında durumun gereğine ve zamana göre alışveriş ve diğer işlere ihtiyaçları olduğunu dolayısıyla bu sayılan yerlerin avret yeri sayılmadığını belirtiyor. Diğer bir görüşe göre ise sayılan bu uzuvlarında avret yeri olduğunu söylüyor. Ancak zaruri olan durumlarda kolaylık sağlamak için şeriatın bu uzuvlara izin verdiğini belirtiyor. Kadının göstermesi caiz olmayan süslerini açığa

⁵⁶⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 8: 2980.

⁵⁷⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 13.

⁵⁷¹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 281.

⁵⁷² Işın, “Tanzimat Ailesi ve Modern Âdâb-ı Muâşeret”, 568.

⁵⁷³ Os, “Osmanlı Müslümanlarında Feminizm”, 1: 337.

⁵⁷⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 23: 206-207.

vurmasının haram olduğunu, aynı şekilde açığa vurduğunda erkeklerin ona bakmasının da haram olduğunu ifade ediyor. Kadınların zinetlerini örtmek için çarşaf örtünmeleri gerektiğini ve bunun vacip olduğunu bu ayetin açıkladığını söylüyor. Ayetin dört hüküm içerdiğini; birincisi, kadınların haramdan gözlerini sakınmaları; ikincisi, zinaya sebep olan yerlerini zinadan korumaları; üçüncüsü, zorunlu olmadıkça mahremlerinden başkasına süslerini göstermemeleri ve dördüncüsü, üzerlerine çarşaf örtünmeleri olduğunu ifade ediyor.⁵⁷⁵

Aynı ayetin, “*Zinetlerini, kocalarından, yahut babalarından, yahut, kocalarının babalarından yahut oğullarından, yahut üvey oğullarından, yahut erkek kardeşlerinden, yahut erkek kardeşlerinin oğullarından, yahut kız kardeşlerinin oğullarından, yahut müslüman kadınlardan, yahut sahip oldukları kölelerden, yahut erkekliği kalmamış hizmetçilerden, yahut da henüz kadınların mahrem yerlerine vakıf olmayan erkek çocuklardan başkalarına göstermesinler...*” mealindeki ikinci kısmın tefsirini yaparken, ayette sayılmış olanlardan zineti örtmenin vacip olmadığını belirtiyor. Sayılmış olanlardan bazılarının kocaları, bazılarının mahremleri olduğunu bundan dolayı bunlardan mahrem yerleri örtmenin gerekmediğini söylüyor. Müslüman olan kadınların Müslüman kadınlara görünmelerinin caiz olduğunu fakat kafir kadınlara görünmelerinin caiz olmadığına işaret etmek için Allah’ın Müslüman kadınlara görünmelerini açıkça ifade ettiğini belirtiyor. Amca ve dayısı kadının mahremi olduğu halde bu ayette onların zikredilmemesinin hikmetinin; bazı müfessirlerin açıkladığı şekilde onlara görünmeleri halinde oğlanlarına anlatmaları ihtimali ve bunun sonucunda fitneye sebebiyet verme olasılığı olduğunu söylüyor. Ya da Beydâvî’nin⁵⁷⁶ açıkladığı şekilde kardeş gibi oldukları için zikredilmediğini belirtiyor. Bu ayette “abâ” ile kastedilenin baba, babanın ve annenin babaları, dede ve dedenin dedeleri; “ebnâ” ile kastedilenin oğullar, oğulların oğulları ve kızlarının oğulları olduğunu, kardeşlerle kastedilenin, baba bir veya ana bir ve baba-ana bir kardeşlerin tamamını kapsadığını ifade ediyor. Mahremiyette öz kardeşle üvey kardeşin farkının olmadığını ve bu sayılanlardan akraba olanlarıyla görüşme, sohbet etme ve sohbeta ihtiyaç duyup fitne endişesi de olmadığından onlarla

⁵⁷⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 9: 3718-3719.

⁵⁷⁶ Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, 4: 102.

kadının sohbet etmesine ve onların kadının zinetine bakmalarına bu ayetle Allah'ın izin verdiğini belirtiyor.⁵⁷⁷

Aynı ayetin, “Gizledikleri zinetler bilinsin diye ayaklarını yere vurmasınlar. Ey mü'minler, hep birlikte tövbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz!” mealindeki son bölümünün tefsirini yaparken, bu ayetin Beydâvî⁵⁷⁸ ve Neseffî'nin⁵⁷⁹ açıkladıkları şekilde süsün, sesini işittirmenin ve süsü göstermenin yasaklandığının kanıtı olduğunu ifade ediyor. Kadının zorunlu olmadıkça sesini yabancıların işiteceği şekilde yükseltmesinin fitne sebebiyle yasaklandığını, dolayısıyla kadının ezan okumasının mekruh olduğunu söylüyor. Şehvetle genç kadının yüzüne bakmanın haram olduğuna da bu ayetin delil olduğunu ve bunların yasaklanmalarının sebebinin fitneye sebep olma ihtimali olduğunu belirtiyor. Ayrıca yüze bakmada fitneye sebep olma ihtimalinin daha fazla olduğunu sözlerine ekliyor.⁵⁸⁰ Vehbi Efendi yorumuna sorularla devam ediyor. Kadının istediği yerde gezip istediği kimselerle görüşmesinde suç var mıdır yok mudur? Eğer bunu arzu edenlerin istediğiyle görüşmesinde kabahat yoktur derlerse kendilerinin insani hislerden mahrum olduklarını ispat etmiş olmazlar mı? İnsani hislerden azıcık payı olan kimsenin kadının önüne gelen erkeklerle görüşmesinde kabahat ve kötü zannın varolacağını bilebileceğini ve bunun inkar edilemeyeceğini ifade ediyor. Eğer görüşmede kabahat ve kötü zan olacağını kabul ederlerse insanın suç mahallinden kaçınması gerekmez mi ve her kötülüğe sebep bu görüşme değil midir? Kötü zanna sebep olacak şeyi kadınlar için teklife neden ihtiyaç duyuyorlar? Kötü zanda bulunmakla aşağılanacak olan kadın değil midir? Çünkü kötü zan iyi geçinmeye zarar verdiği gibi ayrılığa sebep olduğundan, o kadının anası ve babası olduğu takdirde onların yanında yaşaması eşinin yanında iyi geçinme ile yaşamasına eşdeğer olabilir mi? Eğer kimsesi yoksa bütün bütün sıkıntıya mahkum olmaz mı? Şu halde kadının eşiyle beraber muhabbet üzere hayatını devam ettirmesi mi hürriyettir yoksa bir takım kötü zan altında sıkıntılarla hayatını devam ettirmesi mi serbestliktir? Elbette suç yerlerinden kaçınmakla beraber kendi evinde bir aile reisi olarak eşinin muhabbeti altında onun himayesiyle yaşamanın mutluluk olduğunda şüphe var mıdır? Eğer tesettüre itiraz edenlerin amaçları erkek-kadın karışsın herkes istediğiyle istediği zaman çekinmeden buluşsun demekse bir kadının nikah

⁵⁷⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 9: 3720-3721.

⁵⁷⁸ Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 4: 104-105.

⁵⁷⁹ Neseffî, *Medârikü't-Tenzîl*, 2: 500-502.

⁵⁸⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 9: 3723.

altında evlat ve nesil sahibi olarak onların her birinin muradını görüp öncesi ve sonrası, gençliği ve kocalığı bir yerde namusuyla yaşaması mı hürriyettir yoksa hayvanlar gibi orda burda gezerek bir takım yabancı kimselerin ilişmesine maruz kalıp yaşlılığında kimse yüzüne bakmaz perişan bir halde hayatını tüketmesi mi hürriyettir?⁵⁸¹

Kadının örtünmesine itiraz edenlerin amaçları kadının istediği yerde istediği kişiyle gezmesi, bunun yanında da kocasının hakkında kötü şeyler düşünmemesi ve karısını hayvan gibi beslemesi demekse bunu İslam'ın reddettiğini ifade ediyor. Kadının kendisini korumak için eşine ihtiyacı olduğunu, eşinin de bu ihtiyacı karşıladığını, buna mukabil kadının da nefsinin hapsedme zahmetine girmesi gerektiğini söylüyor. Kadınların örtünmesinin iffetli ve masum olduklarına delil olduğunu örtüyü kendilerine zararlı saymaları şöyle dursun, izzet ve erdem saydıklarını belirtiyor. Rablerinin emrine uymayıp açık gezmek isteyenlerin az olduğunu, bundan dolayı çoğunluğa riayet etmek gerektiğini belirtiyor. Çoğunluğunda örtünme ile övünenler olduğunu söylüyor. Kadınların serbest olmasını arzu edenlerin “Kadınların açık gezmesi iffetlerine engel değildir” dediklerini ifade ediyor. Açık gezmenin iffete engel olmadığını ancak İslam şeriatının örtünme emrindeki hikmetin; fitne yollarını kapamak olduğunu söylüyor. Örtülü olan bir kadının kıyafetini kimsenin bilemeyeceğini, açık bir kadının kıyafetini ise herkesin gördüğünü ifade ettikten sonra tekrardan sorular sorarak devam ediyor. Genç ve güzel bir kadını gören genç delikanlılardan o kadına meyletmeyen yüzde kaç kişi bulunabilir? Kadın ise genç ve kendi eşinden daha güzel delikanlıları gördüğünde şehvet hissinin hareket etmediğini kim iddia edebilir? Ve kendi kocasına isteğinin azalmayacağını kim bilebilir? Eğer bu iddia da bulunurlarsa insanın gücünü inkar etmiş olmazlar mı? O halde kadının açık gezmesi karışıklığa sebep olmamış mı oldu? Fakat bu durum geçici olup kadınların hepsi bu sebeple terbiyesiz fiili suç işlemez. Evet bu da doğrudur fakat kadınların yüzde onu veya beşi bu sebeple doğru yoldan çıkarsa fitne olmaz mı? Hikmet bir şeyin türünde aranır, ferdinde aranmaz. Şu halde türlü serbestlikte velev fertte olsun fitneye sebep olmak bulununca o tür serbestliğin haram olması gerekmez mi? Haram olan bir şeyin başlangıcı yani sebepleri de haram olmaz mı? Bundan dolayı yüzde bir de olsa açık gezmek haram olmaz mı? Devamında örtülü olduğu halde doğru yoldan çıkanların da olduğunu ancak Allah'ın emrine uyarak

⁵⁸¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 9: 3724-3725.

sebepleri korumayı yerine getirdikten sonra bu yönden sorumlu olunmayacağını ve açık gezme esnasında da fitne olmayacağını söylüyor.⁵⁸²

Vehbi Efendi'nin ayeti yaşadığı dönemden yola çıkarak yorumladığını görüyoruz. Ayetin birinci bölümünde kadınların örtünmesi gereken yerlerine değiniyor. Burada kadınların örtünmek için çarşaf kullandıklarını ifade etmesi, o dönemde yaygın olan örtünme şeklinin bu olduğunu göstermektedir. Ayetin ikinci bölümünde ise kadının mahremi olanlar hakkında bilgi veriyor. Ayetin son bölümünde ise yaşadığı dönemde kadın konusunda oluşabilecek sıkıntılara etraflıca değiniyor.

Osmanlı döneminde kadının iş hayatında aktif olmadığı görülmektedir. Kadın bu dönemde evden ve çocuklardan sorumlu bireydir. Bağ bahçeye gidenler de vardır. 2. Meşrutiyet'e kadar kentte yaşayan kadınlar toplumsal hayattan kopuk yaşamışlardır. Batı'da kadının sosyal hayatın içinde ve çalışma hayatında yer alması, zamanla Osmanlı toplumunu da etkisi altına almıştır. Bunun sonucunda kadın-erkek ilişkilerinde değişiklikler meydana gelmiştir.⁵⁸³ Bu durum İstanbul gibi şehirlerde muhafazakâr kesimin tepkilerine neden olmuştur.⁵⁸⁴ Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı kadını evin dışına çıkmıştır. Bunun ortaya çıkmasına neden olan temel sebep modern eğitim kurumlarının ortaya çıkmasıdır.⁵⁸⁵ Eğitim seviyesinin liseye çıkarılması "muallime hanımlar" şeklinde öğretmen kadınların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yani kadın sanayiden önce eğitimle toplumsal hayata girmiştir.⁵⁸⁶ Batılılaşma hareketleriyle birlikte Avrupa'daki gibi sokaklarda kadın ve erkekler birlikte gezmeye başlamışlardır.⁵⁸⁷ Yine bu dönemde reformcular ve muhafazakârlar arasında kadının kıyafeti tartışma konusu olmuştur. Kadının yaşmağı, giymiş olduğu feracenin inceliği ve çarşaf eteğinin kısılması tartışma konularından bazılarıdır.⁵⁸⁸

Vehbi Efendi, burada ayetten hareketle toplumsal bir sorun olarak gördüğü kadının erkeklerle gezmesine değinmiştir. Bunun sonucunda olma ihtimali olan durumları detaylı bir şekilde anlatmıştır. Burada Batılılaşma'nın toplumdaki

⁵⁸² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 9: 3725-3726.

⁵⁸³ Mustafa Karabulut, "Osmanlı İmparatorluğunda 19.Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum", *Mecmua*, sy. 2 (2016): 58.

⁵⁸⁴ Işın, "Tanzimat Ailesi ve Modern Âdâb-ı Muâşeret", 564.

⁵⁸⁵ Işın, "Tanzimat Ailesi ve Modern Âdâb-ı Muâşeret", 567-568.

⁵⁸⁶ Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, 27.

⁵⁸⁷ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 158.

⁵⁸⁸ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 167.

yansımalarını bize haber vermiştir. Vehbi Efendi burada yapmış olduğunu yorumların benzerini Ahkâm-ı Kur'âniye adlı eserinde de yapmıştır.⁵⁸⁹

Ahzab Suresi'nin “*Evlerinizde oturun. Önceki cahiliye dönemi kadınlarının açılıp saçıldığı gibi siz de açılıp saçılmayın...*” mealindeki 33. ayetini yorumlarken, Hâzin'in (ö.741/1341) Lübbü't-Te'vîl⁵⁹⁰ adlı eserinde açıklandığı şekilde İslamiyetten sonra cahiliye adetlerine sarılacakların bulunacağına ayette işaret olduğunu belirtiyor. Yasaklanan şeylerin o fiilin meydana geleceğine dayanarak yasaklandığını, meydana gelmeyecek şeyin yasaklanmasında bir fayda olmadığını ifade ediyor. Yaşadığı dönemin buna şahit olduğunu kadınların eski çarşafı dışarı çıkmadıklarını ve çarşaflarının hem yeni, hem süslü hem de parlak olduğunu ve diğer süslerini göstermekten de çekinmediklerini belirtiyor. Bu duruma büyük şehirleri örnek veriyor. Çarşafın uzaklaştırıp, çekici olmaması gerektiğini ancak bu şekilde maksadın hasıl olacağını söylüyor. Durumun yaşadığı dönemde tam tersine olduğunu, alttaki elbise eski bile olsa çarşafın yeni ve gösterişli olduğunu belirtiyor.⁵⁹¹ Bu ayetin özelde Resulullah'ın ev halkı hakkında nazil olduğu ifade edilmiştir.⁵⁹²

Vehbi Efendi, burada kendi döneminden hareketle ayeti yorumlamıştır. Müellifin burada bahsettiği durum şöyledir. Tanzimat'tan sonra başlayan Batılılaşma hareketleri kadını da etkilemiştir. Birçok kadın Batılılaşmayı moda olarak algılamıştır. Bu durumun meydana gelmesinde Mısır ve Kırım'dan gelen ailelerin etkisi olmuştur. Böylelikle İstanbul'da bazı yerler moda giyim yerleri olmuş, elbise ve ev eşyalarında Avrupa tarzı benimsenmiştir.⁵⁹³ 1790-1890 yılları arasında Osmanlı kadını “yaka kısmı fiyonkla tutturulmuş, etekleri dantelâlî, kısa kollu, gülkurusu, eflâtun, fıstıkî, pembe, al, mor renkli ferâceler, dantel eldiven, dantelli semsiye, yüksek hotoz” ile gösterişli giyinerek Avrupa tarzına bürünmüştür. Abdülmecit döneminde, etrafında bulunan kadınların çoğu Avrupai tarzda giyinmiş ve halkın belli kesimi bu giyiniş tarzından etkilenmiştir. Muhafazakâr kesim ise bu durumu iyi karşılamamış değişik yerlerde erkekler kadınlara laf atmıştır. Osmanlı kadını, 1875 yılından sonra tamamen Avrupa modasına uymuştur. “İnce yaşmakların altından saçların ve yüzün görünmesi, cadde ve

⁵⁸⁹ Mehmed Vehbi, *Ahkâm-ı Kur'âniye*, 166-173.

⁵⁹⁰ Hâzin, *Lübbü't-Te'vîl*, 3: 425.

⁵⁹¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 11: 4427-4428.

⁵⁹² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 19: 101-108.

⁵⁹³ Sibel Dulum, “Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı”, (Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, 2006), 19.

mesirelerde renk renk feracelerle dolaşmaları” erkeklerin aşırılıklarına neden olmuştur.⁵⁹⁴ II. Meşrutiyetle birlikte kadın daha da özgürleşmiştir.⁵⁹⁵ Vehbi Efendi, dönemin özeti olan bu olayları yorumlarına aktarmış ve eleştirmiştir. Burada Muhafazakâr bir şekilde hareket ettiğini söyleyebiliriz. Batılılaşmanın etkilerini görmek bakımından güzel bir örnektir.

Aynı şekilde Ahzab Suresi'nin “*Ey Peygamber! Hanımlarına, kızlarına ve müminlerin kadınlarına söyle, bedenlerini örtecek elbiselerini giysinler.*” mealindeki 59. ayetini yorumlarken, tesettürün meşru olmasındaki hikmetin; fitne kapısını kapamak, kadını mahvolmaktan korumak, karıyı kocaya bağlayarak başkasının ilişmesinden kurtarmak, aile teşkilatını düzene sokmak, evladın terbiyesine ve dünyanın imarına erkek dışarıdan kadın içeriden çalışmak olduğunu belirtiyor. Bu ayetle Allah'ın iffetli olan kadınları örtünme sebebiyle günahkar kimselerin kötü zannından koruyarak rahatlattığını açıklıyor. Peçesiz gezen kadının vücudunun şekli ve kıyafeti görüldüğü için kalbinde kötülük olan kimselerin dikkatini çekeceğini, bu durumda o kadını takip ederek sonunda fitneye sebep olacağını veya halk arasında dedikoduya sebebiyet vererek, bir takım rahatsızlıklara yol açacağını belirtiyor. Bu rahatsızlıkların karı-kocayı uyuşmazlığa sürüklediğini ve sonuçta ayrılmaların olduğunu söylüyor. Örtünme emrinin bütün insanların kalplerini rahatlatacak, aile içerisinde uyumu sağlayacak, çocukları terbiye ederek, insanları birbirlerine düşmanlıktan kurtaracak ebedi kanun olduğunu ifade ediyor. Kadının örtülü olup yabancılarla görüşmekten uzak durmasının, eşinin güvenliğini ve kalbinde şüpheden kurtulmuş olmasını sağlayacağını ifade ediyor. Karı ile koca arasında muhabbetin devam etmesinin, soyun kötü zandan arınmış olmasını ve aile hayatının rahat bir şekilde geçmesini sağladığını belirtiyor. Tesettürün insanların her yönden faydasına olan büyük bir hizmet olduğunu ve özellikle kadınlar için bir lütuf olduğunu anlamaktan aciz, zevk ve şehvetine boyun eğen ve hayvani duyguları, insani duygularına ve aklına galip gelen kimselerin, Avrupa'nın yaramaz, hayvan davranışlı ve insani gayretini bir takım insanların iğrenç adetlerini taklide harcayan kişileri gibi kadınların örtünmesine itiraz ederek; kadınların örtünmesinin, kadınların serbestliğini kaldırma, hayatı boyunca hapis, faydasız sıkıştırma, onları insanlık derecesinden

⁵⁹⁴ Figen Aydıngör, “Tanzimat Döneminde (1839-1876) Kadın Yaşamında Modernleşme”, (Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2006), 52-53.

⁵⁹⁵ Dulum, “Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı”, 20.

düşürmek ve medeni haklardan çıkarmak gibi şeytanın bir takım vesveseleri olduğunu ileri sürdüklerini belirtiyor. Halbuki tesettürün, kadınların serbestliklerini korumaya tek hizmetçi olduğunu ifade ediyor.

Kadınların çocuk doğurmakla ve hamilelik sıkıntısıyla meşgul oldukları zamanlarda geçimlerini tam manasıyla sağlayamadıklarını, bundan dolayı erkeğin yardımına ihtiyaç duyduklarını ve onların geçimini sağlamanın kocanın görevi olduğunu belirtiyor. Yaşadığı dönemde bunun biraz farklı olduğunu söylüyor ve sorular sorarak devam ediyor. Halbuki şimdi kadın hak sahibi, erkekler borçludur. Şimdi serbestlik hangisindedir? Evlilik konusunda kocanın karyı veya karının kocayı korumasının, birinin amir diğerinin memur olmasının tam bir düzen içinde evliliğin devam etmesi için gerekli ve zaruri olduğunu belirtiyor. Bu durumda hangisi amir hangisi memur olacak? Eğer kadın amir olarsa fitrattaki eksiklik ne olacak? Eğer fitratı değiştirmek mümkünse bu iddia doğru olabilir. Mesela çocuk doğurmayı erkekler alsaydı, onlarda olan kuvvet, kudret, cesurluk, yiğitlik, yetenek ve zeka kadınlara verilse ve belli bir süre için erkekliği kadınlar, kadınlığı erkekler alsaydı... Kadınları erkekler kadar veya daha fazla yükseltmeye çalışanların önce fitratı değiştirmeye çalışmaları gerektiğini, fitrat değişmedikçe herkesin meziyetinin kendine göre olduğunu ifade ediyor. Bu kuruntularla yaşayanların kendilerindeki meziyeti ödünç verip onların fitratında olan eksikliği kendim alacağım diyerek kadınları merasimlerde sunmalarının, arabada sağ tarafa bindirerek, Allah'ın verdiği yüksek dereceyi aşağı indirmelerinin ahmaklıktan başka bir şey olmadığını belirtiyor. Fıtrat olarak erkeklerin kadınlardan kuvvetli olduğunu ve pek çok konuda kadınların erkeklere ihtiyacı olduğunu söylüyor. Buna rağmen “ben bunun tersini yapacağım” diye uğraşmanın ahmaklıktan ve saf kadınları aldatmaktan başka bir şey olmadığını ifade ediyor. Kocasında hanımını koruma ve zorluklarla başa çıkma karşılığında eşinden istediği şeylerin olduğunu, bunlarında iffet, temizlik ve iftiradan korunmak olduğunu belirtiyor. İffetini korumada da kadının yine kocasının korumasına muhtaç olduğunu, çünkü kadının yabancıların ilişmesine karşı kendisini savunmaya gücünün yetmeyeceğini ifade ediyor. Ayrıca zorlukla gidilebilen uzak yerlere kocası olmadan misafirlığe gidemeyeceğini ve katlanması farz olsa bile katlanmasına engel birçok durumun olduğunu söylüyor. Sorularla yorumuna devam ediyor: “Bu halleri değiştirmek mümkün müdür? Şu halde kadının hayatını devam ettirmek için bir erkeğe ihtiyacı olunca o erkeğin sevgisini

kendisine çekmesi ve onun güzel düşünceleri altında yaşaması zorunlu değil midir? O kadının bollukta ve mutlulukta vakit geçirmesi, kocasının sevgisinin devam etmesine iffetinin şüpheden uzak olmasına bağlı değil midir? Şimdi o kadın açık olarak istediği yerde gezer ve istediği kişilerle görüşürse kocası güzel düşüncelerini devam ettirebilir mi ve kendisini şüpheden kurtarabilir mi? Halbuki onun rahatı, bolluk ve mutluluk içinde yaşaması kocasının güzel düşüncelerine bağlı değil midir? Eğer istediği yerde istediği herkes ile gezerde kocası şüphelenirse ve kalbi rahatsız olursa; bu şüpheyi giderme ve onun kalbinin rahat olması örtünmeden başka ne ile olabilir? Eğer şüphelenmezse çölde gezen hayvan ile onun ne farkı vardır. Kadının serbest gezmesiyle ortaya çıkan şüphe karı ile koca arasındaki sevginin nefrete dönüşmesine ve nefretin sonucunda da ayrılığa sebep olursa bundan en çok zarar görecektir kadın değil midir? Çünkü ayrılık meydana gelince kadının korunmak için sığınacak bir yeri ya bulunur ya bulunmaz. Eğer sığınacak yeri bulunursa onun koruması altında ümitsizlikle vakit geçirmesi ve aile birliğinden mahrum olması mı hürriyettir; yoksa kocasının sevgisinin devam etmesiyle çocukları veya torunları yetiştirmek, onların muradını görmek ve bir aile reisi olarak yaşamak mı hürriyettir? Eğer koruyacak kimsesi yoksa sokakta kalacak ve sonuçta şunun bunun hizmetçiliğine muhtaç olacak veya günahkârların ilişmesine maruz kalacak, fakirliğe düşecek... Bu fakirlik levhası mı hürriyettir?” Örtünmüş olanlardan da iffetini ihlal edenler bulunabileceğini, ancak açık gezenlere oranla çok az olduğunu ifade ediyor. Asıl görevin, örtünme konusunda Allah'ın emrini yerine getirmek olduğunu ve bu emri yerine getirdikten sonra da meydana gelen şeylerden sorumlu olunmayacağını açıklıyor.

Bu açıklamalara göre İslam kadınlarının hürriyetlerinin erkeklerden daha fazla olduğunu, çünkü yalnız örtülü olarak ev içinde aile işleriyle meşgul olmalarına karşılık kocalarının yiyecek parasını, elbisesini ve kalacak yerini temin ettiğini, ayrıca ikisinden olan çocukların yiyeceklerini de karşılayarak hepsinin mutluluk ve huzurlarını sağladığını belirtiyor. Geçinmek için her türlü zahmete göğüs germek gece, gündüz onların rahatını düşünmek, onları korumayı ve gözetlemeyi üstüne almak gibi çok sayıda zorluğa karşı; İslamiyette kadının yükümlü olduğu şey yalnız eşinin sevgisini kaybetmemek ve kalbini şüpheden uzak tutmaktır, şimdi vicdan sahipleri düşünsün! Hürriyet kimdedir? Kadın kocasına mı yoksa kocası kadına mı hizmet ediyor? Kadınların peçe takmalarının vacip olduğunu ve örtülü olduklarında yabancıların o

kadının kim olduğunu bilemediklerinden dolayı ilişmeden vazgeçtiklerini böylelikle kadınların sıkıntıdan kurtulduklarını ve kadınların örtünmeleriyle fitne kapılarının kapanacağına bu ayetten anlaşılan faydalardan olduğunu ifade ederek yorumlarını tamamlıyor.⁵⁹⁶

Osmanlı'nın son dönemlerinde Batıdaki modernleşmeden etkilenen toplumda normal olarak kadının konumu da değişmiştir. Genel olarak bu etki 1850 yılından sonra görülmeye başlamıştır. Osmanlı'nın yıkılış süreci ve yeni devletin kuruluş aşamasında kadın tarihte hiçbir dönemde olmadığı şekilde sosyal hayatın içerisinde yer almaya başlamıştır. Erkeklerden boşalan yerler kadınlarla doldurulmuş, bu durum kadının sosyal hayattaki konumunun tartışılmasına sebep olmuştur.⁵⁹⁷

Avrupalılaşıma ile birlikte hayat tarzı, ev eşyaları Avrupalılaştı ve kadın eğitim görmeye başlamıştır. Kadının toplumsal hayata atılması kadın-erkek flörtünü beraberinde getirmiştir. Özel de İstanbul olmak üzere boğaz sefaları yapılmış, köşklere kadınlı erkekli oyunlar oynanmıştır. Muhafazakar kesim bu tavrı eleştirmiştir.⁵⁹⁸ Ziya Paşa bu dönemle ilgili “Batı'nın sanayisini, ticaretini, hukunu taklit etmek yerine tiyatro yapmayı, baloya gitmeyi, eşini kıskanmamayı ve temizliksiz gezmeyi” taklit ettiğimizi ifade etmiştir.⁵⁹⁹ Müellif, anlatılan durumları “kadınların başkasına sunulması” şeklinde ifade etmiştir. Ayrıca kadınla erkeğin birlikte gezmesi sonucunda ortaya çıkabilecek şeylere değinmiş ve uyarılarda bulunmuştur.

Zamanla Osmanlı şehirlerinde sayıları çoğalan Avrupalılar, toplumda görülen çok kadınla evlilik, örtünme, saklanma ve cariyeliği “İslam kadına değer vermiyor” şeklinde anlamışlardır.⁶⁰⁰ Yani kadının özgür olmadığını iddia etmişlerdir. Osmanlı içindeki Avrupa yanlıları da bunları desteklemiştir. Vehbi Efendi, burada örtünmenin asıl özgürlük olduğunu belirterek onlara cevap vermiştir.

II. Meşrutiyetle birlikte kadınların özgürlük alanı daha da genişlemiştir. Kadınlar bu dönemde gazete ve dergiler açmaya başlamışlar ve daha fazla özgürlük çabası

⁵⁹⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 11: 4467-4470.

⁵⁹⁷ Mehmet Akif Aydın, “Kadın (İslam da)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.24 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 86-94.

⁵⁹⁸ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 69.

⁵⁹⁹ İncelik, *Devlet-i 'Aliyye*, 371.

⁶⁰⁰ Yasemin Avcı, “Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde “Otoriter Modernleşme” ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 21 (2007): 13.

içerisine girmişlerdir.⁶⁰¹ Vehbi Efendi, burada bu durumu eleştirir nitelikte açıklamalar yapmıştır. Müellif, eleştirilerini yaparken dönemin muhafazakâr kesimleri gibi bir tutum sergilemiştir. Yapmış olduğu eleştiriler, geleneksel Osmanlı dönemindeki kadının durumunun devam etmesini istediğini göstermektedir. Ayrıca kadının fitrat ve beden itibarıyla zayıf yaratıldığını, evlendiği takdirde bu zayıflığı kocasının gidereceğini belirtmiştir. Aynı zamanda eşine itaat eden kadının mutlu bir şekilde yaşayacağını ve Allah'ın emirlerini yerine getirmiş olacağını söylemiştir. .

Casiye Suresi'nin "*Nefsinin arzusunu ilah edinen, Allah'ın; (halini) bildiği için saptırıldığı ve kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi gördün mü?*" mealindeki 23. ayetinin tefsirini yaparken, nefislerine uyan kimselerin haince ve lanetlenmişçe din aleyhine itiraz ettiklerini ve şeri hükümlerden arzularına aykırı olanları beğenmediklerini söylüyor. Çekinmeden erkekli-dişili hayvanlar gibi birbirine karışıp gezmek isteyenlerin kadınların örtünmesine ve diğer bazı hükümlere itiraz ettiklerini ifade ediyor.⁶⁰²

Başörtüsüne ve diğer İslam'ı unsurlara itiraz edenler İslamî değerleri Batılılaşmanın önünde engel olarak görmüşlerdir.⁶⁰³ Tanzimat döneminden sonra Batılılaşmanın etkisiyle Osmanlı kadını Avrupa modasını takip etmeye başlamıştır. Osmanlı'nın ileri gelen bayanları feracelerinin altına o dönemde Avrupa'da moda olan tuvaletleri giymişlerdir. Avrupa'nın modasını takip etmişler ve kendi terzilerine bu elbiseleri diktirmişlerdir. Bu dönemde kadının kamusal alanda yer almaya başlaması, tesettürün kadının özgürlüğünü kısıtladığı ve Avrupalılığına engel olduğu şeklinde eleştiriler yapılmasına neden olmuştur. Bu durum gazete ve dergilerde haber yapılmış, kadının açılması, insan haklarının ve özgürlüğün gereği kabul edilmiştir. Tesettür, belli kesimler tarafından kadının Avrupalılaşmasına engel kabul edilmiştir. Kadının toplumsal alanda zamanla daha da özgür hale gelmesi, sokakların dışında eğlence ve alışveriş merkezlerinde de görünmelerini normal hale getirmiştir. Namık Kemal, "medeniyet olarak arz edilen şey eğer kadınların açık saçık sokağa çıkması ve danslı

⁶⁰¹ Avcı, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde "Otoriter Modernleşme" ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi", 14.

⁶⁰² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 13: 5300-5301.

⁶⁰³ Hacı Yunus Apaydın, "Tesettür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.40 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 538-543.

partilere katılması ise bunun kabul edilemeyeceğini” ifade etmiştir.⁶⁰⁴ Vehbi Efendi, burada muhafazakar bir tutumla hareket etmiş ve kadının tesettürüne dil uzatanları eleştirmiştir. Batılılaşmanın etkisiyle kadının hayatında meydana gelen değişimleri yorumlarına yansıtmıştır.

Teğabun Suresi’nin “*Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan size düşman olabilecekler vardır.*” mealindeki 14. ve 15. ayetlerini yorumlarken, anne ve babasına itaat etmeyen evlattan ve kocasına itaat etmeyen kadından daha fazla insan için düşman olamayacağını belirtiyor. Çünkü itaatsiz evladın insanın gönlünü daima kırdığını, işlerini sekteye uğrattığını, malını ziyan ettiğini ve başkasının hakkına saldırmak suretiyle o kimseden acı ve can sıkıntısı getirerek maddi birçok zarara uğrattığını ifade ediyor. Ahlıksız kadının ise evde yılandan daha kötü olduğunu söylüyor. Bunların dünyaca zararlarının yanında ahirette de zararlarının olacağını ve Allah’ın böyle evlat ve eşin şerlerinden korunmak gerektiğini açıkladığını belirtiyor. Ancak şerlerinden sakınılması gerekli olan evlat ve eşin hepsi olmayıp bazıları olduğuna işaret etmek için de bazı anlamında olan *مُؤْمِن* lafzının kullanıldığını bunun çoğunun iyi olduğuna işaret ettiğini söylüyor. Dünyanın belirli bir zamana kadar imarının insanlar tarafından yapılacağını ve insanların üremekle meydana geldiğini, insanın meydana gelmesinin de evlenme ile olduğunu; erkek ve dişinin birbirlerinin insani ihtiyaçlarını karşılamak için nikahlarının hak kılınarak karı ve koca olarak birbirlerine bağlandıklarını ve alemin imarını beraberce yapmalarının zorunlu olduğunu ifade ediyor. Kocasına itaat eden kadının insanın sadık dostu ve gizli sırdaşı olduğunu, eşinin kalbinin ve vücudunun dinlenmesine ve ahiret amelinin daha fazla olmasına vesile olduğu için mutluluk kaynağı ve nimet olduğunu belirtiyor.⁶⁰⁵

Kadının kocasına itaat etmesi çoğu zaman yanlış anlaşılmıştır. Allah’ın emirlerine itaat etmeyen bir erkek eşinden itaat beklemektedir. Oysa kendisi Allah’ın emirlerinin tamamını yerine getiremediğinde görecektir ki eşi de ona her konuda itaat edemeyecektir. Bazı kesimler ise yapmış oldukları manevralarla kadını erkeğe, erkeği kadına düşman yapmaktadırlar. Bu durumda ise güçlü olan zayıf olanı ezmektedir. Sonuçta değişik sıkıntılar ve ayrılıklar meydana gelmektedir. İslam’a göre evin

⁶⁰⁴ Namık Sinan Turan, “Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak: Son Dönem Osmanlı Kadın Kıyafetinde Değişim ve Toplumsal Tartışmalar”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, sy. 12, (2013): 110-113.

⁶⁰⁵ Mehmed Vehbi, *Hülasatü'l-Beyân*, 14: 5955-5956.

yöneticisi erkektir. Bu durumda onun her dediği olacak gibi bir anlayış yoktur. Aile küçük bir yönetim birimidir ve burada kararlar karşılıklı konuşma ile alınır.⁶⁰⁶ Burada Vehbi Efendi geleneksel anlayıştan yanadır. Yani kadının tamamen itaatkar olmasını beklemektedir. İtaat etmeyen kadının düşmandan, ahlaksız kadının ise yılandan farkının olmadığını belirtmiştir.

Bu bölümde Vehbi Efendi'nin kadın ve örtünme konusunda geleneksel bir tavır ortaya koymuştur. Osmanlı'nın son döneminde Batılılaşma'nın etkisiyle kadının toplumsal konumu, giyimi, yaşamı, kısacası hayat tarzı değişmiştir. Kamuya açık alanlarda kadın ve erkek birlikte gezmeye başlamış, eğlence yerlerinde birlikte bulunmuş ve Avrupalı bir oluşum içerisine girmişlerdir. Toplumun muhafazakâr kesimi bu durumu kabullenmemiş, gizli veya açık eleştiriler yapmışlardır. Vehbi Efendi'de yorumlarını muhafazakâr bir eda ile yapmıştır. Ayrıca kadının iş hayatına atılması ve bazı alanlarda özgürlükler kazanması tartışmalara neden olmuştur. Müellif bu duruma ve diğer anlattığımız olaylara fitne endişesiyle bakmaktadır.

Vehbi Efendi'nin kadınla ilgili üzerinde durduğu meselelerden birisi de kadının kocasına itaat etmesidir. Bu konu üzerinde çokca durmuş ve önemini vurgulamıştır. Kadının kocasına itaat etmesi konusunda da geleneksel anlayıştan yanadır. Yine evlilik bağının toplumun temelini etkileyen bir bağ olduğunu, buna uymanın gerekliliğini vurgulamıştır. Örtünme konusunda yapılan itirazlara cevap vermiş, asıl özgürlüğün örtünme ile olduğunu ifade etmiştir. Batı yanlılarının örtünmeyi Avrupalılaşmaya engel kabul ettiklerini belirtmiş ve bunları eleştirmiştir.

2.9.4. Cuma Günü'nün Tatil Olması Meselesi

Vehbi Efendi, yaşamış olduğu dönemde bir süre gündeme gelen "Cuma gününün tatil olması" meselesine yorumlarında değinmiştir. Bakara Suresi'nin "*Sana haram ayda savaşmayı soruyorlar. De ki: "O ayda savaş büyük bir günahdır..."*" mealindeki 217. ayetinin tefsirini yaparken, haram aylarda savaşın haram olmasının savaş ayetiyle kaldırıldığını ve Müslümanlar için haram ay olmadığını, her zaman savaşın caiz olduğunu yaşadığı dönemde buna göre hareket edildiğini söylüyor. Müslümanlar için işlerini tatil edecek bir gün ve zaman olmadığını, her zaman iş

⁶⁰⁶ Faruk Beşer, "İtaat ve Özgürlük", *Yeni Şafak*, (22 Eylül 2017), erişim 30 Temmuz 2019, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/farukbeser/itaat-ve-ozgurluk-2040262>.

yapmanın caiz olduğunu belirtiyor. Müslüman'ın Cuma günü Cuma namazını kılincaya kadar, işini bir süre bırakacağını ve namaz sonrasında işine bakacağını tatil yapmayacağını ifade ediyor.⁶⁰⁷

Aynı şekilde Nahl Suresi'nin “*Cumartesi gününe saygı, ancak onda görüş ayrılığına düşenlere farz kılındı...*” mealindeki 124. ayetinin tefsirini yaparken, Nîşâbü'rî'nin (ö.730/1329) *Tefsîrû Garâibü'l- Kur'ân*⁶⁰⁸ adlı eserinden nakil yaparak, Cuma gününün alemin yaratılışının tamamlandığı gün olduğunu ve Allah'ın Cuma gününe uymayı ümmetlere vacip kıldığını belirtiyor. Musa (as)'nın açıklaması üzerine Yahudilerin: “Cumartesi dinlenme günüdür, biz o günde dinlenmek isteriz” dediklerini ve cumartesi gününü seçtiklerini ifade ediyor. Hıristiyanlara ise Hz. İsa'nın Cuma gününe uymanın gerekliliğini açıkladığını onlarında Pazar gününü seçtiklerini ve böylelikle peygamberlerine muhalefet etmiş olduklarını aktarıyor. Fakat bizim resulümüze Allah Cuma gününe uymayı emrettiğinde, O'nun da ümmetine bunu tebliğ ettiğini ve ümmetinin de kabul ettiğini ifade ediyor. Allah'ın bu güne has Cuma namazını emrettiğini ve böylelikle bir şeref ve büyük bir topluluk ile Allah'ın büyüklüğüne karşı kulların kulluğunu bilmesi erdemini kazanmalarını istediğini açıklıyor. Ancak Cuma gününde Müslümanların, Yahudi ve Hıristiyanlar gibi işlerini terk ederek boş durmaları gerekmediğini belirtiyor. Son olarak “İslamiyette tatil ve boş saat yoktur” diyor.⁶⁰⁹

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminden 1935 yılına kadar Cuma günü tatil günü olmuştur.⁶¹⁰ Cumhuriyet ilan edildikten sonra TBMM'ye Cuma gününün tatil yapılmasıyla ilgili teklifler sunulmuştur. Bu teklif 1924 yılında kabul edilmiştir. 1935 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.⁶¹¹ Muhtemelen Vehbi Efendi'nin bu satırları yazdığı dönemde kanun kabul edilmeden önceki dönemdir. Bu dönemde “Cuma gününün tatil olup olmaması meselesi” tartışılmıştır. Müellifte bu ayetlerin yorumları yoluyla kendi görüşünü ortaya koymuştur.

⁶⁰⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 375.

⁶⁰⁸ Nîşâbü'rî, *Tefsîrû Garâibü'l- Kur'ân*, 4: 315-316.

⁶⁰⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 7: 2921.

⁶¹⁰ Hayreddin Karaman, “Cuma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.8 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 85.

⁶¹¹ Cevdet Küçük, “Hafta Tatili (İslami dönem)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.15 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 130-132.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİYASİ OLAYLARIN ve DEVLETLERARASI İLİŞKİLERİN HÜLÂSATÜ'L-BEYÂN'A YANSIMALARI

3.1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Mehmet Vehbi Efendi'nin yaşamış olduğu dönem yakın tarihin büyük olaylarının yaşandığı bir dönemdir. Ülkesi savaş içerisinde kalmış, zorluklarla boğuşmuştur. Mehmet Vehbi Efendi'de bu dönemin sıkıntılarından etkilenmiş ve bu etkileri tefsirine yansıtmıştır. Bu bölümde Mehmet Vehbi Efendi'nin Birinci Dünya Savaşı'nın canlı şahidi olarak izlenimlerini ayetlere nasıl yansıttığına bakacağız.

Müellif, Bakara Suresi'nin "*Yoksa siz, sizden öncekilerin başına gelenler, sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Peygamber ve onunla beraber mü'minler, 'Allah'ın yardımı ne zaman?' diyecek kadar darlığa ve zorluğa uğramışlar ve sarsılmışlardı. İyi bilin ki Allah'ın yardımı pek yakındır.*" mealindeki 214. ayetinde geçen "darlığa ve zorluğa uğramışlar ve sarsılmışlardı" ifadesine farklı olarak "Her türlü belaya uğradılar ve buldukları yerden ayakları kaydırıldı" şeklinde meal veriyor. Ayetin tefsirini yaparken ise Birinci Dünya Savaşı'nın sebebinden şöyle bahsediyor; Özellikle içinde bulunduğumuz 1330(1914) senesi Temmuz ayında⁶¹² ilk olarak Sırp ve Avusturya devletleri arasında meydana gelen bir olay üzerine Alman, Fransız, Rus, İngiliz ve Belçika devletleri ve çok geçmeden Türkiye ve Japonya Devletleri'ne kadar genişleyen ve bütün dünyayı etkileyen Birinci Dünya Savaşı başlamıştır. Bu ayet Birinci Dünya Savaşı'nda Müslümanların görmüş olduğu sıkıntılara sabır ve metaneti tavsiye etmektedir.⁶¹³ Taberî (ö. 310/923), bu ayetin Hendek Savaşı'nda müminlerin şiddetli soğuk ve açlık çektikleri bir zamanda nazil olduğunu bildiriyor.

Vehbi Efendi'nin yorumunda ifade ettiği olay şöyle gerçekleşmiştir. İttifak Devletleri (İngiltere, Fransa, Rusya) ve İtilaf Devletleri (Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya) arasındaki gerilim gittikçe artmıştır. Avusturya veliahtı Arşidük Ferdinand'ın 28 Haziran 1914 tarihinde Saraybosna'da bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesi savaşın başlaması için yeterli olmuştur. Bu olay üzerine Avusturya-Macaristan, Sırbistan'a savaş ilan etmiştir. Sırbistan'ı destekleyen Rusya ise 31 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan'a savaş ilan etmiştir. Yalnız kalan Osmanlı Devleti ise 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile gizli bir ittifak antlaşması imzalamıştır. Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasını isteyen Enver Paşa'nın bilgisi

⁶¹² Bu cildin yazılma tarihi diye ekliyor.

⁶¹³ Mehmed Vehbi, *Hülasatü'l-Beyân*, 1: 367-368.

doğrultusunda boğazdan geçen Alman gemileri Goeben ve Breslau, İtilaf Devletleri'nin itirazına neden olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti, bunları satın aldığını söyleyerek olayı geçiştirmiştir.⁶¹⁴ Gemilerin başında Alman Amiral'i Souchon bulunmaktadır. Bu gemilerin 17 Ekim 1914 tarihinde Rus gemilerini batırıp, Sivastopol ve Novorosisk limanlarını bombalaması, Rusya'nın 2 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş açmasına neden olmuştur. Böylelikle savaşın başlamasından yaklaşık üç ay sonra Osmanlı Devleti savaşa dahil olmuştur.⁶¹⁵

Ordunun durumunu anlatması açısından Enver Paşa'nın şu hatırası önemlidir. Enver Paşa, 15 Aralık 1914 tarihinde Kafkas Cephesi'nde askerleri ziyaret ederken şu konuşmayı yapmıştır: “Askerler hepimizi ziyaret ettim. Ayağınızda çarık, sırtınızda paltonuz olmadığını gördüm. Lakin karşınızdaki düşman sizden korkuyor, yakın zamanda Kafkasya'ya gireceğiz. Orada her türlü nimete kavuşacaksınız. Alem-i İslam'ın bütün ümidi sizin hizmetinizde kalmıştır...”⁶¹⁶

Ayrıca 1913 yılında Anadolu'da bulunmuş olan bir yabancı da halkın durumu ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

Burada insanlar yokluğun ve sefaletin akıllara sığmayacak boyutlarını yaşıyorlar. Lüks, rahat ve konforlu yaşam hakkında ne bilebilirler? Her şeye rağmen kaderlerinde olanı çekmeye razılar; burayı, yani yurtlarını terk edip, kendilerine başka bir hayat aramıyorlar. Bu kurak toprakları, cehennem ateşiyle yakıp kavuran güneşin yakınlığını bırakıp gitmiyorlar. Doğup büyüdüleri topraklarına ihanet etmiyorlar... Ah, sen her zaman elindekiyle yetinebilen, Türk insanı! Bu ülkenin senden daha sadık vatandaşı olabilir mi?⁶¹⁷

Buradaki anlatılanlar halkın ve ordunun durumunun nasıl olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Vehbi Efendi, ayetin yorumunda tarihsel bilgiler vermiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndaki ortamla, Hendek Savaşı'ndaki ortamının benzer nitelikte olduğunu düşünmektedir. Bundan dolayı ayette ifade edildiği gibi insanlara sabır ve metaneti tavsiye etmiştir. Ayeti tarih üstü mahiyette algılayıp, o gün okuyan bir Müslüman olarak

⁶¹⁴ Kerim Sarıçelik, “Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri'ne Karşı Anadolu'nun Akdeniz Kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 21 (2007): 174-175.

⁶¹⁵ Ercüment Kuran, “Birinci Dünya Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.6 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 197.

⁶¹⁶ Enver Paşa, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, Haz. Arı İnan (Ankara:İmge Kitabevi,1997), 190.

⁶¹⁷ Gözcü, “I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler”, 137.

kendisine hitap eder şekilde kabul etmiş ve ona göre yorumlamıştır. Ayrıca Vehbi Efendi'nin burada Türkiye Devleti kurulmadan, Osmanlı Devleti yerine Türkiye ifadesini kullanması eseri sonradan güncellediğini göstermektedir. Burada savaştan sonraki devletin adını kullanmıştır.

Enfal Suresi'nin "*Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer içinizde sabırlı yirmi kişi bulunursa iki yüz kişiye galip gelirler. Eğer içinizde (sabırlı) yüz kişi bulunursa, inkar edenlerden bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar anlamayan bir kavimdir.*" mealindeki 65. ayetini tefsir ederken çoğu zamandan beri Müslümanların inancına düşkünlük bulaştığını, özellikle baştakilerin hallerinin Müslüman'ın haline aykırı olduğunu ve sıkıntıya rahatlığı tercih ettiklerini ve bunun sonucunda savaşlarda mağlubiyetlerin meydana gelmeye başladığını söylüyor. Özellikle geçirmiş olduğumuz Birinci Dünya Savaşı'nda çoğu komutanın maneviyata güveni ve dikkati olmadığından, askerleri de bu şekilde alıştırmaya çalışmışlar ve bunun sonucunda hem halkın hem de askerlerin nefretini kazanarak birbirleri arasındaki bağın çözülmesine ve birbirlerine düşmanca davranışlarda bulunmalarına sebep oldular, diyor. Bundan dolayı her yerde düşmanın galip geldiğinden ve bu mağlubiyetler sonucunda çok fazla toprağın kaybedildiğinden söz ediyor. Asker mahvolmuş ve sebebi bulunamamıştır, dedikten sonra cevabını da kendisi veriyor. Sebebi Müslümanların birbirlerine karşı güvenlerinin kalmamış olması ve İslam bağının çözülmüş olmasıdır. Dinin öneminin düşürüldüğünü, aslında insanları birbirlerine bağlayan şeyin din olduğunu ifade ediyor. Dinden başka sağlam bağ olmadığından ihmal edilmemesi gerektiğini söylüyor.⁶¹⁸

Vehbi Efendi'nin burada bahsettiği durum muhtemelen şöyledir. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı askerlerinin çoğunluğu okuma yazma bilmeyen kimselerdi. Çoğu ise farklı milletlendendi. Subaylar ve askerler arasında bağlantı kuracak astsubay sınıfı mevcut değildi. Halkta savaş için bilinç ve heyecan meydana getirilememişti. Ülkede kıtlık vardı ve maaşlar ödenemiyordu. İngiliz Askeri Harekât Başkanı Henry Wilson, Osmanlı ordusu hakkında şunları söylüyordu: "Türk ordusu ciddi anlamda modern bir ordu değil. Ordu çok kötü sevk ve idare edilmektedir. Güruh halindedir." Bu ifadeler komutanların durumunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca 3 Ocak 1914'te getirilen kanunla Enver Paşa'nın orduda yapılacak modernizasyona engel olacakları

⁶¹⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 1928-1929.

düşüncesiyle 1300 subayı emekliye ayırması da orduda huzursuzluklara neden olmuştur. Alman komutan Liman von Sanders'ın şu açıklamaları ise orduda bazı askerlere tam olarak adaletli davranılmadığını gösteriyordu. Liman von Sanders Arap askerlerle ilgili olarak “Eğer onlara sert ama adaletli davranılırsa iyi ve yararlı asker olabiliyorlar.” diyordu. Ayrıca savaşın ilanıyla birlikte 3. Ordu'da bulunan Ermeni askerler kaçmışlar ve Ruslara katılmışlardır. İran'dan gelen gönüllülerde Ruslara kaçmışlardır. Bu durumda orduda sıkıntılar meydana getirmiştir.⁶¹⁹

Vehbi Efendi'nin burada değindiği ordudaki sorunlardan bir tanesinde din bağının olmamasıdır. Bu durum orduda değişik milletlerden olan askerlerin olmasından kaynaklanmaktadır. Bu askerlerin çoğu savaşta Osmanlı'yı yüzüstü bırakmışlar, kaçmışlar veya casusluk yapmışlardır. Burada karşımıza Vehbi Efendi'nin ima ettiği İslamcılık çıkmaktadır. Vehbi Efendi'ye göre İslamcılık, Osmanlı'nın içerisinde bulunan Müslümanların bir arada birbirine bağlı olarak hareket etmesidir. Ancak dine olan bağlılık zayıf olduğundan dolayı bunun gerçekleşmediğini düşünmektedir. İslamcılık gerçekte ise 19. ve 20. yüzyılda Müslümanları Batılıların her türlü boyunduruğundan kurtarıp, eskisi gibi ileri bir medeniyet olabilmelerini sağlamak amacıyla ortaya çıkmış bir harekettir.⁶²⁰ Ancak Vehbi Efendi'nin ifade ettiği İslamcılığın devleti kurtarmayacağı ve faydasının olmayacağı Birinci Dünya Savaşı sonunda anlaşılmıştır. Bu savaşta “cihat fetvası” kullanılmış ancak istenilen fayda sağlanamamıştır.⁶²¹ Geriye ise İsmail Kara'nın deyimiyle “İslamla takviye edilmiş bir milliyetçilik” kalmıştır.⁶²²

Vehbi Efendi, bu ayetin yorumunda yaşadığı dönemden hareketle yorumlar yapmıştır. Tarihsel anlamda önemli bilgiler vermiştir. Savaşın kaybedilme sebebini baştakilerin Müslümanlığa aykırı hareket etmelerinde ve komutanların maneviyatlarının zayıf olmasında görmüştür. Müşriklerle Müslümanların durumunu anlatan bu ayette Birinci Dünya Savaşı'ndan bahsetmesi son derece ilginçtir.

Tevbe Suresi'nin “*Eğer onlar da sizin içinizde (sefere) çıksalardı, size bozgunculuktan başka bir katkıları olmayacak ve sizi fitneye düşürmek için aranızda*

⁶¹⁹ Güray Alpar, “Osmanlı'nın Son Döneminde Ordu Yapısı ve Savaş Kültürü”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy.1 (2018): 6-10.

⁶²⁰ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 17.

⁶²¹ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 41.

⁶²² Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 30.

koşuşturacaklardı. Aranızda onları dinleyecek kişiler de vardı. Allah zalimleri hakkıyla bilendir.” mealindeki 47. ayetinin tefsirini yaparken, Birinci Dünya Savaşı’nda münafıkların Müslümanları felakete sürüklediğinden, casusluk⁶²³ yaptıklarından ve yaşadığı dönemde bunlara hafiye adı verildiğinden bahsediyor. Bu kişileri canavara benzetiyor. Ayetteki “aranızda onları dinleyecek kimseler vardı” durumunun yaşadığı döneme uygun olduğunu, Müslümanların çoğunun akli kısa, idraki zayıf kimseler olduğunu ve bundan dolayı nereden geldiği belli olmayan münafıkların sözlerine inandıklarını belirtiyor.⁶²⁴ Seyyid Kutub (ö.1966) bu ayetin yorumunda hainlerin savaşta tehlikeli olduğunu ve Müslümanlar arasında fitneye sebep olacaklarını belirtiyor.⁶²⁵ Aynı şekilde yine Tevbe Suresi’nin “*Kesinlikle sizden olduklarına dâir Allah'a yemin ederler. Oysa onlar sizden değildir. Fakat onlar korkudan ödleri patlayan bir topluluktur. Eğer sığınacak bir yer veya (gizlenecek) mağaralar yahut girilecek bir delik bulsalar, hemen koşarak oraya kaçarlardı.*” mealindeki 56. ve 57. ayetlerinin tefsirini yaparken her dönemde yaşayan münafıkların asr-ı saadette yaşayan münafıklara benzediğini söylüyor. Yaşadığı dönemde isimleri, giysileri ve dış görünüşleri İslam’a uygun fakat içleri fesat dolu birçok kimsenin olduğunu, bunların İslam’dan bahsettiklerini ancak İslam ile hiçbir bağlarının olmadığını ifade ediyor. Bunların Müslümanların ekmeğini yediklerini fakat Müslümanlara nefretle baktıklarını, İslam adetlerini çirkin görerek, kafirlerin adetlerini beğendiklerini ve bu kişilerin tükenmeyeceğini söylüyor. Birinci Dünya Savaşı’nda yaşanan yenilgiye bunların sebep olduğunu ve Balkan Savaşları’nın da bunların yüzünden kaybedildiğini ifade ediyor. Bunlara rağmen milletin hala bu kimselere aldanmalarından ve kanmalarından yakınıyor.⁶²⁶

Vehbi Efendi’nin burada değindiği konuyla ilgili şunları söyleyebiliriz. Devletlerin birbirleri hakkında bilgi toplamaları savaşlar açısından önemlidir. Bu anlamda bu işi yapan kişilere casus denilmiştir. Casuslar, her yönüyle eğitilmiş kimseler arasından seçilmiştir. Bunlara Türkçe en güzel şekilde öğretilmiştir, gerektiğinde

⁶²³ Casus: Bir devlet veya kuruluşun gizli amaçları için çalışan kimse, çasıf, ajan. (TDK, *Güncel Türkçe Sözlük*, erişim tarihi: 31 Temmuz 2019, <http://sozluk.gov.tr/>.)

⁶²⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 2024-2026.

⁶²⁵ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 5: 317.

⁶²⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 2037.

kendilerine uygun meslek seçerek kamufle olmuşlardır.⁶²⁷ I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti toprakları çok sayıda casusun kol gezdiği bir alan haline gelmiştir. Casuslar savaş öncesi dönemde ve savaş sırasında devlete yakın subaylar ve diğer görevlilerle bir şekilde temas kurarak ordunun yol güzergâhlarını ve diğer özelliklerini öğrenmeye çalışmışlardır. Osmanlı Devleti, casuslara karşı kanun çıkararak tedbir almaya çalışmıştır. Bu kanuna göre Osmanlı Devleti ve ittifak halinde olduğu devletlere zarar vermek amacıyla suç işleyen kimseler hain olarak kabul edilmiş ve idam edilmiştir. Aynı şekilde seferberlik döneminde askeri önemi olan konuları açıklayanlar ve casusluk yapanlar cezalandırılmışlardır. Osmanlı Devleti savaşın ilk günlerinden itibaren yabancı devletlere casusluk yapabilecek olan gayrimüslim veya diğer şahısları takibe almıştır. Suçları sabit olanlar cezalandırılmıştır.⁶²⁸ Osmanlı ordusu sadece Müslümanlardan oluşmuyordu, orduda gayrimüslimlerde bulunuyordu. Bunlar bazı askeri sırları açıklıyorlar veya başka ülkelere casusluk yapıyorlardı. Özellikle bu konuda Ermeniler ön sırayı almışlardır. 1915 yılından sonra bunlar takibe alınmış ve yazışmaları izlenmiştir. Aynı zamanda kendi casuslarının da düşmana casusluk yapacakları endişesiyle onlarda gözetim altında tutulmuştur.⁶²⁹

Vehbi Efendi, burada Müslüman olupta bu işi yapanların olduğundan da bahsetmektedir. Bunları münafık olarak görürken, savaşların kaybedilme sebebi olarak ta bunları görmektedir. Müellif, burada ayeti yaşadığı dönemden yola çıkarak yorumlamıştır. Kendi döneminde münafık olarak ifade ettiği kişileri peygamber dönemindeki münafıklara benzetmiştir. Müslümanları da münafıkların sözlerine çabuk kanmaları sebebiyle idraki zayıf, akli kimseler diyerek eleştirmiştir.

Muhammed Suresi'nin "*İnkâr edenlere gelince, yıkım onlara! Allah, onların işlerini boşa çıkarmıştır.*" mealindeki 8. ayetinin tefsirini yaparken; üzülen, yaşadığı dönemde birçok Müslüman'ın, özellikle Avrupa'yı gören veya görenleri dinleyen gençlerin halinin bu ayetin aksine olduğunu ifade ediyor. Avrupalıları canından çok sevenlerin sürekli olarak Avrupa'yı övdüklerini, inananları ise kötülediklerini bundan dolayı inananların kalplerinin etkilenmiş olduğunu, manevi güçlerinin ve sabırlarının kalmadığını belirtiyor. Kendimizi zayıf, düşmanlarımızı ise büyük görmemiz nedeniyle

⁶²⁷ Servet Aşar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları Ve Osmanlı Devleti'nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 3 (2018): 5.

⁶²⁸ Aşar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları". 37-39.

⁶²⁹ Aşar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları". 40-41.

üstümüze alçalma ve miskinlik çöktüğünü söylüyor. Düşkün bir halde kaldığımızı, çökmeye yüz tuttuğumuzu ve son olarak Birinci Dünya Savaşı'nda ismimizin dünya haritasından silinecek hale geldiğini ifade ediyor. Bunların asıl sebebinin İslamiyet'in üstünlüklerini unutmamız, Avrupa'nın üstünlüğünden bahsederek onları çok yüksek görüp kendimizi alçak görmemiz, her varlığı ve iyiliği onlardan beklememiz ve her fenalığın bizde olduğunu sanmamız olduğunu belirtiyor. Bu durumun yavaş yavaş ortadan kalktığını Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'nın kötülüğünü herkesin öğrendiğini ve Avrupalıların yapmış oldukları zulümleri gözleriyle görmüş olduklarından onların üstünlüğünden bahsedenlerin de onların kötülüklerini itiraf ettiklerini ve önceki yapmış olduklarından az da olsa utananların olduğunu, hala Avrupa'ya meyilemek isteyenleri de önceki gibi dinleyen kalmadığını ifade ediyor.⁶³⁰

Vehbi Efendi'nin burada bahsetmiş olduğu kesim muhtemelen Jön Türkler'in benzeri nitelikte olan İttihat ve Terakki Fırkası'dır. Bunlar Batılılaşma sürecinde sürekli olarak Avrupa'yı övmüşler, onlar gibi yaşamaya başlamışlardır. Bunların kendilerini küçük Avrupalıları ise ileri seviyede görmelerinin sebebi, devletteki her şeyi düzeltilemeyecek seviyede kötü görmelerinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca bunlar kendi milletlerinin zekasını, ilmini ve ahlakını hiçe saymışlar ve küçümsemişlerdir.⁶³¹

Vehbi Efendi, ülke haritadan silinecek hale gelmişti demekle şunu kastetmiştir. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'ndan önce yaklaşık 22 milyon nüfusa ve 2.410.000 kilometrekare toprağa sahipken savaş sonunda ise nüfus yaklaşık 10 milyon, topraklar 1.283.000 kilometrekare'ye düşmüştür. Sadece Çanakkale Savaşları'nda 200 yüz bin subay ve er kaybedilmiştir.⁶³² Yani devlet topraklarının ve nüfusunun yarıdan fazlasını kaybetmiştir.

Savaş sonunda İtilaf Devletleri 5.152.115, Osmanlı'nın da içinde bulunduğu İttifak devletleri ise 3.386.200 kayıp vermiştir. Osmanlı Devleti'nin şehit sayısı ise yaklaşık 325 bindir.⁶³³ Bu rakamlarda savaşın boyutlarını anlatması açısından yeterli görünmektedir.

⁶³⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 13: 5378-5380.

⁶³¹ Sait Halim Paşa, "Fikir Buhranımız", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 1: 463.

⁶³² Alpar, "Osmanlı'nın Son Döneminde Ordu Yapısı ve Savaş Kültürü", 14.

⁶³³ Kuran, "Birinci Dünya Savaşı", 199.

Vehbi Efendi, bu ayetin yorumunda da yaşadığı dönemden yola çıkarak ayetleri yorumlamıştır. Ayete meal verirken ayetin aslında olmayan “savaşta ayakları kayar” ifadesini kullanması ilginçtir. Bu içinde bulunulan savaş durumundan dolayı kullanılmış bir ifadedir.

Ali İmran Suresi'nin “*Küfürde yarışanlar seni üzmesin. Onlar, Allah'a hiçbir şekilde zarar veremezler. Allah, onlara ahirette bir pay vermemek istiyor. Onlar için büyük azap vardır.*” mealindeki 176. ayetin tefsirini yaparken birçok defa haçlıların, İslam aleyhine toplandıklarını ancak İslam dinine zarar veremeyip kendilerinin zarar gördüklerinin bu ayetle ortaya çıktığını söylüyor. Yaşadığı dönemde (1.Dünya Savaşı) Osmanlı Devleti aleyhine ittifak yapan Avrupa devletlerinin teşebbüsleri ve sonuçlarının buna örnek olduğunu ifade ediyor.⁶³⁴ Müellif, yaşadığı dönemden hareketle ayeti yorumlamıştır. Burada haçlıların bir araya gelmesiyle muhtemelen Birinci Dünya Savaşı'nı ve Balkan Savaşları'nı kastetmiştir. Ancak bu savaşlar sonunda İslam'ı ve Müslümanları yok edememişlerdir. Vehbi Efendi, Avrupalıların yapmış olduğu ittifakı, peygambere karşı toplanan kafirlerin durumuna benzetmiştir. Müslümanlığa ve Müslüman kimliğe sahip çıkmanın öneminden bahsetse de gelişmenin ve maddi güç toplamanın öneminden pek bahsetmiyor. Klasik dini söylemlerde kalıyor.

Vehbi Efendi, burada ayetleri dönemindeki olaylardan hareketle yorumlamıştır. Yaşadığı dönemin önemli olaylarından olan Birinci Dünya Savaşı'na yorumlarında değinmiştir. Savaşın kaybedilme sebebi olarak İslam'dan uzaklaşmayı göstermiştir. Savaş ortamının vehâmetini anlatmak amacıyla Peygamberimiz (sav) dönemindeki Hendek Savaşı'na benzetmiştir. Ordu komutanları, askerler ve halk arasında bağın olmamasının da savaşın kaybedilme sebeplerinden olduğunu belirtmiştir. Kendimizi küçük görüp düşmanın büyük görmenin önemli hatalardan biri olduğunu ifade etmiştir. Ordu içerisinde bulunan gayrimüslimlerin ihanetlerine vurgu yapmıştır. Devlet içerisinde casusluk yapanlarında savaşı kaybetmemize neden olduğunu söylemiştir. Haçlıların kendi aralarında birlik sağladıklarını Müslümanlarında birlikte hareket etmelerinin önemine vurgu yapmıştır. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupalıların yapmış oldukları zulümlere işarette bulunmuştur. İslam'a zarar veremediklerini ve veremeyeceklerini vurgulamıştır.

⁶³⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 2: 789-790.

3.2. BALKAN SAVAŞLARI

Mehmet Vehbi Efendi'nin yaşamış olduğu dönem yakın tarihin büyük olaylarının yaşanmış olduğu bir dönem demiştik. İşte bu olaylardan bir tanesi de Balkan Savaşları'dır. Müellif burada ayetleri yorumlarken yer yer Balkan Savaşları'ndan da bahsetmiştir. Bu bölümde bununla ilgili örnekleri ele alacağız.

Tevbe Suresi'nin “*Eğer onlar da sizin içinizde (sefere) çıksalardı, size bozgunculuktan başka bir katkıları olmayacak ve sizi fitneye düşürmek için aranızda koşturacaklardı. Aranızda onları dinleyecek kişiler de vardı. Allah zalimleri hakkıyla bilendir.*” mealindeki 47. ayetinin tefsirini yaparken bu ayette kafirlerin Müslüman askerlerin içinde bulunmalarının fitneye sebebiyet vereceğine işaret olduğunu ifade ediyor. Bundan dolayı Müslümanların kafirlerle zorunlu olarak karşılaştıklarında sırlarını onlara söylememeleri gerektiğini belirtiyor. Fitne çıkarmaya çalışan münafıkları Allah'ın tehdit ettiğini söyledikten sonra Müslüman askerlerin içerisinde kafir askerlerinde bulunmasının zararının Balkan Savaşı'nda görüldüğünü ve bu ayetin sırrının ortaya çıktığını ifade ediyor.⁶³⁵

Vehbi Efendi'nin yorumlarında bahsettiği olayların gelişimi şöyledir. Bâbüâli 1909 yılında tüm Osmanlı vatandaşlarının askere gideceğini ve askere gitmemek için vergi ödeyen gayrimüslimlerin de askere gideceğini duyurdu. Bunu kabul eden gayrimüslimler orduda yan yana olmayı ve başlarında papaz olmasını istediler. 1910 yılında gayrimüslimler askere alınmaya başladı. Ancak bazı yerlerde Hıristiyan halk buna karşı çıktılar ve yer yer karışıklıklar meydana geldi. 1910-1918 yılları arasında çok sayıda gayrimüslim askere alındı. Bunlar Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nda görev aldılar. Balkan savaşlarında bunlardan kaçarak düşmana geçenler olduğu gibi en iyi şekilde görevini yapanlarda oldu.⁶³⁶ Balkan Savaşları'nda orduda çok sayıda Ermeni askeride vardı. Savaşın başlarında bunlara çok güvenilmekteydi. Gayrimüslim askerler hiç eğitim görmeden getirilmişlerdi. Bu durum savaşın başlarında bozgunlara neden oldu. Rum, Ermeni ve Bulgar askerlerden bazıları hiç kurşun atmadan düşman safına geçtiler. 1912 Mayıs ayında İtalyanların Rodos'a çıkarma yaptıkları sırada gayrimüslim askerlerden bazıları, İtalyan tarafına kaçmıştır. Kaçışlar Balkan Savaşı'na ara verilen bir

⁶³⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 2025-2026.

⁶³⁶ Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, (İstanbul: Simurg Yayınları, 2000), 182-183.

sürede daha da artmıştır. Bu dönemde çok sayıda Bulgar ve Rum askerinin yanı sıra az sayıda Ermeni askerde kaçarak karşı tarafa geçmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti kaçışları engellemek amacıyla gayrimüslimleri geri hizmetine almıştır. 1919 yılında Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte tüm gayrimüslimler terhis edilmiştir.⁶³⁷

Müellif, burada ayeti kendi döneminden hareketle yorumlamıştır. Balkan Savaşları'nda gayrimüslimlerin yukarıda anlattığımız gibi hareket ettiklerini bildiği için onlara güvenilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Fakat burada gayrimüslimlerin sadece hainlerinden bahsetmiştir, ordusu için fedakârca çalışan gayrimüslimlerden bahsetmemiştir.

Aynı şekilde yine Tevbe Suresi'nin “... *Fakat onlar korkudan ödleri patlayan bir topluluktur. Eğer sığınacak bir yer veya (gizlenecek) mağaralar yahut girilecek bir delik bulsalar, hemen koşarak oraya kaçarlardı.*” mealindeki 56. ve 57. ayetlerinin tefsirini yaparken Balkan Savaşı'nda yaşanan sefaletin ve altı vilayetin kaybedilmesinin sebebinin münafıklar olduğunu belirtiyor. Millettin bunlara inandığını ve hala da inanmaya devam ettiklerini üzümlük söylüyor.⁶³⁸

Ayetin yorumunda ifade edilen durumu şöyle anlatabiliriz. Balkan Savaşı esnasında Bulgar ordusunun esir aldığı 225 bin kişi açlıktan hayatını kaybetmiştir.⁶³⁹ Ayrıca Yunanlıların almış olduğu esirlerden de 10 bin kişi açlıktan, salgın hastalıklardan ölmüş veya öldürülmüşlerdir. Askerler genellikle takas için esir alınırken, sivil halk öldürülmüştür. Çoğu insan kamplara götürülürken yağışlı hava nedeniyle bataklığa dönmüş yollardan, tarlalardan kaçmaya çalışmışlardır. Ölenler yığıntı yapılmıştır. Bu durum facianın büyüklüğünü gözler önüne sermektedir. Makedonya'da yaşlıların kulak, burun ve kafaları kesilmiş, kadınlara tecavüz edilmiştir.⁶⁴⁰ Bu savaşta Edirne, Trakya, Dedeağaç, Selanik, Girit ve Silistre kaybedilmiştir.⁶⁴¹ Vehbi Efendi ayetin yorumunda bu olayları kastetmiştir. Bu olayların sebebi olarak muhtemelen Osmanlı askeri içerisinde bulunan gayrimüslim askerleri

⁶³⁷ Aziz Üstel, “Balkan Savaşı'nda Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri”, *Star* (06 Aralık 2012), erişim 31 Temmuz 2019, <https://www.star.com.tr/yazar/balkan-savasinda-osmanlinin-gayrimuslim-askerleri-yazi-709643/>.

⁶³⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 2037.

⁶³⁹ Küçük, “Balkan Savaşı”, 5: 23-25.

⁶⁴⁰ Nebahat Oran ARSLAN ve Fadimana FİDAN, “Balkan Savaşları Sonrasında Yunanistan'da Kalan Türk Esirler Meselesi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, sy. 2 (2012): 256-259.

⁶⁴¹ Küçük, “Balkan Savaşı”, 5: 23-25.

işaret etmiştir. Gayrimüslim askerler Osmanlı ordusu düşmanla karşılaştığında karşı tarafa geçmek için kaçmışlardır. Topçu olanlar topu atmak istememişlerdir. Bunlardan çoğu Ermeni, Sırp, Bulgar ve Rum'dur.⁶⁴²

Bakara Suresi'nin "*Andolsun, sen kendilerine kitap verilenlere her türlü mucizeyi getirsen de onlar yine senin kiblene uymazlar...*" mealindeki 145. ayetinin tefsirini yaparken, İslam hukukunu bilmeyen kimselerin Ehli kitap'a kardeşlik ve hürmet beslediklerini, onların adet ve geleneklerini kabul edip sevgilerini kazanmaya çalıştıklarını ancak Balkan Savaşı'nın onlara gereğinden fazla sevgi göstermenin yanlış olduğunu, onlarda asla iyilik ve acıma olmadığını ortaya koyduğunu ve bu ayetin ve benzer ayetlerin sırrının ortaya çıktığını ifade ediyor. Onlara sevgi besleyenlerin ve fayda bekleyenlerin bunun yanlış olduğunu "Basra harap olduktan sonra" anladıklarını söylüyor.⁶⁴³ Vehbi Efendi, burada yukarıda ifade ettiğimiz Avrupalıların yapmış olduğu zulümlere işaretle bulunuyor. Onların güvenilecek kimseler olmadığını ve bu ayetin sırrının ortaya çıktığını belirtiyor. Vehbi Efendi aynı zamanda burada Osmanlıca'da "iş işten geçtikten sonra" anlamında kullanılan "Basra harap olduktan sonra" deyimini kullanıyor. Avrupa'dan fayda bekleyenlerin onların ne olduklarını iş işten geçtikten sonra anladıklarını ifade ediyor.

Enfal Suresi'nin "*Baskı ve şiddet kalmayınca ve din tamamen Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın...*" mealindeki 39. ve 40. ayetlerinin tefsirini yaparken, bu ayette savaşın emredilme sebebinin kafirlerin fitnelerini ortadan kaldırmak olduğunu belirtiyor. Bundan dolayı müminlerin her zaman ve her yerde savaşa hazır olmalarının önemine değiniyor. Bu amaç için Müslümanların sürekli olarak çalışmaları gerektiğini, eğer bunu yapmazlarsa kafirlerin fitnelerinden emin olamayacaklarını söylüyor. İman edenlerin kendilerine verilen dini vazifeleri yerine getirmediklerinden dolayı Allah'ın gazabına nail olarak kafirlerin fitnelere tutulduklarını, belalara uğradıklarını ve yaşadığı dönemde meydana gelen Rumeli'deki Balkan Savaşı'nın da (1328) bunu ispat ettiğini ifade ediyor.⁶⁴⁴ Taberî (ö.310/923), bu ayetin yorumunda "fitne" kelimesi ile kastedilenin Allah'a şirk koşmak ve inkar olduğunu belirtiyor.⁶⁴⁵ Râzî (ö. 606/1210) ise,

⁶⁴² Yakup Ahabab, "Kuzey Makedonya 1912; Savaş, Katliam ve Soykırım", *Tarih Dergisi*, sy.62 (2015): 101.

⁶⁴³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 253-254.

⁶⁴⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 1893-1895.

⁶⁴⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 11: 183.

Urve b. Zübeyr'in şöyle dediğini naklediyor: “Müminler, İslam davetinin başlangıcında, Allah'ın dininden vazgeçirilmeye çalışılıyorlardı. Bundan dolayı bazı Müslümanlar, dinden vazgeçmişlerdi. Bu sebeple Hz. Peygamber (s.a.s.) Müslümanlara, Habeşistan'a hicret etmelerini emretmişti.” Râzî (ö. 606/1210) birinci fitnenin bu olduğunu, ikincisinin ise “Hz. Peygamber, Medinelilerle akabe biatını yaptıktan sonra bunu öğrenen müşriklerin Müslümanlara yapmış oldukları işkenceler” olduğunu ifade ediyor.⁶⁴⁶

Yukarıda Balkan Savaşları'nda Osmanlı ordusundaki gayrimüslim Rum, Ermeni, Bulgar askerlerden düşman tarafına kaçanların olduğunu söylemiştik. Aynı zamanda bunlardan bazıları da Türk-Balkan Savaşı yazarı Bukayev'in ifadelerine göre gayrimüslim askerleri kaçırmaya teşvik etmiş, ordu içinde casusluk yapmış ve savaşın kaybedilmesine sebep olmuşlardır. Bazı yerlerde aynı şekilde Arnavut kökenli askerlerin silahlarıyla birlikte kaçmaları sıkıntılara neden olmuştur.⁶⁴⁷ Vehbi Efendi, bu ayetin yorumunda “kafirlerin fitne çıkarması” diyerek bu olaylara işaret etmiştir. Buradan hareketle onlara güvenilemeyeceğini ifade etmiştir.

Balkan Savaşları'ndaki inanç eksikliğini anlatması açısından Ömer Seyfettin'in şu sözleri önemlidir:

İşte bu kadar müsaadesiz şartlar içinde harbe giriyorum. Netice muzafferiyet olursa, hayret etmekten memnun olamayacağım. Ama bütün bu hareketler bana bir oyun gibi geliyor. Hâlâ kendimi bir manevraya gidiyor sanıyorum. Hareketimiz o kadar hissiz ve maneviyâtsiz ki, ancak bir manevra böyle olabilir... Hani nutuklar, hitabeler, heyecanlar, şarkılar, alkışlar... Hiç, hiç, hiç, bir şey yok... Bulgar ordusunu gözümün önüne getiriyorum. Orada kim bilir ne kadar hayat ve heyecan vardır.⁶⁴⁸

Aynı Şekilde Enfal Suresi'nin “Allah'a ve Resûl'üne itaat edin ve birbirinizle çekişmeyin. Sonra gevşersiniz ve gücünüz, devletiniz elden gider. Sabırlı olun. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir.” mealindeki 46. ayetin tefsirini yaparken çökmüş olan devletlerin çöküş sebebinin devlet adamları arasındaki anlaşmazlıklardan ve millet arasındaki ahlaksızlıktan kaynaklandığını bunun da tarihte örneklerinin olduğunu ifade ediyor. Balkan Savaşı'nın bizim için bunun delili olduğunu, bu savaşta meydana gelen

⁶⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 15: 168-169.

⁶⁴⁷ İhsan Burak Birecikli, “Balkan Harbi Sırasında Ordunun Moral ve Disiplin Durumu”, *Türk Yurdu Dergisi*, sy.303 (2012): 23-27.

⁶⁴⁸ Galip Çağ, “Hatıratların Gözünden Balkan Savaşı Yenilgisine Eleştirel Bir Bakış”, *Türk Yurdu Dergisi*, sy. 303 (2012): 57-61.

yenilginin tek sebebinin millet arasındaki uyuşmazlık ve farklı fikirler olduğunu belirtiyor. Bundan dolayı Allah'ın bu ayette devletin yok olmasına sebep olacak uyuşmazlıkları ve çekişmeleri yasakladığını ifade ediyor. Savaş zamanında sabır ve sebat sahibi olmak gerektiğini ve tek zafer sebebinin bu olduğunu ve Allah'ın yardımının bundan dolayı sabredenlerle beraber olduğunu söylüyor.⁶⁴⁹ Seyyid Kutub (ö.1966), bu ayetin yorumunda zaferin etkenlerinin düşmana direnmek, Allah'ı anmak ve O'na bağlanmak, Allah'a ve peygamberinin emirlerine uymak, kişisel çekişmelerden ve tartışmalardan uzak durmak, sabretmek ve gösterişten uzak durmak olduğunu belirtiyor.⁶⁵⁰

Balkan savaşları esnasında subaylar içerisinde alaylı-mektepli mücadelesi vardı. Üstün başarı göstererek subay olan alaylılar, okuyarak subay olan mekteplileri kendilerine rakip sayıyorlardı. Bunun yanı sıra nizamiye erlerinin görev süresi 3 yıllla sınırlıydı ancak 6-7 yıl olduğu halde hala terhis edilmemişlerdi ve bunun için ayaklanmışlar neticede 75 bin asker terhis edilmişti. Siyasetle uğraşan subaylar orduda ittihatçılık-halaskârlık çekişmesinin başlamasına neden oldular. Savaş esnasında bile subaylar aşırı bir şekilde siyaset tartışması yapıyorlardı. Alt rütbedekiler üst rütbedekilere saygısızca davranıyordu. Ayrıca gayrimüslimlerin askere alınması da Müslüman askerler arasında inanç açısından moral bozukluğuna yol açmıştı. Bu zamana kadar “ölürsem şehit kalırsam gazi” düsturuyla savaşan askerler şimdi Hıristiyanlarla aynı amaç için nasıl savaşacaktı?⁶⁵¹ Vehbi Efendi, ayetin yorumunda ordu içerisindeki bu kaostan bahsetmiştir. Bu durum savaşın kaybedilmesine sebep olmuştur. Vehbi Efendi, bu durumu Hz. Peygamber dönemiyle kıyaslamış ve bu şekilde yorumlamıştır.

Tevbe Suresi'nin “*Onların bir ahdi nasıl olabilir ki!...*” mealindeki 8. ayetinin tefsirini yaparken; “Müşriklerin verdiği söze nasıl itibar olunur?” sorusunu sorduktan sonra “Elbette, itibar olunamaz.” cevabını veriyor. Kafirlerin galip geldiklerinde yeminlerinde ve sözlerinde durmadıklarını ifade ediyor. Fırsattan istifade ederek sözlerini bozacaklarını ve üstümüze yürüyeceklerini belirtiyor. Ayetin sırrının Balkan Savaşı'nda ve Yunanların Anadolu'nun bir kısmını işgal ettikleri dönemde şüphe götürmeyecek bir şekilde ortaya çıktığını söylüyor. İçimizde bulunup Müslüman

⁶⁴⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 1903.

⁶⁵⁰ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 5: 110.

⁶⁵¹ Birecikli, “Balkan Harbi Sırasında Ordunun Moral ve Disiplin Durumu”, 23-27.

olmayan Osmanlı vatandaşlarının bağlı buldukları zimmet anlaşmalarını hiçe sayarak, yıllardır komşuları olan ve her gün iyilik gördükleri Müslümanlara her türlü işkence ve fenalığı layık gördüklerini ve ellerine geçen fırsatların bir tanesini bile kaçırmadıklarını ifade ediyor. O halde Müslümanların gözlerini açıp, görünüşteki yemin ve iltifatlarına aldanmamalarının gerekli olduğunu Allah(cc)'ın bu ayette açıkladığını ve müminleri uyanık olmaya davet ettiğini belirtiyor.⁶⁵²

Vehbi Efendi'nin ayetin yorumunda değinmiş olduğu zulümler şöyle gerçekleşmiştir. 93 Harbi adı verilen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Osmanlı Devleti Balkanlarda güç kaybetmeye başlamıştır. Balkan toplulukları bağımsızlıklarını kazandıktan sonra topraklarını genişletmek amacıyla Osmanlı'ya karşı çete savaşlarına girişmişlerdir. Bu dönemde Sırlar, Hırvatlar, Yunanlar ve Bulgarlar Müslüman ve Türk halka akla hayale gelmeyecek işkenceler yapmışlardır.⁶⁵³ Örneğin; Üsküp işgal edildikten sonra Sırp komutan Türkler'e dokunulmayacağını, yurtlarında özgürce yaşabileceklerini söylemiştir. Ancak buna rağmen, çoluk çocuk, genç yaşlı demeden insanların çoğunu katletmişlerdir. Aram Andonyan adında bir kişi bu mezalimi şöyle anlatmaktadır: “Kadınlar ve çok sayıda yalınayak çocuklar, hazin kervanlara katılıp Selanik'e doğru inmeye başladılar. Birçok göçmen katledildi, kadın ve kızlar kaçırıldı veya tecavüze uğradı, hatta küçük çocuklar boğazlandı... Bütün Makedonya'da amansız katliamlara giriştiler.”⁶⁵⁴ 31 Aralık 1912 tarihli The New York Times gazetesi Sırların yapmış olduğu zalimlikleri şöyle duyurmuştur: “Sırp ordusu kadın, çocuk, yaşlı demeden Müslümanları haince öldürüyor. Zafer sarhoşu olan Sırp subayları Müslüman Arnavutlar'ı yok etmek istiyor... Üsküp'ü ele geçiren Sırp askerleri Kumanova ve Üsküp'te 3.000 kişiyi öldürdü...”⁶⁵⁵ Sırlar tarafından Üsküp, Priştine, Prizren, Firzovik ve Kalkandelen şehirlerinde yaklaşık 25 bin Müslüman katledilmiştir. 29 Ocak 1913 tarihli The New York Times Gazetesi “Balkan Katliamı 35 bin hayata mal oldu” şeklinde başlık atmıştır.⁶⁵⁶

Sırların yanında Müslümanlara mezalim yapanlar arasında Bulgarlar'da vardır. Bulgarlar, bu dönemde Davud, Topuklu ve Maden köylerini yıkmışlar, buralardaki

⁶⁵² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 1962-1963.

⁶⁵³ Yazarsız, “Balkan Savaşları'nda Müslümanlara Uygulanan Büyük Soykırım”, *Hakikat*, erişim tarihi: 01 Ağustos 2019, <http://www.hakikat.com/dergi/232/scapa232.html>.

⁶⁵⁴ Ahabab, “Kuzey Makedonya 1912; Savaş, Katliam ve Soykırım”, 108.

⁶⁵⁵ Ahabab, “Kuzey Makedonya 1912; Savaş, Katliam ve Soykırım”, 109.

⁶⁵⁶ Ahabab, “Kuzey Makedonya 1912; Savaş, Katliam ve Soykırım”, 116.

kadınları, yaşlıları ve beşikteki bebekleri parçalamışlardır. Göç eden Müslümanlara saldırmışlar, yakaladıkları kişileri paramparça etmişlerdir. Siroz şehrinde ise Türkler kendilerini korumak amacıyla saldıran iki askeri öldürmüşlerdir. Bunun üzerine komutan saatine bakarak: “şimdi saat yarım, yarın aynı saate kadar Türklere istediğinizi yapabilirsiniz.” demiş, bunun üzerine o gün yaklaşık 1200 veya 1900 arası Müslüman Türk katledilmiştir. Ayrıca Bulgar esirlerinin ceplerinde yüzük olan parmakların, küpe olan kulakların bulunması bu katliamın boyutunu gözler önüne sermektedir.⁶⁵⁷

Vehbi Efendi'nin değinmiş olduğu diğer bir husustan bahsedecek olursak, o da komşularının Müslümanları öldürmesidir. Balkan devletlerinin işgaliyle birlikte buralarda bulunan Osmanlı vatandaşı Rum, Bulgar ve Ermeniler işgal güçlerine yardımcı olmuşlardır. Çeteler oluşturarak Müslüman komşularını öldürmüşler, Osmanlı askerlerine ateş açmışlar, yol kesmişler ve tecavüz suçlarını işlemişlerdir. Özellikle Rumlar coğrafyayı iyi bildiklerinden Bulgar askerlerine yardım etmişlerdir. Bu dönemde Mahmud Muhtar Paşa'nın yanında görev yapan Alman Subay Gustav Von Hochwachter anılarına gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarıyla ilgili şunları yazmıştır: “24 Ekim'de başlayan geri çekiliş sırasında her yerde büyük bir karmaşa hâkimdir ve Hıristiyan köylüler pencerelerden subaylara ateş etmektedir.” 27 Ekim Pazar tarihli yazısında ise Vize'nin köylerinden birinde dinlenen Osmanlı subaylarının Rum köylüler tarafından parçalandığını, geride üniforma, tüfek ve ceset parçalarının kaldığını belirtmiştir.⁶⁵⁸

Prof. Dr. Justin McCarthy'e göre 1912-1914 yılları arasında Balkan Savaşları'nda göç ettirilen ve katledilen insan sayısı 1,5 milyondan daha fazladır.⁶⁵⁹ Osmanlı'nın Balkan topraklarındaki nüfusu Arnavutluk hariç 2.315.293 iken, bu rakam 1.445.179 eksilmiştir. Yani nüfusun yüzde 62'si erimiştir. Göç edenlerden 812.271 kişi hayatta kalmış, 632.408 işi ise yaşamını yitirmiştir. Yani Müslümanların yüzde 27'si ölmüş veya öldürülmüştür.⁶⁶⁰ Burada yapılan mezâlimlerin sadece bir kısmını örnek olması açısından zikretmiş olduk. Vehbi Efendi'nin ayeti döneminde yaşanan

⁶⁵⁷ Ahmet Halaçoğlu, “Bulgar Mezâlimi”, *Tarihtarih*, erişim tarihi: 01 Ağustos 2019, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=287815>.

⁶⁵⁸ Bülent Yıldırım, “Balkan Savaşları Sırasında Havsa ve Çevresindeki Yerli Rumların Türklere Saldırıları”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 2 (2015): 208-209.

⁶⁵⁹ Yazarsız, “Balkan Savaşları'nda Müslümanlara Uygulanan Büyük Soykırım”, <http://www.hakikat.com/dergi/232/scapa232.html>.

⁶⁶⁰ Yıldırım, “Balkan Savaşları Sırasında Havsa ve Çevresindeki Yerli Rumların Türklere Saldırıları”, 207-208.

olaylardan yola çıkarak yorumlamıştır. Buradan hareketle kafirlere güvenmemek gerektiği konusunda uyarılarda bulunmuştur.

Leyl Suresi'nin “*Onun için kim (elinde bulunandan) verir, Allah'a karşı gelmekten sakınır ve en güzel sözü (kelime-i tevhidi) tasdik ederse, biz onu en kolay olana kolayca iletiriz.*” mealindeki 5,6 ve 7. ayetlerini şu şekilde yorumluyor. O kimse ki malını esiri hürriyetine kavuşturmaya, muhtaçlara yardım etmeye, çeşitli hayır yollarına ve İslam askerlerini kuvvetlendirmeye, düşmanları yenmek için cihat yollarına harcarsa, mali ve bedeni ibadetlerini yerine getirirse, küçük ve büyük günahlardan sakınırsa, kelime-i tevhidi, peygamberliği ve dini doğrularsa, biz o kimseye önce işlemiş olduğu güzel amelleri yine yapabilmesini sağlarız ve bunların karşılığı olarak cennete girmesini nasip ederiz.⁶⁶¹ Bu ayetler Mekke döneminde indirilmiştir. Mekke döneminde henüz savaşa izin verilmemiştir. Bu nedenle bu ayetlerden peygamberliğin ilk on dört yılı için savaşa harcama yapma emrini çıkarmak imkansızdır. Mehmet Vehbi Efendi, bu bölümü yazarken Balkan Savaşı bitmiş, Birinci Dünya Savaşı başlamıştır.⁶⁶²

Trablusgarp ve Balkan Savaşları'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin mali yapısı bozulmaya devam etmiştir. Bu sebeple Birinci Dünya Savaşı öncesinde seferberlik ilan edilmiş ve Harp Vergisi adı altında bir vergi düzenlenmiştir. Bu vergi 1912-1916 yılları arasında uygulanmıştır.⁶⁶³ Bu kanunla bina vergileri yüzde 25 arttırılmış, maaş ve yardımlardan yüzde 3 vergi alınmış, askerlik bedeli 10 lira arttırılmış, tuza zam yapılmış, rakı vergisi arttırılmıştır. Ayrıca kanun uyarınca bazı mallara el konulacağı belirtilmiş ancak bunların miktarı ve neler olduğu belirlenmemiştir. Buna komisyonlar karar verecek denilmiştir. Nitekim bu belirsizlik uygulamada sıkıntılara yol açmıştır.⁶⁶⁴

Vehbi Efendi, seferberlik ilan edilen ve devletin zor durumda olduğu bir dönemde bu ayetin yorumu vesilesiyle halka orduya yardım çağrısında bulunmuştur. Bundan dolayı “İslam askerlerine yardım” ve “cihat yoluna harcama” şeklinde ifadeler kullanmış ve halkın içinde bir bilinç oluşturmaya çalışmıştır. Bu ayetteki yorumları Vehbi Efendi'nin tefsirini yazma sebeplerini bize açıkça göstermektedir.

⁶⁶¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 15: 6458.

⁶⁶² Yurdakök, “Taksim-i Â'mâl(İş bölümü) ve Âlem-i Fânî'nin İmanı”, 157-158.

⁶⁶³ Cem Barlas Arslan, “Birinci Dünya Savaşı ve Harp Vergisi”, *Akademik Bakış Dergisi*, sy. 57 (2016): 74.

⁶⁶⁴ Arslan, “Birinci Dünya Savaşı ve Harp Vergisi”, 79.

Vehbi Efendi'nin yaşadığı dönemin önemli savaşlarından biri olan Balkan savaşlarını eserine yansıtmıştır. Balkan Savaşları'nda Bulgar, Rum, Ermeni ve Sırp'ların yapmış olduğu mezâlimlere atıflarda bulunmuştur. Kafirlere hiçbir zaman güven olmayacağını bu süreçte anlaşıldığını belirtmiştir. Müslüman askerler içindeki siyasi ve rütbe kavgalarından bahsetmiştir. Ayrıca ordudaki inanç zayıflığına atıflarda bulunmuştur. Burada üzerinde durduğu konulardan bir tanesi de Osmanlı ordusu içerisindeki gayrimüslimlerdir. Bunların yapmış ihanetlere değinmiş ancak gerçekten hakkıyla faydalı olanlardan bahsetmemiştir. Seferberlik döneminde ise yapılacak yardımların İslam askerlerine ve cihat yoluna harcama olduğunu vurgulayarak, halkı bu yardımlara katkıda bulunmaya davet etmiştir. Bu bölümde vermiş olduğumuz örneklerde de Vehbi Efendi, yaşamış olduğu dönemden hareketle ayetleri yorumlamıştır. Bazı bölümlerde halka açık mesajlar vermiştir. Örneğin; kafirlere güvenilmemesi, münafıklara dikkat edilmesi, ordunun ihtiyaçlarının karşılanması bunlardan bazılarıdır.

3.3. ASKERLİK KONUSU

Vehbi Efendi, yaşadığı dönemin savaş şartları nedeniyle askerlik konusu üzerinde çokça durmuş, ayetlerle askerlik ile ilgili konuları meşrulaştırmaya çalışmıştır. Bu bölümde bu konuyla ilgili örnekleri ele alacağız.

Müellif, bazı ayetlerin yorumlarında askerlikle ilgili olarak “askerin komutana itaati”, “komutanın askere öğüt vermesi” ve “askerin eğitimi” konuları üzerinde durmuştur. Bakara Suresi'nin “*Tâlût ordu ile hareket edince, 'Şüphesiz Allah sizi bir ırmakla imtihan edecektir. Kim ondan içerse benden değildir. Kim onu tatmazsa işte o bendendir. Ancak eliyle bir avuç alan başka.'* dedi...” mealindeki 249. ayetini yorumlarken, devlet başkanı ve komutanların askere nasihat ve talimat vermelerinin ve askerlerinde bu nasihatini dinleyerek komutana itaat etmelerinin önemine vurgu yapıyor. Savaş usulünü ve planını bilen komutanlara itaatin vacip olduğunu ve savaşın kazanmanın askerlerin komutana itaatine bağlı olduğunu ifade ediyor.⁶⁶⁵ Mehmet Vehbi Efendi, savaşta başarının komutana itaate bağlı olduğunu ve komutana itaatin vacip olduğunu söylüyor. Yorumunun devamında, görünürdeki sebepler olan askerin silahı ve

⁶⁶⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 450-451.

savaş aletlerinin tam olması, maddi durumunun iyi olması, bunun yanı sıra manevi kuvvetinin yüksek, Allah'a ve savaşı kazanacağına inancının tam olması ve düşmanı gözüne kestirmesi gerektiğini söylüyor. Komutanların savaş planlarını hazırlayıp askeri bu şekilde eğitmesi gerektiğini ifade ediyor. “Düşman güçlü, biz zayıfız” gibi manevi gücü kırarak sözler söylemenin askerin düzenini bozacağını belirtiyor.⁶⁶⁶ Seyyid Kutub (ö.1966), bu ayetin yorumunda komutanın ordunun iradesini, dayanıklılığını ve sabrını denemesi gerektiğini belirtiyor. İlk aşamada istek ve arzularla, ikinci aşamada ise yokluk ve sıkıntılarla mücadele güçlerinin test edilmesi gerektiğini söylüyor.⁶⁶⁷

Burada Vehbi Efendi'nin bahsetmiş olduğu “askerin eğitimi” konusuna Balkan Savaşı'ndan örnekler vereceğiz. Osmanlı ordusunun modern harp anlayışında olmadığı 1910 yılında Edirne manevralarında anlaşılmıştır.⁶⁶⁸ Birlikler sürekli çetelerle mücadele ettiklerinden askeri eğitimleri yetersiz kalmıştır. Sürekli yaşanan mağlubiyetler, ordunun moralini bozmuştur ve bu da askerlerin rastgele savaşmasına neden olmuştur. Subaylar orduyu nereye yönlendireceklerini bilememişler ve bozgun sırasında ise ilk kaçanlar onlar olmuştur. Bunun sebebinin ise eğitimsizlik olduğu ifade edilmiştir.⁶⁶⁹ Ayrıca taburların dörtte üçü silah kullanmayı bilmeyen askerlerden oluşmuştur. Bazı askerler silah kullanmayı bilmediklerinden burunlarını vurmuşlardır.⁶⁷⁰ Burada askeri eğitime dair yorumlar yapması Vehbi Efendi'nin ordunun durumundan haberdar olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı da askerin eğitimine değinmiştir.

Vehbi Efendi'nin bahsetmiş olduğu diğer bir konu ise “komutana itaat” meselesidir. Bununla ilgili Fevzi Çakmak'ın Yakova'da yaşamış olduğu şu olayı örnek verebiliriz:

Birinci fırka İstanbul'dan Arnavutluk'a geldiğinde o vakte kadar görülmemiş bir disipline, düzene sahipti. Eğitim öğretim mükemmeldi. Bütün görevler saat gibi işlerdi. Bu düzenli fırka dahili siyasetle uğraşan birkaç subayın kışkırtmasıyla çürüdü, inancı bozuldu. Askerler subaylarını, subaylar askerlerini tanımamaya başladı. O düzenli birlik rezil oldu. İtibarını kaybetti.⁶⁷¹

⁶⁶⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân* 1: 452.

⁶⁶⁷ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 1: 431.

⁶⁶⁸ Suat Zeyrek, “Birinci Balkan Savaşı Öncesinde Osmanlı Askerinin Talim-Terbiyesi ve Sonuçları Üzerine Bir Deneme”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, sy.1 (2012): 280.

⁶⁶⁹ Zeyrek, “Birinci Balkan Savaşı Öncesinde Osmanlı Askerinin Talim-Terbiyesi”, 286.

⁶⁷⁰ Zeyrek, “Birinci Balkan Savaşı Öncesinde Osmanlı Askerinin Talim-Terbiyesi”, 295-296.

⁶⁷¹ Zeyrek, “Birinci Balkan Savaşı Öncesinde Osmanlı Askerinin Talim-Terbiyesi”, 288.

Buradan da anlaşılacağı üzere Balkan Savaşı için söyleyecek olursak bazı yerlerde askerlerin komutanlarına itaat etmedikleri anlaşılıyor. Vehbi Efendi, ordudaki bu problemi de bildiği için yorumlarına yansıtmıştır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşı'nda yenilmesine yapılan stratejik hatalar, askerinin eğitimsiz oluşu, taktik konusunda yapılan hatalar, ordu içerisindeki sürtüşmeler ve askerinin moralinin bozuk olması sebep olmuştur.⁶⁷² Vehbi Efendi, bu konulara da bu ayetin yorumunda ve diğer ayetlerde doğrudan veya dolaylı olarak temas etmiştir.

Askere nasihatle ilgili olarak; Şuara Suresi'nin “...Dedi ki, Bunlar pek az ve önemsiz bir topluluktur. Şüphesiz onlar bize öfke duyuyorlar. Ama biz uyanık ve tedbirli bir topluluğuz.” mealindeki 53-56. ayetlerini tefsir ederken komutanların her zaman kendi askerlerini cesaretlendirmek amacıyla kendilerinin kuvvetli, düşmanların ise zayıf olduğundan bahsetmesinin bu ayette ifade edilen önemli vazifelerden biri olduğunu söylüyor. Kur'an'da askerlere bu hususta konuşma yapmanın eski bir adet olduğu ve yapılmasının gerekli olduğunun anlatıldığını ifade ediyor.⁶⁷³

Osmanlı ordusu Balkan Savaşları'nda düşman ve savaş hakkında bilgi verilmeden cepheye gönderilmiştir. Örneğin; Kırkkilise savaşlarında asker nasıl hücum edeceği öğretilmeden cepheye sürülmüştür. Sonuçta askerlerin bazıları kaçarken, bazıları ise itaatsizlik etmiştir.⁶⁷⁴ Buradan da anlaşılacağı üzere Vehbi Efendi, yine komutanların yapmadıkları bir şeye değinmiştir. Bu örnekte gösteriyor ki komutanlar askere öğüt vermemiş veya vermeye fırsatı olmamıştır.

Ali İmran Suresi'nin “Bir de Allah bunu, inkar edenlerden bir kısmını helak etsin veya perişan etsin de umutsuz olarak dönüp gitsinler diye yaptı.” mealindeki 127. ayetini yorumlarken; askerinin veya mühimmatın çokluğunun savaşta önemli olmadığını, önemli olanın Allah'ın yardımı olduğu söylüyor. Dünyada binlerce böyle olayın olduğunu da sözlerine ekliyor. Müslümanların mağlup olma sebebinin ilahi terbiyeyi hak etme olduğunu belirtiyor. Hz. Ömer zamanında meydana gelen savaşlarla büyük fetihler yapıldığını, şeriata uymanın azaldığı dönemlerde ise mağlubiyetin arttığını ifade ediyor. Dinine uymayan milletin birlik ve beraberliğinin ve düşmana karşı sabrının

⁶⁷² Alpar, “Osmanlı'nın Son Döneminde Ordu Yapısı ve Savaş Kültürü”, 6.

⁶⁷³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 10: 3904.

⁶⁷⁴ Zeyrek, “Birinci Balkan Savaşı Öncesinde Osmanlı Askerinin Talim-Terbiyesi”, 303-304.

olmadığını belirtiyor.⁶⁷⁵ Taberî (ö.306/923), Süddî'nin (ö.127/745) bu ayeti Uhut Savaşı'na yorumladığını ve orada öldürülen on sekiz müşriğe işaret ettiğini, belirtiyor.⁶⁷⁶

Vehbi Efendi'nin burada bahsetmiş olduğu askerin inanç eksikliği konusunda da şunları söyleyebiliriz. Balkan Savaşları döneminde Osmanlı ordusu manevi olarak eksikt. Meşrutiyetten önce askere dini eğitim verilmiş ve namaz kılmak şeklen de olsa zorunlu hale getirilmiştir. Meşrutiyetten sonra ise din bir kenara atılmış, bu durum askerin manevi olarak boşlukta kalmasına sebep oldu. Ayrıca komutanlarında dini yönü eksik kimselerden seçilmesi tamamen sorun oluşturmuştur.⁶⁷⁷ Aynı şekilde Kazım Karabekir'in yukarıda da aktardığımız şu sözü "...Bu düzenli fırka dahili siyasetle uğraşan birkaç subayın kışkırtmasıyla çürüdü, inancı bozuldu."⁶⁷⁸ ordunun inanç durumunu gösteren bir örnektir. Vehbi Efendi, burada ayetten hareketle yaşadığı dönemde ordunun inanç durumuna değinmiştir. Askerin maneviyatının önemine ve bu işin dinden bağımsız yürümesinin imkansız olduğuna işaret etmiştir. Önemli olan şeyin çokluk veya azlık değil, Allah'ın yardımını olduğunu da üzerine basarak söylemiştir.

Hud Suresi'nin "*İşte ben, hem benim, hem sizin Rabbiniz olan Allah'a dayandım. Yeryüzünde bulunan hiçbir canlı yoktur ki, Allah, onun perçeminden tutmuş olmasın. Şüphesiz Rabbin dosdoğru bir yol üzerindedir.*" mealindeki 56. ayetinin tefsirini yaparken imanı sağlam, Allah'a güveni tam olan her müminin durumunun, Allah'a teslim olması ve hiçbir kimseden endişe etmemesi gerektiğini belirtiyor. Özellikle İslam askerlerinin imanı sağlam olanlarının düşmana karşı çekinmeden gittiklerini ifade ediyor. Fakat imanı zayıf veya hiç olmayanların hayvan sürüsü gibi olduklarını, sadece dünyayı ve kendi nefislerini düşündüklerinden dolayı düşmana karşı yiğitçe gitmek yerine kaçmak için sebep aradıklarını ve bozguna sebep olarak içinde buldukları ordunun mağlup olmasına neden olduklarını ve bu durumun her dönemde görüldüğünü söylüyor. Ancak İslam askerlerinin imanlarının sağlam olmasından dolayı, gereği gibi önlemlerini aldıklarından ve başlarındaki kumandanlarının da sağlam olduğundan dolayı zafere ulaştıklarından bahsediyor.⁶⁷⁹

⁶⁷⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 2: 718.

⁶⁷⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 5: 41.

⁶⁷⁷ Zeyrek, "Birinci Balkan Savaşı Öncesinde Osmanlı Askerinin Talim-Terbiyesi", 294-295.

⁶⁷⁸ Zeyrek, "Birinci Balkan Savaşı Öncesinde Osmanlı Askerinin Talim-Terbiyesi", 288.

⁶⁷⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 6: 2364-2365.

Vehbi Efendi'nin bahsetmiş olduğu iman zafiyetini dönemin hikayelerinden hareketle şöyle anlatabiliriz. Balkan Savaşı döneminde askerler arasında siyasi kargaşa vardır. Aynı zamanda kimi askerde savaşıma isteği yoktur. Kimisi de bulduğu ilk fırsatta kaçmaktadır. Bu dönemde gazeteci olarak cephede bulunan Aka Gündüz bu durumu hikayelerinde anlatmıştır. Oğlu askerden kaçan bir baba oğluna şunları söylemektedir. “Hayır sen Müslüman değilsin. Müslüman’ın imanı vardır, imanı olan düşmana yüz çevirmez”. Burada babanın oğluna “imansız” şeklindeki serzenişi o dönemdeki iman kavramına yüklenen anlamı göstermesi açısından önemlidir. Konuşmalar şöyle devam etmektedir:

Eyvâh! Şimdi sana kaçak, bana kaçak babası diyecekler ha? Ben artık ne hastanelere gidebilirim, ne âlemin yüzüne çıkabilirim. Beni dağlı, Sırp, Moskof kahretmediği hâlde, sen, kâfir evlat! Sen perişan ettin! Vicdanında imandan, kanında benden bir zerre yok muydu? Bu hâline Bulgarlar acıyacak, seni bir Yunan gazetesi yazacak! Karadağ dilinde destan mı olacaksın? Hayır, sen Müslüman değilsin. Müslüman’ın imânı vardır, imânı olan düşmana yüz çevirmez. Hayır, sen Türk’de değilsin. Türk’ün vicdanı vardır; vicdanı olan düşmandan çekinmez. Hele benim kanımdan, hele o, bu ihtiyarlığında bile yanıp tutuşan kanından hiç değilsin. Benim kanım Müslüman kanı, Türk kanı, Oğuz kanıdır...⁶⁸⁰

Hikayeden de anlaşılacağı üzere o dönemde “imanlı olmak” cepheden kaçmadan savaşmak demektir. Vehbi Efendi’de buradan hareketle cepheden kaçmayı iman zayıflığı olarak değerlendirmiştir. İman zayıf olup, kaçmaya teşebbüs edenleri hayvan sürüsüne benzetmiştir.

Muhammed Suresinin “*Sakin zaaf göstermeyin. Üstün olduğunuz halde barışa çağırmayın. Allah sizinle beraberdir. Sizin amellerinizi asla eksiltmeyecektir.*” mealindeki 35. ayetinin tefsirini yaparken, Müminlerin hakkıyla şeriata sarılmaları halinde, düşmanla savaştıklarında Allah’ın yardımının kesin olduğuna bu ayetin delil olduğunu söylüyor. Müminler Allah’ın hükümlerine uymaktan uzaklaşırlarsa, askerlerin başlarındaki komutanlar faydasız işlerle meşgul olup, dine önem vermeyip, dindar askerleri küçümserlerse böyle yapan askerlerin Allah’ın yardımından pay alamayacağını ifade ediyor. Dindar olan bir milletin, dine hakaretle bakması halinde o milletin

⁶⁸⁰ Ömer Çakır, “Edebî Eserlerin Aynasında Balkan Savaşları ve İslam”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sy. 2 (2010): 7.

düşmana her zaman esir olacağını belirtiyor. Son olarak yaşanan olayların ve tarihin bunun şahidi olduğunu söylüyor.⁶⁸¹

Vehbi Efendi'nin burada faydasız işlerden kastı, ordu mensuplarının siyasette söz sahibi olma arzusudur. Balkan Savaşları'nın öncesinde ordu mensubu subaylar adeta siyasetin esiri olmuş, gerçek görevlerinden uzaklaşmışlardır.⁶⁸² Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi komutanların çoğu dini yönü ağır basan kimselerden seçilmemiştir ve bu durum da askerlerle komutanlar arasında sorun teşkil etmiştir. Bunun sonucunda Osmanlı Devleti Balkan Savaşı'nda ağır bir yara almıştır. Burada Vehbi Efendi, dinden uzaklaşma ve Allah'ın emirlerini yerine getirmeme sonucunda savaşlarda mağlup olduğunu düşünmektedir. Ancak savaşı kazanan milletler çok mu dindardı? Hatta onlar İslam'a bile inanmıyorlardı. Burada müellifin üzerinde durmadığı nokta çalışmak, çabalamak, üretmek ve sonucu Allah'a bırakmaktır. Batılılar bu dönemde teknolojik açıdan ileri seviyedeydi. Bu durum da savaşın sonucuna büyük oranda etki etmiştir. Osmanlı ordusu ise hem teknik, hem taktik, eğitim gibi konularda Batılıların gerisinde kalmıştır. Sonuçta buna paralel olarak mağlubiyettir.

Bakara Suresi'nin “(Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adayan, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremeyen fakirler içindir...” mealindeki 273. ayetinin tefsirini yaparken; Ashab-ı suffadan bahsettikten sonra onların hem ilimle uğraştıklarını hem de düşmanla savaştıklarını belirtiyor. Günümüze kadar bu meslekte bulunan Müslüman askerleri beslemenin Müslümanlar üzerine vacip olduğunu çünkü askerin yiyeceği ve giyeceği verilmezse savaşmaya gitmesi mümkün olmayacağını ifade ediyor. Askersiz devletin kalıcı olamayacağını, dini, vatani, Müslüman kadınları ve diğer kutsal değerleri korumak için gerekli askeri beslemek vacip olduğu gibi, dini hükümleri öğrenmek ve korumak için alim ve öğrenci beslemenin de vacip olduğunu belirtiyor. Bundan dolayı Müslümanların dini korumak için alimlere, memleketi korumak için de askere ihtiyacı olduğunu, geçmiş zamanlarda Ashab-ı Suffa gibi kendini İslam için savaşa adayan pek fazla kişi olmadığını söylüyor. Olanlarında Müslümanları korumaya yeterli olmadığını ifade ediyor. Devletlerin değişik dönemlerde ihtiyacı olan askeri toplamak amacıyla değişik usuller uyguladıklarını, askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak içinde halkın

⁶⁸¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 13: 5417.

⁶⁸² Serdar Cem Sediroğlu, “Balkan Savaşları Arifesinde Ordunun Siyasetle İştigali ve Politizasyonunun Balkan Savaşları'nın Sonucuna Etkisi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 63 (2017): 487.

kazandıklarından bir miktar vergi aldıklarını, bu vergilerle askerin geçinmesinin ve giyinmesinin sağlandığını, savaş mühimmatı yapıldığını veya satın alındığını ifade ediyor. Bu ayetin savaşmak için ve ilim tahsil etmek için kendisini adayın kimselere nafaka (geçim parası) vermenin en iyi işlerden olduğuna işaret ettiğini belirtiyor. Hâzin'in (ö.741-1341) *Lübâbü't-Te'vîl*⁶⁸³ eserinde açıklandığı şekilde "mahsur" ifadesinin savaşta yaralanarak çolak, topal ve kör gibi bedeni sakat kalanları kapsadığını, bundan dolayı bu kimselere yapılan iyiliğin diğerlerine yapılan iyilikten daha güzel olduğuna ayetin delil olduğunu ifade ediyor. Hastanelere verilen yatakların, hastalara yapılan iyiliklerin ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin (günümüzdeki Kızılay) iyi niyetlerinin sevap kaynağı ve ibadet olduğunda şüphe olmadığını, iyi niyetle askere, özellikle yaralı ve hasta olanlara yardım için çalışmaktan daha büyük ibadet ve üstünlük olamayacağını söylüyor.⁶⁸⁴

Vehbi Efendi, muhtemelen bu yorumlarını seferberlik dönemi öncesinde yapmıştır. Burada Vehbi Efendi, halkı askere ve hastanelerde yatan yaralılara yardıma teşvik etmeye çalışmıştır. Askerlerin ihtiyaçlarını karşılamının vacip olduğunu söyleyerek bunu bir adım daha ileri götürmüştür. Yani yazmış olduğu tefsiri bir mesaj aracı olarak kullanmıştır.

Vehbi Efendi'nin yorumlarında değinmiş olduğu, dönemin askere alma usulünden bahsedecek olursak; 1846, 1870 ve 1886 senelerinde askere alımlar kurayla yapılmıştır. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte askere alma kanununda da değişiklikler yapılmıştır. Bu dönemde gayrimüslimlere de zorunlu askerlik getirilmiştir.⁶⁸⁵ Balkan Savaşları'nda alınan mağlubiyetler 1914 yılında kanunda yeni düzenlemeler yapılmasına neden olmuştur.⁶⁸⁶ Bu dönemde kanunlar Vehbi Efendi'nin ifade ettiği şekilde ihtiyaca binaen değiştirilmiştir.

Burada müellif, bazı dönemlerde halktan ayriyeten vergi alınarak askerin ihtiyacının karşılandığı ve savaş aletleri alındığını belirtmiştir. Yaşadığı dönemde Balkan Savaşları'nın sona ermesi ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine ağır ekonomik koşulların karşılanması için 1912 yılında Harp Vergisi Kanunu

⁶⁸³ Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl*, 1: 207.

⁶⁸⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 2: 506-508.

⁶⁸⁵ Mehmet Arslan, "Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Cephesine Asker Alım İşlemleri ve Askerlerin Cepheye İntikalleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, sy. 18 (2015): 220.

⁶⁸⁶ Arslan, "Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Cephesine Asker Alım İşlemleri", 224.

çıkarılmıştır.⁶⁸⁷ Örneğin; Bina vergilerine zam yapılmış, maaşlardan vergi alınacağı belirtilmiş, tuza zam yapılmış ve benzeri şekillerde başka şeylerin vergi miktarı artırılmıştır.⁶⁸⁸ Bu şekilde ordunun ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır.

Vehbi Efendi'nin bu ayetin yorumunda değinmiş olduğu diğer bir nokta ise Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti'dir. Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaş'ında önemli yardımlar yapmıştır.⁶⁸⁹ Balkan Savaşları'nda yaralı askerlerin tedavi edilmesi amacıyla İstanbul, Gelibolu, Ispartakale, Hadımköy, Çanakkale, Uzunköprü, Yeşilköy, Edirne, Arnavutluk, Garb Ordusu, Konya, Karamürsel ve Bandırma'da hastaneler kurmuştur. Ayrıca göç eden vatandaşların tedavisi için de İstanbul, İzmir, Edirne ve Selanik'te hastaneler oluşturmuştur. Yine Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul'da 1700, Beyoğlu'nda 1500, Taksim'de 500, Cağaloğlu'nda 500, Kadırga'da 250 ve Darüşşafaka'da 500 yataklı hastaneleri açmıştır.⁶⁹⁰ Müellif bu cemiyetin yapmış olduklarının ibadet gibi olduğunu belirtmiş ve buralara yatak bağışlayan kişilerin yaptıklarının da aynı şekilde değerlendirileceğini açıklamıştır. Bir nevi burada da halkı bu kuruma yardım etmeye davet etmiştir.

Vehbi Efendi, kendi dönemindeki askerleri Ashab-ı Suffa'ya benzetmiştir. O dönemde nasıl Ashab-ı Suffa'ya yardım ediliyorsa şimdi de askerlere yardım edilmesi gerektiğini onların Allah yolunda savaştıklarını belirtmiştir. Burada "cihat" kavramını ön plana çıkarmıştır. Vehbi Efendi'nin böyle yorumlar yapmasına sebep olan şey devletin içerisinde bulunduğu savaş durumudur. Bu zor dönemde yapmış olduğu bu çaba takdire şayandır. Ancak bu çabasını sadece okuyanlar eseri okuyanlar anlayabilecektir. Bu da mesajların yerlerine ulaşması açısından bir engeldir.

Nisa Suresi'nin "*Ey iman edenler! (Düşmana karşı) tedbirinizi alıp, küçük birlikler halinde, yahut topluca savaşa gidin.*" mealindeki 71. ayetini yorumlarken bir milletin düşmana karşı hazır olması gerektiğini, silah ve diğer mühimmatları hazırlayarak, sürekli düşmanın durumunu gözlemlemesini ve ona göre işini düzenlemesi gerektiğini ifade ediyor. Yorumun devamında تَبَاتٍ k e l i m e s i n i n dağınık topluluklar, günümüze göreyse bölükler, alaylar ve taburlar anlamına geldiğini söylüyor. *أو انفرو*

⁶⁸⁷ Arslan, "Birinci Dünya Savaşı ve Harp Vergisi", 74.

⁶⁸⁸ Arslan, "Birinci Dünya Savaşı ve Harp Vergisi", 76.

⁶⁸⁹ Nebahat Oran Arslan, "Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti'nin Çalışmalarından Bazı Kesitler", *Atatürk Dergisi*, sy. 2 (2004): 219.

⁶⁹⁰ Arslan, "Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti'nin Çalışmalarından Bazı Kesitler", 221.

kelimesinin ise اخرجو anlamında olduğunu ve düşmanınıza karşı çıkın, eli bağlı durmayın demek olduğunu ifade ediyor. Düşmana karşı çıkmanın duruma göre olduğunu, bu işin ya bir kıta askerle olacağını veya halktan toplanan askerle olacağını buna da “seferberlik” denildiğini belirtiyor. Bu ayetin askerlik yöntemi ve teşkilatının esasını belirlediğini, gerektiği zaman askerinin hemen hazır olması gerektiğini, Müminlerin savaş hazırlıklarından geri durmaması gerektiğini, İslam da tembelliğin caiz olmadığını ve Müslümanların düşmana galip gelmek için çalışmaları gerektiğini tavsiye ettiğini söylüyor. Askerlerin derli-toplu bir ordu halinde bulunmalarının ve ordunun da dağınık taburlar ve bölükler halinde bulunmasının askeri usulün esasını oluşturduğunu ifade ediyor.⁶⁹¹ Seyyid Kutub (ö.1966), burada Müslümanlara savaş taktiği verildiğini ifade ediyor.⁶⁹²

Burada yine Balkan Savaşı öncesini örnek vereceğiz. Tarihi bilgiler bu dönemde ordunun tam olarak savaşa hazır olmadığını göstermektedir. Askere gereken eğitim verilemediğinden askeri göndermede ve yönetmede zorluklar yaşanıyordu. Çoğu yerde ise askerler sürekli çetelerle uğraştıklarından eğitime vakit bulamıyorlardı.⁶⁹³ Vehbi Efendi'nin yorumlarında değinmiş olduğu bu durum Balkan Savaşları'nda çok etkili olmuş ve Osmanlı Devleti savaşı kaybetmiştir.

Vehbi Efendi'nin ordunun derli-toplu olmasıyla ilgili bahsettiği hususta 1909 yılında çalışmalar yapılmıştır. Böylece ordu kolordulara, fırkalara, alaylara ve taburlara ayrılmaya başlamıştır. Bu düşünce Ahmet İzzet Paşa tarafından ortaya konmuştur. Günümüzde de bu yapılanma halen devam etmektedir.⁶⁹⁴

Seferberlik konusu ile ilgili ise müellifin eserini yazdığı dönemde meydana gelen Birinci Dünya Savaşı'ndan örnek verecek olursak; savaş öncesi seferberlik çok yavaş ilerlemiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti başta tarafsız kalmış, iki ay sonra savaşa katılmıştır.⁶⁹⁵ Seferberlikten önce 36 tümen olan Osmanlı ordusu seferberlik sürecinde 45 tümene çıkmıştır.⁶⁹⁶ Müellifin burada ordunun her zaman hazır olması gerektiğini ifade etmesi bu dönemde yaşanan sorunları yakinen bildiğini göstermektedir.

⁶⁹¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 3: 971-973.

⁶⁹² Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 2: 544.

⁶⁹³ Zeyrek, “Birinci Balkan Savaşı Öncesinde Osmanlı Askerinin Talim-Terbiyesi”, 281.

⁶⁹⁴ Zeyrek, “Birinci Balkan Savaşı Öncesinde Osmanlı Askerinin Talim-Terbiyesi”, 284.

⁶⁹⁵ Alpar, “Osmanlı'nın Son Döneminde Ordu Yapısı ve Savaş Kültürü”, 7.

⁶⁹⁶ Alpar, “Osmanlı'nın Son Döneminde Ordu Yapısı ve Savaş Kültürü”, 11.

Vehbi Efendi'nin askerlik konusunda en çok üzerinde durduğu şey ise "askerden kaçma" meselesidir. Nisa Suresi'nin "*Şüphesiz, aranızda öyle kimseler var ki, (onların her biri savaşa gitme konusunda) hakikaten pek ağır davranır...*" mealindeki 72. ve 73. ayetlerini yorumlarken; bu ayetin savaştan geri kalanları ve savaşa gidenleri geciktirerek geri kalmalarına sebep olanları kapsadığını ifade ediyor. Bu durumdaki kişinin kendisinin savaştan geri kaldığı için günahkar olduğunu, hem de gideni geri bıraktığı için günahkar olduğunu söylüyor. Sonuç olarak, kanunen asker olan kişileri kurtarmak için uğraşanların ve bunun için hile arayanların, günahta savaşa gitmeyenlerle beraber olduklarını belirtiyor.⁶⁹⁷ Aynı şekilde Ahzab Suresi'nin 13. ayetinin tefsirini yaparken yaşadığı dönemde düşmanla savaş halindeyken, savaşa gitmemek için gizli hilelerle, yalan sözlerle veya kendisini hasta göstererek askerlikten kaçanların imanlarının zayıf olduğunu bu ayetin kanıtladığını söylüyor. İmanı sağlam olan kimsenin böyle şeylere tenezzül etmeden mertçe düşmanının karşısına çıkacağını da sözlerine ekliyor.⁶⁹⁸ Aynı konuyla ilgili olarak Fetih Suresi'nin 11. ayetini tefsir ederken ise münafıkların sözleri yalanlandıktan sonra, yaşadığı dönemde askere gitmemek için mazeret ileri sürenlerin çoğunun mazeretlerinin yalan olduğunu söylüyor. Böyle yalan söyleyerek askerlikten sıyrılanların dünyevi ve uhrevi sorumluluktan kurtulamayacaklarını ifade ediyor.⁶⁹⁹ Yine Fetih Suresi'nin 17. ayetini yorumlarken ise Mümin olan bir kimsenin devlet tarafından savaşa çağrıldığı takdirde gitmesinin vacip olduğunu ifade ediyor. Çağrıya uymazsa günah işlemiş olacağını belirtiyor. Devamında ise körler, topallar ve hastaların mazeretleri sebebiyle askere gidemediklerini söylüyor. Bu durumları ayrıntılı bir şekilde açıklıyor. Askerlikten muaf olmanın aslını bu ayetin oluşturduğunu ve diğer ayrıntılarda başka ayetlerde ve hadislerde açıklandığını sözlerine ekliyor.⁷⁰⁰

Vehbi Efendi'nin burada temas ettiği konuyla ilgili olarak eseri yazdığı döneme atıfta bulunduğunu görmekteyiz. Bu dönemde yaşanan Birinci Dünya Savaşı sırasında çoğu yerde askerden firar edenler olmuştur.⁷⁰¹ Bir askerın birliğinden izinsiz olarak

⁶⁹⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 3: 975.

⁶⁹⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 11:4399-4400. Benzer örnekler için Bkz. Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 11: 4403-4404; 13: 5443-5445.

⁶⁹⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 13: 5443-5445.

⁷⁰⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 13: 5454-5455.

⁷⁰¹ İncalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, 355.

barış zamanı 6, savaş zamanı ise 3 gün uzaklaşması firari sayılması için yeterlidir.⁷⁰² Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda toplam 2.873.000 kişiyi seferberlik emriyle askere çağırmıştır.⁷⁰³ 1917 yılında firari sayısı yaklaşık 300 bin kişidir. Savaşın sonunda ise bu rakam 500 bin olmuştur. Yakalan firari sayısı ise yaklaşık 30 bin kişidir. Şöyle ki Kütahya-Eskişehir muharebelerinde 30.700 kişi kaçmıştır.⁷⁰⁴ Askerlerin firar nedenlerine gelince kimisi parasızlıktan kaçtığını söylemiş, kimisi tarladaki ürününü almak için kaçtığını beyan etmiş, kimisi ise ailesinin durumunu öğrenmek için kaçtığını ifade etmiştir.⁷⁰⁵ Halk içinde bu duruma destek verenler olduğu gibi karşı çıkanlarda olmuştur. Hatta ilk zamanlarda halkın bazı kesimleri kaçan askerlere yardım ve yataklık yapmışlardır. Kimileri ise askerleri kaçırmak için değişik yollara başvurmuşlardır.⁷⁰⁶ Bu dönemde firar etmek sadece kaçmakla olmamıştır. Bazı kişiler bürokratik yollara başvurarak, bazıları hasta olduklarını öne sürerek, bazıları da sahte evrak düzenleyerek askerlikten kaçmaya çalışmışlardır.⁷⁰⁷ Buradan anlaşılacağı üzere Vehbi Efendi, dönemin askerlikle ilgili problemini çok iyi bilmektedir. Buna göre uyarılarda bulunmuş, askerlikten kaçanların “ımanı zayıf olan kimseler” olduğunu vurgulamıştır. Askerlikten kaçmanın günah olduğunu söylemiş, askeri kaçırmak için yardım ve yataklık edenleri bu suça ortak olmakla nitelemiştir. Mazeret ileri sürenlerin ise mazeretlerinin yalan olduğunu açıkça ifade etmiştir. Devlet göreve çağırıldığında buna uymanın vacip olduğunu ifade ederek dini bir nitelik kazandırmış ve insanlara uyarmaya çalışmıştır.

Enfal Suresi'nin “*Savaş taktiği olarak düşmanı vurmak için çekilme ya da diğer bir birliğe katılmak durumu hariç böyle bir günde her kim onlara arkasını dönerse mutlaka o, Allah'ın gazabına uğramış olur...*” mealindeki 15. ve 16. ayetlerini yorumlarken; bu ayetin askerin eğitim görmüş olup, savaş usulüne hakim olmaları gerektiğine delil olduğunu söylüyor. *رَحْفًا* kelimesinin “usul usul yürümek” manasında kullanıldığı gibi “sendeleyerek yürümek” anlamında da kullanıldığını ifade ediyor.

⁷⁰² Özlem Çankaya, “Milli Mücadele Döneminde Asker Firarileri”, *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Araştırmaları Dergisi*, sy. 29 (2019): 176.

⁷⁰³ Hakan Yaşar, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Firari Askerler Sorununa Dair Genel Bir Değerlendirme”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sy. 32 (2016): 8.

⁷⁰⁴ Çankaya, “Milli Mücadele Döneminde Asker Firarileri”, 177-179.

⁷⁰⁵ Çankaya, “Milli Mücadele Döneminde Asker Firarileri”, 183.

⁷⁰⁶ Çankaya, “Milli Mücadele Döneminde Asker Firarileri”, 188.

⁷⁰⁷ Çankaya, “Milli Mücadele Döneminde Asker Firarileri”, 191.

Görünmeden ve ayakların takırtısını duyurmadan gizlice yürümenin, yeri geldiğinde savaşın geleneklerinden olduğunu belirtirken, yaşadığı dönemde askeri eğitimin bu şekilde olduğunu ve bu ayetin askere eğitim gerektiğine delil olduğunu söylüyor.⁷⁰⁸

Yukarıdaki ayetlerin yorumlarında ifade ettiğimiz gibi Osmanlı ordusu Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde tam anlamıyla askeri bir eğitim yapamamıştır. Silah atmayı dahi bilmeyen kişiler seferberlik döneminde cepheye sürülmüştür. Çünkü askeri eğitim için bu dönemde fırsat yoktur. Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları peşpeşe gelmiş, ne ordu ne de ülke toparlanmaya vakit bulamamıştır. Bu durum askeri eğitim ve hazırlıklara da yansımıştır. Vehbi Efendi, burada bu sorunu dile getirmiş ve askeri eğitimin önemine vurgu yapmıştır.

Aynı şekilde Enfal Suresi'nin “*Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın...*” mealindeki 60. ayetini yorumlarken; “kuvvet” ile kastedilenin, düşmana karşı silah atmak ve silahın mermisi olduğunu, Hz. Peygamber'in bu ayetin tefsiri olarak hutbe de üç defa *ان القوة الرمي الا*⁷⁰⁹ buyurduğunu ve bu hadisin anlamının; “Kuvvet, düşmana silah atmaktır.” demek olduğunu ifade ediyor. Bu durumda *الرمي* anlamında olan kuvveti hazırlamanın, o kuvvetin gereği olan silahı, o silahı atacak askeri, askerin eğitimini, askerin yiyecek ve giyeceğini de hazırlamayı gerektirdiğini belirtiyor. Askersiz silah işe yaramadığı gibi, silah kullanmayı bilmeyen askerinde işe yaramayacağını söylüyor. Silah ve silahı kullanacak eğitilmiş askerin ve diğer sebeplerin, Kafirlerin İslam yurdunu işgal etmelerine engel olmaya, cizye ödemeye razı olmalarına, diğer kafirlere yardıma cesaret edememelerine, hatta İslam'ı kabul etmelerine, İslam'ın yücelmesine ve İslam yurdunun huzur içinde gelişmesine sebep olacağından Allah (cc)'in bu kuvveti hazırlamayı ve bu kuvvetle kafirleri korkutmayı emrettiğini ifade ediyor.⁷¹⁰ Ömer Nasuhi Bilmen (ö.1971), tefsirinde bu ayeti yorumlarken “kuvvet” kelimesinin bugünkü harp aletlerini de içine aldığını belirtmektedir. Ayetin indiği zamanda bu aletler kılıç, kama, kalkan iken günümüzde top, tüfek, uçak, tank, atom bombası, otomobil vb. içine aldığını ifade etmektedir.⁷¹¹

⁷⁰⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 1862-1863.

⁷⁰⁹ Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr (Câmiü's-Sahîh)*, 164.

⁷¹⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 1920-1923.

⁷¹¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), 3: 1025.

Vehbi Efendi'nin burada değindiği askerin eğitim konusundan yukarıda bahsetmiştik, bundan dolayı bu konuya tekrardan değinmeyeceğiz. Birinci Dünya Savaşı'nda devletlerin çoğu savaşın uzun süreceğin tahmin etmiyorlardı. Bundan dolayı gıda stokları sınırlıydı. Bu durum savaşın ilerleyen günlerinde tüm ülkeler için sıkıntı oluşturmuştur. Osmanlı Devleti ise daha yeni Balkan Savaşı'ndan çıkmıştı. Yeni bir savaşı kaldıracak durumda değildi.⁷¹² Ordudaki subaylar maaşlarını alamıyorlardı. Askerlerin durumu ise daha kötüydü, Kimisinin üniforması, kimisinin botu dahi yoktu. Bazı askerler ise zayıflamışlardı. Bunun sebebi askerlerin yeterince beslenememeleriydi. Ordu için ayrılan ürünler zamanla halkla da paylaşılmıştı.⁷¹³ Vehbi Efendi, bu imkansızlıkları bildiği için ordunun yiyecek ve giyeceğinin hazırlanmasının önemine dikkati çekmiştir.

Vehbi Efendi'nin değinmiş olduğu "askerin silahı" konusunda da durumun kötü olduğu açıktır. İngilizlere göre; Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı'nın 700 bin mavzer ve 500 bin 1878 Rus Savaşı'ndan kalma Martini tüfeği mevcuttu. 1914 yılında devlet Almanlardan 200 bin tüfek, 500 bin top mermisi, mayın, obüs gibi silahlar ve konserve ile battaniye istedi. Ancak Almanların isteksiz tutumları bunların sadece bir kısmının gelmesine neden oldu. Almanlar Ruslardan almış oldukları silahları da Osmanlı askerlerine veriyorlardı, bunun dışında çoğu silah Alman yapımıydı. Almanlardan alınan makineli tüfekler ihtiyacı gidermedi. İstanbul'da el bombası üretimi ise sıkıntıya girmişti. Üretim için gelen kömür Zonguldak'tan geliyordu. Karadeniz'de Rus tehlikesi vardı. Bundan dolayı kömürün hayvanlar vasıtasıyla gelmesi uzun sürüyordu. Ayrıca haberleşme ağı kötüydü. Savaşın son döneminde bu yönde çalışmalar yapılmıştır.⁷¹⁴

Vehbi Efendi, yaşadığı dönemin askeri sıkıntılarına değinmiştir. Bunların karşılanmasının önemini vurgulamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin zor şartlar altında olduğunu bildiği halde buna temas etmeden sadece yapılacak olanları söylemiştir. Bu bizim açımızdan bir eksiklikdir. Burada devletin durumunu belirterek, bunların nasıl karşılanacağı konusunda yol gösterebilirdi.

⁷¹² Gözcü, "I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler", 136-138.

⁷¹³ Gözcü, "I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler", 151-153.

⁷¹⁴ Alpar, "Osmanlı'nın Son Döneminde Ordu Yapısı ve Savaş Kültürü", 11.

Tevbe Suresi'nin “Allah'a ve Resûlüne karşı sadık ve samimi oldukları takdirde, güçsüzlere, hastalara ve (seferde) harcayacakları bir şey bulamayanlara (sefere katılmadıkları için) bir günah yoktur...” mealindeki 91. ayetini yorumlarken ayette açıklanan zayıf, hasta ve nafakaya gücü olmayan üç sınıf kimseden savaşa ilişkin vergi hükümleri düştüğünü ifade ediyor. Fakat mükellef olmadıkları halde askerin malını beklemek, suyunu getirmek ve düşmanın gözüne askeri çok göstermek gibi amaçlarla askere yük olmayacak kadar gücü olan kimselerin savaş alanında bulunup yardım etmelerinin kabul edilen nafile bir ibadet olduğunu ifade ediyor. Yaşadığı dönemde eline sakat olduğu için silah verilmeyenlerin geri hizmetlerde görevlendirilmesinin bu şekilde olduğunu belirtiyor. Onların savaşa gitmelerine bir engel olmadığını, bundan dolayı güçleri yettiği kadar hizmet yapabileceklerini ve bunun karşılığı mükafatlarını alacaklarını söylüyor. Bu ayetin askere alma kanununun aslını teşkil ettiğini, askere gitmek ve savaşa hazır olmak kimlere vaciptir, kimlere vacip değildir, kimler askerlikten muaftır, kimler değildir, bunları açıkladığını ve devlet için askere alma yöntemini öğrettiğini ifade ediyor. Bu ayetin askere alma için en büyük kanun olduğunu, bazı dönemlerde devletin zamana ve lüzumuna göre bazı sınıfları askerlikten muaf tutabileceğini bununda gerekli olduğunu belirtiyor.⁷¹⁵

Osmanlı Devleti'nde medreselerde eğitim gören öğrenciler, hocalar askerlikten muaf tutulmuştur. İhtiyaca binaen bu durum Birinci Dünya Savaşı'nda kaldırılmıştır.⁷¹⁶ Ayrıca 1909 yılına kadar gayrimüslimler bir bedel karşılığında askerlikten muaf tutulurken, bu tarihten itibaren zorunlu olarak askere alınmışlardır.⁷¹⁷ Yani askere alma konusunda değişik dönemlerde farklı usuller uygulanmıştır.

Cephe gerisinde ise Vehbi Efendi'nin bahsettiklerinin yanı sıra Osmanlı kadını da cephede görev almıştır. Kadınlar, yaralanan askerlere yardım etmişler, askerlerin giyim ve kuşamını sağlamak için çalışmışlar ve cepheye mermi taşımışlardır.⁷¹⁸

Vehbi Efendi, zayıf, hasta, nafakaya ihtiyacı olan kimselerin cephede askere su getirmesi, askerin malını beklemesi ve düşmana çok görünmek gibi şeyleri yapmalarının nafile ibadet olduğunu söyleyerek cephe gerisinde kalan kimseleri gönüllü

⁷¹⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 2085-2088.

⁷¹⁶ Ortaylı, *Batılulaşma Yolunda*, 210.

⁷¹⁷ Ortaylı, *Batılulaşma Yolunda*, 228.

⁷¹⁸ Feyza Kurnaz Şahin, “I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Kadına Yönelik Propaganda”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 44 (2018): 221.

olarak yardıma teşvik etmiştir. Burada birlik ve beraberlik vurgusu yapmıştır. Yaşadığı dönemin güncel olaylarından hareketle ayeti yorumlamıştır.

Neml Suresi'nin "*Süleyman'ın, cinlerden, insanlardan ve kuşlardan meydana gelen orduları onun önünde toplandı. Hep birlikte düzenli olarak sevk ediliyorlardı.*" mealindeki 17. ayetini yorumlarken; Hz. Süleyman'ın askeri düzenlediğini söylüyor ve askerinin dağınık olmasının düşmanın galip gelmesine sebep olduğunu ve askerinin her zaman toplu olması gerektiğini ifade ediyor.⁷¹⁹ Seyyid Kutub (ö.1966), bu ayetin yorumunda, Hz. Süleyman'ın kuşlardan, cinlerden ve insanlardan oluşan ordusunu topladığını belirtiyor. Ordunun çok kalabalık olduğunu ve Hz. Süleyman'ın ordunun başını ve sonunu düzenlediğini söylüyor. Saflar halinde ve uygun adımlarla ordunun yürümeye başladığını bu şekilde ordunun dağılmasının ve kargaşanın engellendiğini ifade ediyor. Bu ordunun düzenli ve disiplinli olduğunu sözlerine ekliyor.⁷²⁰ Müellif, burada Hz. Süleyman'ın ordusundan hareketle ordunun toplu olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu yorumu yapmasında yaşadığı dönemdeki savaşlarda ordunun bazı yerlerde dağınık olmasının da etkili olduğu söylenebilir.

Sebe Suresi'nin "*Cinler Süleyman için dilediği biçimde kaleler, heykeller, havuz gibi çanaklar ve sabit kazanlar yapıyorlardı...*" mealindeki 13. ayetinin tefsirini yaparken askerlerin yemek yeme usulünden bahsettikten sonra askeri yöntemlerin devirden devire değiştiğini, Allah(cc)'in ayette açıkladığı gibi o dönemde kapların büyük olduğunu ve birçok kişinin bir sofrada yemek yediğini söylüyor. Yaşadığı dönemde ise bir manganın dokuz kişiden oluştuğunu ve bunların bir sofrada yemek yediklerini ve kaplarına "karavana" denildiğini ifade ediyor. Yorumun devamında o dönemde "Bu kadar büyük karavanalara birkaç yüz kişi nasıl toplanır veya nasıl yemek yenir?" şeklinde sorular sorarak bunu akıl ötesi görenlerin, yaşadığı dönemde iki yüz üç yüz kişinin Avrupa usulü bir sofrada masa başında olduklarını görünce buna inanacağını söylüyor. Hz. Süleyman döneminde birçok kişinin bir sofrada yemek yemesinin adet olduğunu ifade ediyor. Ancak böyle bir şey zamanımızda meydana gelmemiş olsaydı, insanların bunu akıl ötesi görececeklerini ancak zamanın bunu ispatladığını söylüyor.⁷²¹ Seyyid Kutub (ö.1966), "Meharib" kelimesinin "mabetler, ibadet yeri" anlamına

⁷¹⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 10: 3988.

⁷²⁰ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 8: 22.

⁷²¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 11: 4494-4496.

geldiğini ifade ediyor.⁷²² Ancak Vehbi Efendi kendi yaşadığı döneme göre bu kelimeyi “mescit” olarak tanımlamıştır. Vehbi Efendi, burada yaşadığı dönemden hareketle Hz. Süleyman için yapılan büyük yemek kazanlarını, heykellerini kanıtlamaya çalışmıştır. Ayrıca burada dönemin askerinin yemek yemesinin nasıl olduğuna değinerek yaşadığı dönemle ilgili bilgi vermiştir. Dokuz kişilik askeri gruba “manga” denildiğini söylemesi de askeri konularla ilgili olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Bakara Suresi'nin “(Mallarınızı) Allah yolunda harcayın. Kendi kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin. Şüphesiz Allah iyilik edenleri sever.” mealindeki 195. ayetinin iniş sebebinin ashaptan bazılarının cihadı terk etme düşünceleri olduğunu belirtiyor. Çünkü Ebu Eyyüb el-Ensâri hazretlerinin Resulullah'tan gizli olarak bazı arkadaşlarıyla sohbet ederken; “Allah İslam'a kuvvet verdi ve yardım edenler çoğaldı. Biz savaşı bırakıp malımızın başında bulunsak ve yıkılanları yeniden yapsak daha iyi olur gibi bazı isteklerde bulunarak savaşmamayı kendi içimizde tercih edince Allah bu ayeti indirerek bizi reddetti ve düşüncemizin yanlış olduğunu bize bildirdi.” dediğinin rivayet edildiğini bildiriyor. “Kendinizi tehlikeye atmayın” ifadesiyle kastedilenin savaşı terk ederek herkesin kendi malıyla meşgul olması olduğunu ifade ediyor. Bundan dolayı ayete “savaşı terk etmekle kendinizi tehlikeye atmayın, gerektiğinde savaşa devam edin.” şeklinde mana verdiğini belirtiyor. Bu ayetin inmesinden sonra Ebu Eyyüb el-Ensâri hazretlerinin asla savaştan geri kalmadığını ve son savaşında Kostantiniye kalesi önünde vefat ettiğini ifade ediyor. Der'i 'Aliyye'de (İstanbul) Eyüp Sultan'da kabrinin insanlar tarafından her gün ziyaret edilmekte olduğunu söylüyor. Devamında ise “kendinizi tehlikeye atmayın” demenin “muharebeyi terk ederek rahata alışmayın” demek anlamına geldiğini de belirtiyor. Savaşı terk etmenin, subayları ve askerleri korkaklığa alıştırdığını; rahata alışıp, dünya hayatına muhabbeti artırdığını, “düşmana karşı gitmeyi istemez” bir hale getirdiğini ve fenni harbi (savaş bilimini) unutturduğunu ifade ediyor. Savaşı terk eden bir toplumun, “harp hiledir.” hadis-i şerifinin içerdiği gerçeklerden habersiz ve evde oturan, tembelliğe mahkum kadınlarla aynı hale düşeceğini, açıklanan sebeplerden dolayı düşmanın zaferine ve milletin tehlikeye düşmesine sebep olacağını söylüyor. Allah'ın bu ayette muharebeyi terk etmenin tehlike olduğunu açıkladığını ve müminleri tehlikeye düşmeye karşı uyardığını

⁷²² Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 8: 377.

belirtiyor.⁷²³ Taberî (ö.310/923), bu ayetin yorumunda birçok görüş paylaştıktan sonra asıl olanın malları din uğrunda harcamak olduğunu, bunun da İslam'a düşmanlık besleyenlere karşı cihat yolunda malını harcamak anlamına geldiğini belirtiyor. “kendinizi tehlikeye atmayın” ifadesinin ise Allah yolunda harcama yapmamak, O'nun emrettiği farzları yerine getirmemek ve O'ndan ümidi kesmek gibi şeyleri kapsadığını belirtiyor.⁷²⁴ Elmalılı (ö.1942) ise Müslümanlara hiçbir faydası olmadığı halde kişinin kendisini feda etmesinin uygun olmayacağını ancak kendi canını feda etmesinin Müslümanlara faydası büyükse o zaman da bu kimselere büyük makamlar verileceğini belirtiyor.⁷²⁵

Vehbi Efendi'nin bahsetmiş olduğu konuyla ilgili şu örneği verebiliriz. Balkan savaşları öncesinde ordudaki subaylara Almanlar tarafından bir yandan modern eğitim verilirken diğer yandan da siyasete müdahale gibi fikirler empoze edilmiştir. Bu dönemde subayların bazıları yolsuzluklara bulaşırken, bazıları da verilen göreve gitmeme konusunda direnç göstermişlerdir. Askerlerin siyaset ile ilişkilerini kesmek için değişik yollar denenmiştir.⁷²⁶ Edirne manevralarında ordunun sevk ve idare açısından kötü olduğu anlaşılmıştır.⁷²⁷ Bu durum eğitimin yetersiz olduğunu göstermektedir. 2. ve 3. ordu subayları asıl işleriyle uğraşmak yerine siyasetle uğraşmışlar ve meşrutiyetin ilanı için darbe yapmışlardır. Bu süreçte ordu ihmal edilmiş, kışlalarda askeri işler ihmal edilmiştir.⁷²⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere subaylar asıl yapmaları gereken işi bırakmışlar siyasetle uğraşmışlardır. Neticede bu durum Balkan Savaşı ve başka savaşların kaybedilme nedenlerinden olmuştur. Vehbi Efendi burada bu soruna temas etmiş, “kendinizi tehlikeye atmayın” ifadesini “savaşı terk etmeyin” ve “kendinizi rahata alıştırmayın” şeklinde yorumlamıştır. Askerin cepheden uzak kalması halinde savaş ilmini unutacaklarını söylemesi ve bunun sonucunda tembelliğe alışacaklarını belirtmesi de yine devletin içinde bulunduğu savaş ortamından kaynaklıdır.

⁷²³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 334-336.

⁷²⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 3: 324-326.

⁷²⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 86.

⁷²⁶ Zeyrek, “Birinci Balkan Savaşı Öncesinde Osmanlı Askerinin Talim-Terbiyesi”, 277-278.

⁷²⁷ Zeyrek, “Birinci Balkan Savaşı Öncesinde Osmanlı Askerinin Talim-Terbiyesi”, 280.

⁷²⁸ Zeyrek, “Birinci Balkan Savaşı Öncesinde Osmanlı Askerinin Talim-Terbiyesi”, 282.

Vehbi Efendi, askerlik konusunda kendi yaşadığı dönemden hareketle ayetleri yorumlamıştır. Çoğu ayeti kendi döneminden olaylarla delillendirmeye çalışmıştır. Askerlik konusu ile ilgili asker beslemeden, komutana itaatten, askerin dine bağlı olması gerektiğinden, askerin eğitiminden, askeri yöntemlerden vb. birçok konudan bahsetmiştir. Halkı askere yardım etmeye teşvik etmek amacıyla, askere yardım etmenin ibadet yapmak kadar sevap olduğunu söylemiş ve halkın dini duygularına hitap etmeye çalışmıştır. Ayrıca askerden kaçanların ve bunlara yardım edenlerin günahkar olduklarını belirtmiş ve kendince bu durumu engellemeye çalışmıştır. Yaşadığı dönemin askerlik konusundaki sıkıntılara atıflarda bulunmuştur. Vehbi Efendi'nin yapmış olduğu yorumlar tamamen yaşadığı dönemin etkisinin ürünüdür. Askerlikle ilgili konularda Kur'an'dan işaretler çıkarmaya çalışmıştır. Bu çaba kendine özgüdür. Bu durum onun tefsirini yazmadaki amaçlarından birini de oluşturduğu anlaşılmaktadır.

3.4. DEVLETLE İLGİLİ KONULARA YÖNELİK YORUMLAR

3.4.1. Devlet Yönetimi

Mehmet Vehbi Efendi, bazı ayetlerin yorumunda dönemin devlet yapısı, devletin yapması gerekenler, devletin başına gelecek kişileri halkın seçmesi gibi konulara değinmiştir. Bu bölümde bu konuyla alakalı örnekleri vereceğiz.

Bakara Suresi'nin "... *Hani, peygamberlerinden birine, 'Bize bir hükümdar gönder de Allah yolunda savaşalım' demişlerdi...*" mealindeki 246. ayetini yorumlarken bu ayetin padişah veya devlet başkanını halkın seçme yetkisinin olduğuna, hakimiyetin millete ait olduğuna ve devlet başkanı seçildikten sonra devletle ilgili işleri ve konuları devlet başkanına bırakmak gerektiğine delil olduğunu söylüyor. Devletsiz adalet ve dinlenmenin mümkün olmadığını, hükümetin de başkansız olamayacağını ifade ediyor. Devlet başkanı seçildikten sonra da herkesin işe karışmasının kaosa yol açacağını belirtiyor. Son olarak milletin hakimiyetinin başkanı atama ve gerektiğinde görevden alma konularına bağlı olduğunu söylüyor.⁷²⁹ Vehbi Efendi'nin yapmış olduğu yorumları çağdaşı olan Elmalılı'da (ö.1942) göremiyoruz.⁷³⁰

⁷²⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 443-444.

⁷³⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 207-213.

Vehbi Efendi, muhtemelen burada 2. Meşrutiyet'i ima etmiştir. 1908 yılında İttihat ve Terakki'nin baskısıyla II. Abdülhamit Meşrutiyet'i ilan etmiştir. Böylelikle halk tarafından seçilen bir meclis oluşturulmuş ve hükümet meclise karşı sorumlu olmuştur. Meşrutiyet'in en önemli özelliği "Milli Hakimiyet" ilkesidir. Bu durumda Padişah anayasaya bağlılığa mecburdur ve yasama meclise, yürütme ise hükümete bırakılmaktadır.⁷³¹ Vehbi Efendi'nin bu ayetten "devlet başkanını halkın kendisinin seçmesi" gibi bir sonuç çıkarması ilginçtir. Bu ifadeler onun halkın yönetime katılmasını desteklediğini göstermektedir. Eserin yazıldığı tarih itibariyle baktığımız zamanda Vehbi Efendi'nin başkanı halkın seçmesini istemesi, onun saltanata karşı olduğunu da göstermektedir.

Bakara Suresi'nin "...Şüphesiz Allah onu sizin üzerinize (hükümdar) seçti, onun bilgisini ve gücünü artırdı..." mealindeki 247. ayetinin tefsirini yaparken; padişah(devlet başkanı) olacak kişinin devleti idare etmeye yetecek kadar ilminin olması, cesur olması ve güçlü olması gerektiğini ifade ediyor. Zayıf yapılı kişinin çoğu zaman zekası yüksek olmadığı gibi bedeni de sağlam olmadığından devleti yönetme yeteneğinin olamayacağını söylüyor. Bu ayetin padişah (devlet başkanı) olacak kişilerin zengin olmasının gerekmediğine, insanların halini bilmenin, devleti yönetecek güç ve cesarete sahip olmanın ve iç ve dış siyaset ilimlerini bilmenin şart olduğuna delil olduğunu söylüyor.⁷³² Râzî (ö. 606/1210), bu ayetin halifelik miras yoluyla geçtiği görüşünü düşünenlerin görüşlerinin batıl olduğunu gösterdiğini ifade ediyor. Çünkü İsrailoğulları'nın burada hükümdarlarını kralın soyundan gelmediği için yadırgadıklarını belirtiyor. Hükümdarlıkta liyakat gerektiğini, liyakatinde ilim, güç, savaş sanatını iyi bilmek vb. şeyler olduğunu belirtiyor.⁷³³ Vehbi Efendi'nin Razî (ö. 606/1210) ile benzer görüşleri paylaştığını görüyoruz. Devleti yönetecek kişinin liyakat sahibi olmasının önemine vurgu yapıyor. Halkın halini bilmesinin, iç ve dış siyaseti bilmesinin şart olduğunu ifade ediyor. Ayetten hareketle devlet başkanı olacak kişinin özelliklerini ortaya koyuyor.

Aynı şekilde Bakara Suresi'nin "Peygamberleri onlara şöyle dedi: Onun hükümdarlığının alameti size o sandığın gelmesidir..." mealindeki 248. ayetini şöyle

⁷³¹ İhsan Burak Birecikli, "Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet Üzerine Bir İnceleme", *Akademik Bakış Dergisi*, sy. 3 (2008): 218-219.

⁷³² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 445-446.

⁷³³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 6: 187-188.

yorumluyor. İşte bu Tâlut'a ilişkin ayetler, ilk olarak devletin kurulmasının halk üzerine vacip olup devlette bir başkan ile olacağından, ilk olarak halkın bir başkan seçmesi gerektiği ve bu hususta birlik olarak seçmiş oldukları başkana itaatlerinin vacip olduğuna delildir. Hükümdar olmak için, bir takım bağlar ve koşullarla bağlanmak ve ilim, cesaret, zeka ve din gibi sıfatlar gerekli olduğundan, bu bağlar ve koşullara uymayan hükümdarı halkın görevden almaya hakkı vardır. Zaman zaman bu hakkı kullandıkları da görülür. Son dönemde “Egemenlik hakları milletindir” denilmesi “Hükümdarı seçme ve gerektiğinde onu görevden alma diğerini tayin etme milletin hakkıdır.” demektir. Yoksa “milletin her ferdi hakim olur” anlamında değildir. Zira her kişi hakim olsa ortada mahkum kalmaz, bağlılık ve bağlar kaybolur ve amir, memur hepsi yok olur.⁷³⁴

Vehbi Efendi, burada devlet kurmanın vacip olduğunu ifade etmiş bunun yanı sıra halkın başkanı seçmesi gerektiğini belirtmiştir. Halkın yönetime katılması yukarıda ifade ettiğimiz gibi II. Meşrutiyetle birlikte gerçekleşmiştir. Vehbi Efendi, halkın devlet başkanını görevden almasıyla ilgili imâ ettiği durum muhtemelen 1909 yılında II. Abdülhamit Han'ın tahttan indirilmesidir. Çünkü burada II. Abdülhamit Han'ın kendisine hal' fetvasını okuyan kişi “Biz Meclis-i Mebusan tarafından geldik. Fetvâ-i şerife var. Millet seni görevden aldı.” demiştir.⁷³⁵ Yani burada meclisin görevden alması, halkın görevden alması şeklinde ifade edilmiştir.

Ali İmran Suresi'nin “*Ey İsa! Şüphesiz, senin hayatına ben son vereceğim. Seni kendime yükselteceğim...*” mealindeki 55. ayetinin tefsirini yaparken; Hz. İsa döneminden beri Yahudilerin bir devlet sahibi olmadıklarını bundan dolayı Hıristiyanlar'ın Yahudiler'e daima galip olduklarını belirtiyor. Yahudilerin kıyamete kadar bir devlet sahibi olamayacaklarına bu ayetin delil olduğunu, bu ilahi vaadin eserinin o zamandan bu güne kadar görüldüğünü ve kıyamete kadar görüleceğinin de şüphesiz olduğunu ifade ediyor. Müslümanların peygamberlerin hiçbirini ayırt etmeden hepsine inanmalarından dolayı her dönemde İslam devletinin bulunduğunu ve kıyamete kadar da bulunmaya devam edeceğini ifade ediyor. Ancak İslam devletlerinin bazen sağlam bazen zayıf olmasının her milletin devletinde görülebileceğini, bu ayetin

⁷³⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 448-449.

⁷³⁵ Mustafa Armağan, “Sultan Abdülhamid'i Tahttan Nasıl İndirmişlerdi?”, *Yenişafak* (14 Ağustos 2016), erişim 5 Ağustos 2019, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/mustafaarmagan/sultan-abdulhamidi-tahttan-nasil-indirmislerdi-2031176>.

milletin imanının ve inancının devletin kalıcı olmasını sağladığına delil olduğunu söylüyor. Millette iman olmadığı takdirde fertleri bir araya toplamanın mümkün olmadığını, insanları bir araya toplayan şeyin din ve iman olduğunu ifade ediyor. Fertleri bir araya getiremeyince devletin yaşamasının mümkün olmadığını belirtiyor. Devletin yaşaması için milletin birlik ve beraberlik içinde olması gerektiğini, milletin birlik ve beraberliği için de iman ve inancın gerekli olduğunu söylüyor. Bundan dolayı “devlete din lazım değil” diyenlerin ne kadar zayıf fikirli olduklarını belirtiyor. Sonrasında “Zira dindar bir milletin başında dinsiz bir devlet (hükümet) nasıl yaşar veya kaç gün faydalı olur?” sorusunu sorarak devam ediyor. Bu durumda milletin devlete (hükümete) güveninin kalmayacağını ve aralarındaki bağların çözüleceğini belirtiyor. Böyle durumlarda geçici bir süre sonra devletin (hükümetin) gölgesi olsa da temeli olmadığı için yıkılacağını ifade ediyor. Devleti yaşatmanın dine sarılmakla, halkın isteklerini doyurmakla ve halkı devlete bağlamakla mümkün olduğunu, yani halkın kendi rızasıyla, övünerek, seve seve devletine kalbiyle, ruhuyla, diniyle, imanı ile bağlı olması gerektiğini belirtiyor. Bunun da dinle olacağını, toplumun zorla ezerek, öğrenerek bağlanmasına gerçek bağlılık denilemeyeceğini, bir gün o bağın kopacağını ve bağlantının kalmayacağını, halkın da devletinde çökeceğini ifade ediyor.⁷³⁶

Vehbi Efendi, bu ayetin yorumda yanlış bir öngöründe bulunmuştur. Kıyamete kadar bir Yahudi devleti kurulamayacak demiştir, ancak vefat etmeden yaklaşık altı ay önce 14 Mayıs 1948’de tarihinde İsrail Devleti kurulmuştur. Müslümanların tüm peygamberleri kabul etmelerinin her dönemde bir Müslüman devleti olmasını sağladığını ifade etmiştir. Ancak Hristiyanların’da bu din geldikten sonra neredeyse her dönemde devleti olmuştur.

Vehbi Efendi’nin “devlete din lazım değil” diyenlerin tam olarak hangi dönemde olduklarını bilemesekte burada tahmin yürütebiliriz. Vehbi Efendi’nin yukarıdaki açıklamaları laikliğe karşı yaptığını düşünebiliriz. Laiklik,⁷³⁷ Batılılaşmanın etkisi sonucunda ülkemize giren kavramlardan bir tanesidir.⁷³⁸ 1876 yılında kabul edilen Kanun-i Esâsi’de “Devletin dini İslam’dır.” ibaresi yer almıştır. Ancak “şeriata

⁷³⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 2: 613-615.

⁷³⁷ Laiklik: Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı olması demektir.

⁷³⁸ Gül Tuba Dağcı ve Adnan Dal, “Osmanlı’dan Günümüze Din-Devlet ve Laiklik Tartışmaları”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, sy. 1 (2014): 38.

bağlılık” ilkesi 1908 yılından sonra ilave edilmiştir.⁷³⁹ Aynı zamanda Cumhuriyet kurulduktan sonra 1924 anayasasında da bu ibare yer almıştır. “Devletin dini İslam’dır” ibaresi 1928 yılında anayasadan kaldırılmıştır. Osmanlı Devleti’nde hukuk tamamen şeriata bağlı olmamıştır. Din ve devlet arasında meydana gelen çatışmalarda devletin önceliği üzerinde durulmuştur.⁷⁴⁰ Ayrıca Batılılaşmanın yoğun olduğu bu dönemlerde Batıcıların böyle bir söylem geliştirmiş olabilecekleri de düşünülebilir. Bundan dolayı Vehbi Efendi’nin böyle bir tepkiyi verme ihtimali vardır.

Halil İnalçık, şeritçiliği “her çeşit idari ve siyasi kararın İslam esaslarına göre tespiti” şeklinde tanımlamıştır.⁷⁴¹ Buradan hareketle Vehbi Efendi’nin şeriatçı olduğunu söyleyebiliriz. Kalıcı bir devletin kurulması için din ve imanın gerekli olduğunu düşünmesi bu fikri destekler niteliktedir. Müellif, devletin dinsiz olmayacağını, eğer devlet dinsiz, halk dindar olursa o devletin kalıcı olmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Halkı birbirine kenetleyen ve devlete bağlayan şeyin din olduğunu söylemiştir.

Maide Suresi’nin “*Allah'a ve Resûlüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası; ancak öldürülmeleri, yahut asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, yahut o yerden sürülmeleridir...*” mealindeki 33. ve 34. ayetlerini yorumlarken; Allah’ın bu ayette devletin siyaset yöntemini tamamen düzenlemiş olduğunu ifade ediyor. Devletin iç düzeni sağladığının kanıtının milletin yollarda ve beldelerde sağ salim gidip gelmeleri olduğunu belirtiyor. Allah’ın bu ayette iç güvenliğin gerekliliğinin ve korunmasının önemine vurgu yaptığını söylüyor. Kasabalarda halkı rahatsız eden ve onun bunun malını çalan ayak takımının gerektiği şekilde terbiye edilmesinin, diğerlerine ibret, memleketin huzuruna, halkın rahatına ve emniyetine sebep olacağından, Allah bunun gibi kötülük sahiplerinin öldürülmesi, asılması, elleri veya ayaklarının kesilmesi ve sürgün gibi en ağır cezalar ile cezalandırılmasının vacip olduğunu açıkladığını ifade ediyor. Bu sayede halkın rahatının sağlanacağını ve suça göre ceza ne kadar ağır olursa, suç ve ceza arasında ölçü ne kadar gözetilirse, suçun o kadar azalacağını belirtiyor. Gereken şekilde ceza hazırlanması halinde hem zalimin hem mazlumun buna uyacağını, çünkü cezanın ağır olacağını bilen bir kişinin suçu işlemeye cesaret edemeyeceğini ve bu sayede kişinin

⁷³⁹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 210.

⁷⁴⁰ Dağcı ve Dal, “Osmanlı’dan Günümüze Din-Devlet ve Laiklik Tartışmaları”, 42.

⁷⁴¹ İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye*, 307-308.

suçtan mazlumun da zulümden kurtulmuş olacağını ifade ediyor. Devletin iç düzeni sağlamasının, devleti halka, halkı devlete bağlayacağını ve bu durumun da devletin kuvvetini dış düşmanlara karşı arttıracığını ve sözünü dinleteceğini vurguluyor. Sonuçta içte düzenin sağlanacağını dışta ise devletin şeref ve onurunun yükseleceğini ifade ediyor. Bu ayetin, memleketin emniyetini, beldenin düzenini ve halkın rahatını sağlamış, iç ve dış düzeni korumayı ve halkın birbirleriyle kaynaşmasını, tüccarların gidiş-geliş ve taşımacılığını, ticaretin genişletilmesini ve servetin artırılmasını, ihtiyaçların giderilmesini kolaylaştırmayı dikkate aldığını ve bunların hepsinin ruhunun ise iç düzen olduğuna işaret ettiğini belirtiyor. Çoğandır da bu ayetin hükmüyle amel edilmediğinden suçların çoğaldığını ve hapisanelerin suçlularla dolduğunu söylüyor.⁷⁴² Elmalılı (ö.1942), bu ayette geçen “Allah’a ve resulüne savaş açma” ifadesinin, Allah’ın ve resulünün emirlerini yerine getirmemek ve Allah’ın ve resulünün emirlerini yerine getiren diğer müminlere savaş açmak olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴³

Osmanlı Devleti’nin ilk ceza kanunu 1840 yılında yapılmıştır. Bu kanun eşkıyalık, mülke taciz gibi suçları içeriyordu. 1851 yılında bu ceza kanunu yenilenmiş, eskisinden farklı olarak bazı suçlarda bu kanuna eklenmiştir. 1858 yılında yenilenen ceza kanunu 1810 yılında hazırlanmış olan Fransız ceza kanununa göre hazırlanmıştır. Bu kanunda 1911 ve 1914 yıllarında değişiklikler yapılmış ve 1918 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.⁷⁴⁴ Vehbi Efendi, burada Avrupa’dan alınan kanunların uygulanmasından yana değildir. Şeriatın uygulanması gerektiğini düşünmektedir. Şeriatın uyguladığı cezaların daha etkili olacağı kanaatindedir. Ceza kanunuyla verilen hapis cezalarının buraları doldurmaktan başka işe yaramadığını ve etkili olmadığını yorumlarında ifade etmiştir.

Vehbi Efendi’nin şeriatın kanunlarının uygulanmamasından hareketle değinmiş olduğu diğer durum ise iç düzenin korunmasıdır. Bununla alakalı olarak çetelerin yapmış olduğu yol kesme, gasp ve hırsızlık olaylarından bahsetmiştir. Bu duruma Birinci Dünya Savaşı sırasında Karadeniz bölgesinden örnek verebiliriz. Rumlar Pontus Devleti kurma idealiyle Birinci Dünya Savaşı sırasında Canik (Samsun) çevresinde çete

⁷⁴² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 3: 1208 -1211.

⁷⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3: 368.

⁷⁴⁴ Koray Ergin, “Osmanlı Devleti’nde Kanunnamelerden Nizamnamelere Geçiş”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 39 (2016): 15.

faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin 1914 yılında seferberlik ilan etmesiyle birlikte gayrimüslimlerde zorunlu olarak askere alınmışlardır. Ancak Rum ve Ermenilerin çoğunluğu bu emre uymamış, Samsun ve çevresinde çete kurarak Müslüman köylerini basmışlardır. Rumlar bu bölgede 1915 yılına kadar 500 evi yakmışlardır. Çarşamba çevresindeki Rumlar ise Ermenilerle işbirliği yapmışlardır. Bu bölgede toplamda 15 tane çete bulunmaktadır. Bu çetelere Müslümanlardan da yardım edenler olmuştur. Bu durum Ruslar tarafından bazı Müslümanların parayla satın alındığını göstermektedir.⁷⁴⁵ Örnekler sadece bu bölgeyle sınırlı değildir, bu olaylar neredeyse Osmanlı Devleti'nin tamamında vardır. Vehbi Efendi, bu sorundan yola çıkarak, şeriatın uygulanması halinde bunların olmayacağını düşünmektedir. İçte düzeni sağlayamamanın halkın devlete olan güvenini azaltacağını düşünmekte ve halkın devlete bağlanmasının, her türlü işini rahatlıkla yapmasıyla orantılı olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda bu tür olayların dış dünyada ülkenin şerefini ve onurunu düşüreceğini de belirtmiştir. Burada Vehbi Efendi'nin şeriatçılık fikrinde olduğunu görüyoruz.

Enbiya Suresi'nin “...*Bir de Davud'a, sizin için, zırh yapma sanatını öğrettik ki, savaşlarınızda sizi korusun. Şimdi siz şükrediyor musunuz?*” mealindeki 79.ve 80. ayetlerinin yorumunu yaparken, Hz. Davut zamanında savaş aleti olarak zırhın yapıldığını, zırhın yapılmasının hikmetininse savaşta korunma ve savunma olduğunu ve bundan dolayı şükürü gerektiren bir nimet olduğunu, Kur'an'da Allah'ın bunu açıklamasının da “Siz de öyle yapın” demek olduğunu söylüyor. Savaş aleti hazırlamanın millet ve milleti temsil eden devlet üzerine vacip olduğunu belirtiyor. Dini, devleti ve milleti koruma savaşa ve savaşta silaha karşılık geldiğinden, savaş aleti hazırlamanın devletin en büyük görevlerinden bir tanesi olduğunu ifade ediyor.⁷⁴⁶ Önceki bölümlerde Osmanlı Devleti'nin çoğu silahını dışarıdan aldığını ifade etmiştik. Buradan hareketle Vehbi Efendi, savaş aleti yapmanın devletin görevlerinden bir tanesi olduğunu ifade ediyor.

Maide Suresi'nin “...*Biz onların arasına kıyamete kadar düşmanlık ve kin saldık. Her ne zaman savaş için bir ateş yakmışlarsa Allah onu söndürmüştür. Onlar*

⁷⁴⁵ Mehmet Aydın ve Önder Duman, “I. Dünya Savaşı Yıllarında Çarşamba/Samsun ve Çevresinde Rum Çete Faaliyetleri”, *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse (Samsun: İlkadım Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, 2017), 463-466.

⁷⁴⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 9: 3464-3465.

yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışırlar. Allah bozguncuları sevmez.” mealindeki 64. ayetinin tefsirini yaparken Allah’ın Yahudi ve Hıristiyan gruplar ve fırkalar arasında ayrılık, düşmanlık ve husumet var ettiğini açıklayarak, Müslümanların bunun gibi ayrılıklardan uzak durmasını tembih ettiğini söylüyor. Siyasi partilerinde aynı halde olduğunu, bu sebeple partilerin arasındaki ayrılıkların millet arasında sözü dağıttığını ve bütün işlerin sonuçsuz kaldığını ifade ediyor.⁷⁴⁷ Aynı şekilde konuyla alakalı olarak Enam Suresi’nin ‘*Şu dinlerini parça parça edenler ve kendileri de grup grup ayrılmış olanlar var ya, (senin) onlarla hiçbir ilişkinin yoktur...*’ mealindeki 159. ayetinin tefsirini yaparken, Allah’ın fırkalara⁷⁴⁸ ayrılan milletleri bu ayetle kötülediğini ve gerek inançta ve gerekse siyasette bir milletin fırkalara ayrılmasının, o milletin düşünce ve fikirlerin dağılmasına neden olduğunu ifade ediyor. Fırkaların kendi amaçlarına destek bulmaya çalışarak, toplumun genelinin yararlarının arada kaybolmasına neden olduğunu ve böylelikle milletin birbiri ile olan bağının çözüldüğünü belirtiyor. Meydana gelen olaylar bunu ispatladığını ifade ediyor.⁷⁴⁹ Vehbi Efendi, diğer müfessirlerden farklı olarak aslında Hıristiyanlar ve Yahudiler arasındaki ayrılıktan bahseden ayetleri kendi dönemindeki parti çekişmelerine kıyas ederek yorumluyor. Mehmet Vehbi Efendi 2. Meşrutiyet’ten sonra katılmış olduğu Meclis-i Mebusan’da partilerin zararlarına şahit olduğu için, çok partili sisteme olumlu bakmamıştır.⁷⁵⁰ Cumhuriyet Halk Fırkası’ndan sonra Serbest Halk Fırkası’nın kurulmasının yarar sağlamayacağı aksine ayrılıklara neden olacağı görüşündedir. Bu görüşünü de bu ayetin yorumuna yansıtmıştır. Kendisi tek partinin devlet için daha iyi olacağı fikrini taşımaktadır.⁷⁵¹ Bu yorumları çok partili hayata geçiş denemelerinin yapıldığı dönemde yazıldığı görülmektedir.

Örneklerden anlaşılacağı üzere Vehbi Efendi, eserinde devlet yönetimi ile ilgili konulara da değinmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: devlet yönetecek kişiyi halkın seçmesi, devleti yönetecek kişinin özellikleri, devletin yapması gerekenler, devletin dini, devleti tek partinin yönetmesi vb... Vehbi Efendi, ayetlerle bu konuları temellendirmeye çalışmıştır. Devletin dininin olması gerektiğini savunmuş, dinsiz devletin çok fazla yaşamayacağını ifade etmiştir. Bu yorumlarında Şeriatçılık fikrinin

⁷⁴⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 3: 1265-1268.

⁷⁴⁸ Fırka: 1911-1923 yılları arasında parti anlamında kullanılmaktadır.

⁷⁴⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 4: 1569.

⁷⁵⁰ İsmail Yurdakök, “Hukûk-u Hâkimiyet (Egemenlik Hakları) Milletindir”, *Mehmet Vehbi Efendi’nin Tefsiri’nde İslami Siyaset*, 36, erişim 20 Ocak 2017, <https://www.academia.edu/14982234/>.

⁷⁵¹ Yurdakök, “Hukûk-u Hâkimiyet (Egemenlik Hakları) Milletindir”, 36.

hakim olduğu görülmektedir. Devletin iç huzuru sağlamasının önemine dikkati çekmiş, halkın devlete bağlılığının bu sayede olacağını vurgulamıştır. Burada Osmanlı'nın son dönemindeki çete olaylarına işaretle bulunmuştur. Devleti yönetecek kişiyi halkın seçmesi gerektiğini belirtmiş, gerektiğinde yine halkın onu görevden alabileceğini ifade etmiştir. Burada da II. Abdülhamit Han dönemine işaret etmiştir. Ayrıca devletin silah aletlerini yapmasının önemini vurgulamış ve bu dönemde bu yöndeki eksikliklere işaret etmiştir.

3.4.2. Devletlerarası İlişkilere Dair Yorumlar

Mehmet Vehbi Efendi, yapmış olduğu yorumlarda devletler arası ilişkilerden de bahsetmiştir. Bu bölümde bu konuyla ilgili örnekleri ele alacağız.

Ali İmran Suresi'nin "*Mü'minler, mü'minleri bırakıp inkarcıları dost edinmesin...*" mealindeki 28. ayetinin tefsirini yaparken iki devlet arasında yapılan anlaşmaya riayetin ticari muameleler sonucu ortaya çıkacağını devletlerin birbirlerine aynı şekilde muamele etmesi gerektiğini ifade ediyor.⁷⁵² Vehbi Efendi'nin burada ifade ettiği şey muhtemelen kapitülasyonlardır. Avrupa devletlerine verilen Kapitülasyonlar Osmanlı Devleti'nin neredeyse sömürge haline getirmiş ve ekonomisini zayıflatmıştır. Bu durum 19. yüzyılda daha da ilerlemiş ve 1918 yılında son bulmuştur.⁷⁵³ Böylece Osmanlı Avrupa'nın adeta açık pazarı haline gelmiştir. Vehbi Efendi yorumlarında bu durumu eleştirmiştir. Devletlerarası ticaretle eşitliğin önemini vurgulamıştır.

Taha Suresi'nin "*Allah şöyle dedi: "Birbirinize düşman olarak hepiniz oradan inin. Eğer tarafımdan size bir yol gösterici (kitap) gelir de, kim benim yol göstericime uyarırsa artık o, ne (dünyada) sapa ne de (ahirette) sıkıntı çeker."* mealindeki 123. ayetini yorumlarken; insanların düşman olma sebeplerinden bazılarının geçim meseleleri, nikah işleri ve diğer konular olduğunu belirtirken, insanlar arasında her gün menfaatleri kendine çekme ve zararları uzaklaştırma konusunda da binlerce çekişmenin olduğunu ifade ediyor. İnsanlar arasında olduğu gibi büyük devletlerarasında da çekişmeler olduğunu, devam eden savaşlarında bunun göstergesi olduğunu ifade ediyor. Bu düşmanlıkların kıyamete kadar süreceğine işaret etmek amacıyla Allah'ın bunu isim

⁷⁵² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 2: 575-576.

⁷⁵³ Bayram Kodaman, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 16 (2007): 16.

cümlesiyle açıkladığını ifade ediyor.⁷⁵⁴ Mehmet Vehbi Efendi'nin aslında konusu Hz. Adem'in cennetten indirilişi olan bu ayette devletlerarası çekişmelerden bahsetmiştir. Muhtemelen burada bahsettiği savaş, Balkan Savaşları veya Birinci Dünya Savaşı'dır. Örneğin; sanayileşmiş ülkelerin çıkar çatışmaları Birinci Dünya Savaşı'na neden olmuştur. Almanya ve Avusturya-Macaristan İttifak devletlerini oluştururken, İngiltere, Fransa ve Rusya İtilaf devletlerini oluşturmuşlardır. Daha sonra savaşa Osmanlı Devleti, Japonya, İtalya, Bulgaristan, Romanya, Amerika Birleşik Devletleri ve Yunanistan'da katılmıştır.⁷⁵⁵ Vehbi Efendi, ayeti yaşadığı dönemden örnek vererek yorumlamıştır. Devletarası çıkar çatışmalarının kıyamete kadar devam edeceğini ifade etmiştir. Günümüzde de bu durumun devam etmesi, öngörüsünün doğruluğunu göstermektedir. Ayrıca burada nahiv verilerinden hareketle yorum yapmıştır.

Neml Suresi'nin *“Ey ileri gelenler! Durumum hakkında bana görüş bildirin. Sizler yanımda bulunmadıkça hiçbir işe kesin olarak karar vermem...”* mealindeki 32. ve 33. ayetlerinin tefsirini yaparken ise Belkıs'ın yanındaki komutanlarına veya bakanlarına danışmasından, komutanların ve bakanların da onun emirlerine sadakatle uyacaklarını söylemelerinden bahsettikten sonra günümüzde devletlerarası ilişkilerde yapılan tekliflerden ve bu tekliflere *“nota”*⁷⁵⁶ denildiğinden bahsediyor. Sonuçta ya teklifin kabul edileceğini veya savaşılacağını söylüyor. Allah'ın böyle olayları açıklama sebebinin Muhammed(sav)'in ümmetine ders vermek ve hükümdar ile bakanlar veya komutanlar arasında karşılıklı güven ilişkisinin olması gerektiğini öğretmek olduğunu söylüyor.⁷⁵⁷ Vehbi Efendi, Hz. Süleyman'ın Belkıs'a teklifini günümüzdeki devletlerin birbirlerini uyarmak için verdikleri *“nota”*ya benzetiyor. Ayrıca devleti yöneten kişiler arasında da karşılıklı güvenin devletin bekası için önemli olduğunu vurguluyor.

Aynı şekilde Neml Suresi'nin *“Ben onlara bir hediye gönderip elçilerin ne haber ile döneceklerine bakacağım.”* mealindeki 35. ayetinin tefsirini yaparken, hükümdarın siyaseti iyi bilmesi gerektiğine, ayrıca bir devletin karşısındaki devletin halini bilmeden savaşa veya barışa girişmesinin hata olduğuna ve devletin görevinin

⁷⁵⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 8: 3359.

⁷⁵⁵ Kuran, “Birinci Dünya Savaşı”, 196.

⁷⁵⁶ Nota: Bir devletin başka bir devlete ya da o devletin elçisine önemli bir siyasal konuyla ilgili olarak yaptığı sözlü ya da yazılı bildiri. (TDK, 2019).

⁷⁵⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 10: 4005-4007.

düşmanları denetlemek olduğuna bu ayetin delil olduğunu ifade ediyor.⁷⁵⁸ Vehbi Efendi'nin burada işaret ettiği şey devletlerarası casusluktur. Eseri yazdığı dönemi dikkate aldığımızda Osmanlı Devleti, bütünlüğünü korumak, ayrılıkçı faaliyetleri önlemek ve yabancıların Ortadoğu'daki fitnelerinden haberdar olmak ve bunları engellemek amacıyla 1913 yılında Teşkilat-ı Mahsûsa'yı kurmuştur.⁷⁵⁹ Ayrıca Vehbi Efendi, hükümdarın devletlerarası siyaseti iyi bilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Müellif, burada modern siyasi müesseselere dayanak oluşturmaya çalışmıştır.

Yine Neml Suresi'nin “(Elçilerin sözcüsü) Süleyman'ın huzuruna gelince, Süleyman ona şöyle dedi: Siz beni mal ile desteklemek (ve böylece etkilemek) mi istiyorsunuz?...” mealindeki 36. ve 37. ayetlerinin yorumunu yaparken, Süleyman (as)'ın Sebe kraliçesine elçi göndermesi olayıyla ilgili olarak, bu olayın bir hükümdarın başka bir hükümdara elçi göndermesinin veya gelen elçilere gücünü göstermesinin caiz olduğunu gösterdiğini ifade ediyor.⁷⁶⁰ Osmanlı yöneticileri, “padişahların tahta çıkışlarını bildirmek, kazandıkları zaferleri duyurmak, Avrupa kral ve imparatorlarının taç giymelerini kutlamak, barış şartlarını görüşmek, sınır ihtilâflarını gidermek, yeni gelen bir elçiye karşılık” vb. nedenlerle diğer devletlere elçiler göndermişlerdir. 3. Selim tarafından 1793 yılında ilk defa Avrupa'ya daimi elçilikler açılmıştır. Bunlardan bazıları Londra, Paris ve Viyana şehirlerinde açılmıştır. Buralarda istenilen sonuçlar elde edilemese de görevli olanlar yabancı dil öğrenmiş ve iyi bürokratlar yetişmiştir. Bunun yanında diğer devletlerde Osmanlı ülkesinde daimi elçilikler açmışlardır. Osmanlı Devleti ilgili bilgileri şifreli veya şifresiz olarak kendi ülkelerine bildirmişlerdir.⁷⁶¹ Vehbi Efendi, burada da elçilik müessesesini delillendirmeye çalışmıştır.

Necm Suresi'nin “Öyle ise bizim zikrimizden (Kur'an'dan) yüz çeviren ve dünya hayatından başka bir şey istemeyen kimselerden yüz çevir. İşte onların ilimden ulaşabildikleri nokta!” mealindeki 29. ayetini yorumlarken devletlerin öncelikle konuşarak birbirlerini ikna etmeye çalıştıklarını ve kabul etmezlerse son olarak silaha

⁷⁵⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 10: 4008.

⁷⁵⁹ Eray Göç, “Türk İstihbaratının Tarihsel Gelişimi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, sy. 2 (2013): 94.

⁷⁶⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 10: 4011.

⁷⁶¹ Mehmet İpşirli, “Elçi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.11 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 3-15.

sarıldıklarını, bu yöntemin bugün devletlerarasında geçerli olduğunu ifade ediyor. Peygamberlerin ise insanın ruhunun doktoru olduklarını söylüyor. Örnek olarak, cisimlere doktor olanlar öncelikle hastayı muayene ederler, eğer gıda ile çaresi mümkünse gıdadan başka bir şey vermezler. Eğer gıda ile tedavi fayda vermezse hafif tedavi yaparlar, onunla da mümkün olmazsa kuvvetli ilaçlar kullanırlar, bununla tedavi mümkün olmazsa ameliyat yapmaya karar verirler. Resulullah'ın da böyle başladığını ilk olarak anlatmayla başladığını, daha sonra kesin deliller getirdiğini, daha da olmayınca ahiret azabıyla korkuttuğunu ve bunun da fayda vermediği kişilerle kılıçla savaşmasının emrolunduğunu söylüyor. Bu sebeple peygamberlerle doktorların tedavi yöntemlerinin aynı olduğunu belirtiyor.⁷⁶² Vehbi Efendi, burada devletlerarası ilişkilerde karşılıklı konuşmaya ve en son çare olarak savaşmak gerektiği konularına değiniyor. Ayetin konusu Peygamber'in inanmayanlardan yüz çevirmesi iken, müellif burada davet sonucunda inanmayanların kılıçla uyarılması gerektiğini söylüyor. Buradan konuyu devletlerarası ilişkilere getiriyor. Burada Vehbi Efendi'nin doktorlarla peygamberleri kıyaslaması da ilginç bir yaklaşımdır.

Vehbi Efendi'nin vermiş olduğumuz örneklerde devletlerarası ilişkilerle ilgili konulara değinmiştir. Bu yorumlarda, devletlerarası ticarete eşit muamele, devletlerin birbirleriyle menfaatleri için çekişmeleri, nota verme ve karşılıklı elçiler gönderme konularından bahsetmiştir. Bu konulardan bahsederken yaşadığı dönemdeki devletlerarası ilişkilerden yola çıkarak yorumlar yapmıştır. Bazı yorumlarında modern müesseseleri ayetlerle temellendirmeye çalışmıştır. Yapmış olduğu yorumlarda dönemin şartları etkili olmuştur.

3.4.3. Devlet Görevlerine İlişkin Görüşleri

Müellif, yapmış olduğu yorumlarda devlet kademelerinde görev yapan memurlardan ve diğer devlet görevlerinden bahsetmiştir. Bu bölümde bununla ilgili örnekleri ele alacağız.

Bakara Suresi'nin *"İşte peygamberler! Biz onların bir kısmını bir kısmına üstün kıldık. İçlerinden, Allah'ın konuştukları vardır. Bir kısmının da derecelerini yükseltmiştir..."* mealindeki 253. ayetinin bir kısmını yorumlarken; her yöneticinin

⁷⁶² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 14: 5639-5640.

zahmet ve sıkıntısının görevinin büyüklüğü kadar olduğunu ifade ediyor ve şu örneği veriyor; bir köye yönetici olan kimsenin sıkıntısı o köy halkı oranında olacağı gibi ilçeye yönetici olan kişinin ilçeye, ile yönetici olan kişinin de ile ve bütün ülkeye yönetici olan kişinin kuvvet ve kudretinin de o devletin büyüklüğüne oranla olacağı kuşkusuzdur,” diyor.⁷⁶³ Vehbi Efendi burada yöneticilik görevinden bahsediyor. Ayetin konusu aslında peygamberlerin birbirlerinden üstünlükleri iken Vehbi Efendi burada sorumluluğun yönetilen kişilerin çokluğunca arttığını anlatmaya çalışıyor. Buradaki maksadı Resulullah’ın sorumluluğunun büyüklüğünü anlatmaktır. Vermiş olduğu örnekle devlet görevlilerine de değinmiştir.

Nisa Suresi’nin “*Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor...*” mealindeki 58. ayetini yorumlarken; Hakim olan kimsenin adaletle hükmetmesi gerektiğini ve taraflardan birinin lehine yönelmesi veya karar vermeye meyletmesinin vacip olduğuna bu ayetin delil olduğunu söylüyor. Halkın hukuku hakimlere bırakıldığından hüküm vermede adaletin vacip olduğunu ifade ediyor. Bundan dolayı hakimlerde üç şey olması gerektiğini belirtiyor; nefsine uymamak, Allahtan korkup, kullarından korkmamak, Allah’ın kanunlarını para karşılığında bozmamak...⁷⁶⁴

Burada Vehbi Efendi’nin yaşadığı döneme göre yorum yapacağız. Osmanlı hukuk sisteminde bir kişinin hakim olabilmesi için, akıllı, gözleri sağlam, kulakları duyma, akli yerinde olma ve ergenlik çağına gelme gibi şartlar aranmıştır. Mecelle’de hakimlerle ilgili şu hüküm yer almıştır: “Hakim, hakim, fehim, müstakim ve emin, mekin, metin olmalıdır.” Yani hakim, alim ve bilgili, zeki ve anlayışlı, doğru ve namuslu, emin ve güvenilir, vakarlı ve temkinli, sağlam ve dayanıklı olmalıdır.⁷⁶⁵ Burada Vehbi Efendi hakimlerin özelliklerinden üç tanesini saymıştır. Bunlar büyük ihtimalle kendi döneminde hakimlerde görülen ve olması gereken belli başlı vasıflardır. Bu vasıfları Vehbi Efendi zikrederek tefsirine taşımıştır.

Maide Suresi’nin “*Ey inananlar! Yahudi ve hıristiyanları dost edinmeyin...*” mealindeki 51. ayetinin tefsirini yaparken, bu ayetin manasına riayet edilmediğinden

⁷⁶³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 2: 466-467.

⁷⁶⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü’l-Beyân*, 3: 954.

⁷⁶⁵ Recep Akcan, “Hakimin Vasıfları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sy. 2 (2014): 278-280.

Müslümanlar'ın çok felaket yaşadığını ifade ediyor. Hatta Osmanlı Devleti'nde Divan Efendiliği yani Dışişleri bakanlığı görevi Müslüman olmayan kimselere verildiğinden, bunların döneminde birçok İslam beldesinin kaybedildiğini tarih kitapları yazdığını ve Balkan Savaşı'nın kaybedilmesi sonucunda zımmî saydığımız Hıristiyanlardan, Müslümanların ne kadar zarar gördüğünü ve onlardan alınan askerlerin taburlarında ne kadar hainlik yaptıklarının görüldüğünü belirtiyor. Bu savaşlarda beş altı vilayetin kaybedilmesinin birçok sebeplerinden birisinin de Hıristiyan tebaadan olanların yapmış olduğu ihanetler olduğunu ifade ediyor. İslam Devleti'nin her işte istihdama elverişli adam yetiştirip başkalarına muhtaç olmamak için çareler düşünmesi gerektiğinin ayrıca mümkün olduğu kadar gayrimüslimlerin bu işlerden uzak tutulmasının önemini vurguluyor. Müslümanlar bu ayetin gereğine göre hareket ederlerse hiçbir zaman İslam'ın gücüne zarar verilemeyeceğini söylüyor. Bu durumda onları önemli işlerde istihdam etmek ve her iyiliği onlarda görerek, onların Müslümanlardan cesur ve çalışkan olduklarından bahsetmek ve her yerde buna benzer sözler söylemek, onların gayret, cesaret ve isteklerini artırarak, Müslümanların hevesini kırmanın ne kadar çirkin bir görüntü ve davranış olduğunu vicdan sahiplerinin bildiğini belirtiyor. Böyle durumların belli dönemden beri İslam aleminin içinde olduğu bir hastalık olduğunu ve bunu soyuna zaaf olarak miras bıraktığını ve yerinden kalkamayacak duruma geldiğini ifade ediyor. Son olarak şöyle dua ediyor: “Allah bizi hemen bu yerleşmiş hastalıktan kurtarsın.”⁷⁶⁶

Vehbi Efendi'nin burada Dışişleri Bakanlığı verildi dediği kişi Ermeni olan Gabriel Noradunkyan Efendi'dir. Bu kişi 1912 yılında kurulan Ahmed Muhtar Paşa hükümetinde Dışişleri Bakanı olarak görev yapmıştır. Balkan Savaşları sırasında bu görevi sürdürmüş, Bâb-ı Âli baskını sonrası görevi bırakmak zorunda kalmıştır. 1916 yılında İsviçre'ye gitmiş, 1938 yılında ise Paris'te ölmüştür. Gabriel Noradunkyan Efendi, Osmanlı'da Dışişleri Bakanlığı yapan tek Ermeni olmuştur. Bunun yanı sıra Artin Dadyan, Manuk Azaryan ve Ohannes Kuyumcuyan adlarında üç Ermeni'de değişik dönemler Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı yapmışlardır.⁷⁶⁷ Vehbi Efendi, bunlar

⁷⁶⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 3: 1246-1247.

⁷⁶⁷ Saro Dadyan, “Osmanlı Hariciye Nezaretinde Ermeniler”, *Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri*, erişim 6 Ağustos 2019, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/osmanli-hariciye-nezaretinde-ermeniler/>.

yüzünden birçok yerin kaybedildiğini ifade etmiş ve gayrimüslimlerin memur olarak görevlendirilmesini eleştirmiştir.

Vehbi Efendi'nin yorumunda değindiği diğer bir konu Balkan Savaşları'ndaki Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim askerleridir. Balkan Savaşları'nda gayrimüslim askerlerin nasıl davrandıklarını önceki yorumlarımızda ifade ettiğimiz gibi, çoğu düşman askerleri tarafına firar etmiş, araziye bilenler düşmana yol göstermiş ve kimisi de casusluk yapmıştır. Vehbi Efendi'nin ifadesiyle yapmış oldukları bu hainlikler Balkan Savaşı'nın kaybedilmesine neden olmuştur. Bunun yanı sıra gerçekten vatan için mücadele eden gayrimüslimlerin olduğunu da söylemeden geçemeyiz.

Diğer bir husus ise gayrimüslimlerin devlet kademelerinde görev almalarıdır. 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'yla birlikte tüm Osmanlı milleti devlet kademelerinde görev yapabilecekti. Bu durum devlet kademelerinde görev yapan gayrimüslimlerin artmasına neden olmuştur.⁷⁶⁸ Gayrimüslimler idari teşkilatlarda memur, mahkemelerde hakim, katip, memur ve zabıt olarak görev yapmışlardır.⁷⁶⁹ Bunların yanı sıra belediyelerde, bakanlıklarda görev almışlar, hatta bazıları üst düzey görevlere bile yükselmiştir. Örneğin; yukarıda belirttiğimiz gibi Gabriel Noradunkyan Efendi Osmanlı Devleti'nde Dışişleri Bakanlığı yapmıştır. Ermeni ve Rumların milletçilik hareketleri içerisinde bulunmaları, devlette bunlara güven duygusunu azalmıştır. Bundan dolayı Yahudiler belli görevlere gelmeye başlamışlardır.⁷⁷⁰ Bunlar maliyede önemli görevler almışlardır.⁷⁷¹

Vehbi Efendi, buradan hareketle devlet kademelerindeki görevlere yabancıların alınmaması gerektiğini söylüyor. Devletin istihdam edeceği elemanı kendisi yetiştirmesi gerektiğini ve bu işlerin yabancılara bırakılamayacak kadar önemli olduğunu ifade ediyor. Yabancılara verilmemesinin sebebi olarakta yapmış oldukları ihanetleri gösteriyor. Bu durumun yani yabancı istihdamının bir hastalık olduğunu ve bu hastalıktan kurtulmak gerektiğini belirtiyor. Burada Vehbi Efendi'nin ulus devleti fikrinden daha çok bir İslam devleti ve ona uygun vatandaşlık ve zimmîlik ayırımından yana olduğunu anlıyoruz.

⁷⁶⁸ Mehmet Güneş, "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, sy. 3 (2017): 21.

⁷⁶⁹ Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, 96.

⁷⁷⁰ Güneş, "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler", 21.

⁷⁷¹ Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, 98.

Tevbe Suresi'nin "*Haram aylar çıkınca bu Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin...*" mealindeki 5. ayetinin bir kısmını yorumlarken; Allah'ın bu ayette Müslümanlar'a devamlı olarak gözlerini açık tutmaları gerektiğini söylediğini belirtiyor. Düşmanlarının durumunu öğrenmek amacıyla yollara memur tayin etmelerini ve onlar hakkında bilgi sahibi olacak keşif yolları bulundurmalarını istediğini ifade ediyor. Yollara karakollar yaparak, bekçiler koyarak, onların ülkelerine casuslar göndererek onların hallerini bilmenin önemli işlerden olduğunu nasihat ve tavsiye ettiğini söylüyor.⁷⁷² Vehbi Efendi'nin burada belitmiş olduğu karakollar, Osmanlı döneminde yapılmıştır. Belirtmiş olduğu casuslar, sınırlara bekçiler görevlendirilmiştir. Vehbi Efendi, burada bunları ayetle delillendirmeye çalışmıştır. Ayrıca müellif savaşlar dolayısıyla buralarda yaşanan aksaklıklardan dolayı tavsiye niteliğinde de bu yorumları yapmıştır.

Aynı şekilde Tevbe Suresi'nin "*...Eğer yoksulluktan korkarsanız, Allah dilerse lütfuyla sizi zengin kılar. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*" mealindeki 28. ayetinin bir kısmının tefsirini yaparken; "Kafirlerle iç içe olmamızdan ve işlerimizin başında onları bulundurmamız nedeniyle ve İslam ülkelerine çekirge gibi dağılmaları, kanlarımızı sülük gibi emmeleri ve sırlarımızı öğrenmelerinden ne kadar zarar gördüğümüz inkar edilemeyecek bir gerçektir" diyor. Son dönemde maliyede Fransızların, denizde İngilizlerin, harbiyede ise Almanların bulunması sebebiyle zararın sonunun olmadığını ifade ediyor. Milli Eğitim Bakanlığı kurulalı elli altmış sene olduğu halde ve de milletin bütçesinden çok büyük paralar harcadığı halde ihtiyaç duyulan şu alanlara adam yetiştirilememesine üzüldüğünü belirtiyor. Yetiştiremediğinden endişe edip, yetiştirme çaresini de düşünmemelerinden yakınıyor.⁷⁷³ Mehmet Vehbi Efendi, bu surenin tefsirini yaparken nisan ayı olduğunu ve bu tefsiri o dönemki duruma göre yaptığını söylüyor.⁷⁷⁴

1856 yılında Islahat Fermanıyla birlikte gayrimüslimlerin de Osmanlı vatandaşı olarak devlet kademelerinde görev alabileceklerini söylemiştik. Bu tarihten sonra devlet kademelerinde gayrimüslimlerin sayısı artmıştır. Ayrıca Osmanlı'nın son döneminde

⁷⁷² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 1956-1957.

⁷⁷³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 1989-1990.

⁷⁷⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 1990.

yabancı okulların sayısının artması, misyonerlik faaliyetleri, ülkenin her tarafına casus göndermeleri, Vehbi Efendi'nin "kanımızı sülük gibi emiyorlar" demesine neden olmuştur.

1877-1878 yıllarında Osmanlı ordusunun modernizasyonu için bir ülke aranıyordu. Dönemin şartları Osmanlı'nın Almanlara yönelmesine neden olmuştur. 1880 yılında yapılan anlaşmayla Almanlar Osmanlı ordusu için bir heyet göndermişlerdir. Buna göre gönderilen askerler Osmanlı üniforması taşıyacaktı. Askerler okullardaki reform hareketlerine öncülük edeceklerdi. Bunların başında Goltz Paşa bulunmaktaydı. Von der Goltz Alman silah üreticilerinin Osmanlı pazarını ele geçirmelerinde önemli rol oynamıştır. 1912-1913 yıllarında meydana gelen Balkan Savaşı mağlubiyetleri bu projenin etkili olmadığını göstergesidir. Buna rağmen 1913 yılında Almanya'dan yeni bir askeri heyet istenmiştir. Bu heyetin başında Liman von Sanders görevlendirilmiştir. 42 kişi olarak gönderilen Alman heyetindeki asker sayısı Birinci Dünya Savaşı yıllarında (1914-1918) 15 bine ulaşmıştır. Bu durum Vehbi Efendi'nin ifade ettiği gibi harbiyede Almanların etkisinin arttığının göstergesidir.⁷⁷⁵

Osmanlı Devleti, Kanuni döneminden itibaren Fransızlara Kapitülasyonlar vermiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nin zayıflaması nedeniyle Fransa çıkarlarını daha da artırmıştır. 19. yüzyıldan itibaren ise Osmanlı ülkesinde imtiyazlarını genişletmeye çalışmıştır.⁷⁷⁶ 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında ise sömürgelerindeki çıkarlarını kaybetme endişesiyle hareket etmiştir.⁷⁷⁷ Muhtemelen Vehbi Efendi kapitülasyonlardan dolayı Osmanlı ekonomisinin bozulduğunu düşünmekte ve maliyenin Fransızların elinde olduğunu söylemektedir.

İngiltere, 1791'den 1878 yılına kadar Rusya'nın Avrupa'da güçlenmesini istemediği için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana tavır takınmıştır. 1878 yılından sonra ise bu tavır değişmiştir. İngiltere Hint ticaret yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla bu bölgede kendi çıkarlarına bağlı devletler kurmaya çalışmıştır. Bu amaçla 1878'de Kıbrıs'ı 1882'de ise Mısır'ı işgal etmiştir. Doğu'da devlet kurmaları

⁷⁷⁵ Yavuz Özgüldür, "Yüzbaşı Helmut Von Moltke'den Müşir Liman Von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 4 (1993): 300-305.

⁷⁷⁶ Şerife Yorulmaz, "Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19. yüzyıl - 20. yüzyıl başları)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 11 (2000): 699-701

⁷⁷⁷ Yorulmaz, "Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları", 707.

için Ermenileri, Ortadoğu’da ise Arapları desteklemiştir. Vehbi Efendi, önemli deniz ülkelerinin ele geçirilmesiyle muhtemelen denizlerin onların hakimiyetinde olduğunu ifade etmeye çalışmıştır.⁷⁷⁸

Vehbi Efendi’nin burada bahsetmiş olduğu ilk Milli Eğitim Bakanlığı, “Meclis-i Maârif-i Umumiye” adıyla 1846 yılında kurulmuştur.⁷⁷⁹ 1869 yılında ise nizamnamesi yayınlanmıştır. Bu nizamname ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretimi kapsamıştır.⁷⁸⁰ Müellif, bu kurumu elli altmış seneden beri devletin ihtiyaç duyduğu elemanı yetiştiremediğinden dolayı eleştirmiştir.

Aynı şekilde Tevbe Suresi’nin “*Sadakalar (zekatlar), Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslam'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir...*” mealindeki 60. ayetini yorumlarken; bu ayette açıklanan harcamalardan yaşadığı dönemde kalpleri İslam’a ısındırılacak ve zekat toplayacak kişiler olmadığından bunların harcama dışı kaldığını ifade ediyor. İslam’ın gücüyle kalpleri ısındırılacak insan sayısının az olduğunu, ayrıca devlette zekat sandığı olmaması sebebiyle de zekat memuru tayin edilmediğini ve bu suretle ikisine de ihtiyaç kalmadığını söylüyor.⁷⁸¹ Seyyid Kutub (ö.1966), bu ayetin yorumunda zekat toplama ve dağıtma görevinin devletin işi olduğunu ve devletin sosyal yardımlaşma meselesi olan bu işi denetlemesi gerektiğini ifade ediyor.⁷⁸² Osmanlı Devleti’nde zekat, vergi adı altında alınmıştır. Bu anlamda vergiyi toplayan da vergi memurlarıdır. Vehbi Efendi’nin ifade ettiği ayrı bir zekat memuru bulunmamaktadır. Müellif, burada ayeti kendi döneminin durumuna göre yorumlamıştır. Çünkü devlet İslam devleti olmadığı için zekat sandığı yoktur ve burada görevlendirilecek zekat memuruna da gerek yoktur. Seyyid Kutub’un (ö.1966) ifade ettiği durum İslam devletleri için geçerlidir.

Neml Suresi’nin “*Ya bana açık bir gerekçe getirir veya onu şiddetle cezalandırırım ya da onu boğazlarım!*” mealindeki 21. ayetini yorumlarken Hüdüd’ün vazifesini terk etme olayını anlattıktan sonra dinlerin hepsinde ve devletlerin

⁷⁷⁸ Mehmet Temel, “Ulusal Çıkar Politikası Açısından İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne ve Milli Mücadeleye Bakışı”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 1 (1998): 121-125.

⁷⁷⁹ Tarık Soydan ve Mahmut Tüncel, “Osmanlı’da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetimsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi”, *Milli Eğitim Dergisi*, sy. 198 (2013): 118.

⁷⁸⁰ Karabulut, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum”, 55-56.

⁷⁸¹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 2045.

⁷⁸² Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur’an*, 5: 327.

kanunlarında izinsiz bir şekilde görevi terk edenlerin cezalandırıldığını ifade ediyor. Hz. Süleyman'ın da bu şekilde davrandığını söylüyor.⁷⁸³ Bu konuyla ilgili olarak Vehbi Efendi'nin yaşadığı dönemi dikkate alarak yorum yapacak olursak; Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde memurların bazılarında devamsızlık ve disiplinsizlik alışkanlık haline gelmiştir. Örneğin; 1910 senesinde memurların mesai başlamadan görevleri başlarında olmaları istenmişken yapılan incelemede bazı memurların yarım saat geçtiği halde işe gelmedikleri tespit edilmiştir. 1913 yılında ise Hüdâvendigâr Vilayeti'nin Dinar Kazası'nda yapılan teftişlerde hiçbir memurun göreve gelmediği tespit edilmiştir.⁷⁸⁴ Tanzimat'a kadar memurların bu şekilde davranmalarına ceza verileceği söylenece de bu cezalar uygulanmamış müsamahakâr davranılmıştır. Tanzimattan sonra ise bu şekilde davrananların ücretlerinin kesileceği belirtilmiştir. Daha sonraki dönemde ise görevine geç gelenlerin veya hiç gelmeyenlerin cezalandırılacağı ifade edilmiş, amirlerinin bildirdiği şekilde görevini yapmayanların ise görevden atılacağı vurgulanmıştır.⁷⁸⁵ Müellif, burada ayeti yorumlarken kendi dönemini göz önünde bulundurmıştır. Hüdüh'ün vazifesini terk ederek cezalandırılabilceği olayını kendi döneminde görevini terk eden memurun cezalandırılmasına benzetmiştir. Müellifin burada değinmiş olduğu husus günümüzdeki memur kanunda da geçerliliğini korumaktadır. Görev yerini belli sürelerde terk eden memura ya ceza verilmekte veya görevden atılmaktadır.

Sebe Suresi'nin "*Hor görülenler büyüklük taslayanlara şöyle cevap verirler: Bilâkis! Bize Allah'ı inkâr etmemizi ve ona ortaklar koşmamızı telkin ederken gece gündüz yaptığınız aldatmadan ibaretti.*" mealindeki 33. ayetin bir kısmını tefsir ederken; bu ayette anlatılanların aynı şekilde gerçekleştiğini, insanların dünya işleri için dahi çekişmelere, kavgalara ve yolsuzluklara girdiklerini ifade ediyor. Aynı masada bir vücut gibi beraber çalıştıkları halde sonuçta bir takım çekişmeler sebebiyle birbirlerine düşman olan insanların olduğundan bahsediyor.⁷⁸⁶

Vehbi Efendi'nin yolsuzluktan kastı muhtemelen rüşvettir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında var olan rüşvet, 19. yüzyılda da devam etmiştir. Bu durum sadece

⁷⁸³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 10: 3994-3995.

⁷⁸⁴ Ahmet Yüksel, "Osmanlı Devlet Dairelerinde Mesai Kavramı ve Uygulaması (18.-20. Yüzyıllar)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, sy. 1 (2014): 38.

⁷⁸⁵ Yüksel, "Osmanlı Devlet Dairelerinde Mesai Kavramı ve Uygulaması (18.-20. Yüzyıllar)", 43-45.

⁷⁸⁶ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 11: 4521.

Osmanlı'ya has bir durum değildir. Böyle olaylar her toplumda ve devlette görülmüştür ve halende görülmektedir. 19. yüzyılda rüşvet hediye adı altında alınmıştır. Hatta eşkiyalar bile devlet görevlilerine çeşitli nedenlerle rüşvet vermişlerdir. Devlet bu suçu işleyen kimseleri değişik yerlere sürgün etmiştir. Bunlar devlet görevinden de uzaklaştırılmışlardır.⁷⁸⁷ Günümüzde görüldüğü gibi Osmanlı'nın son döneminde görevliler arasında kargaşa olması normaldir. Vehbi Efendi, bu durumun dünya işleri için yapıldığını düşünmektedir. Bu şekilde olanların yıllarca birbirlerine düşman olduklarını belirtmiştir. Müellif burada her dönemde görülebilecek olan bir probleme temas etmiştir. Ayrıca ayeti kendi döneminde meydana gelen olaylarla delillendirmeye çalışmıştır.

Zümer Suresi'nin "... De ki: 'Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu!' Doğrusu ancak akıl iz'an sahipleri bunu anlar." mealindeki 9. ayetinin bir kısmının tefsirini yaparken, zevk ve eğlenceye düşkün olan kimsenin deli olmayıp aklı olsa da, aklında olgunluk olmadığından kendi işlerini bile düzeltmeye ve düşünmeye gücünün yetmeyeceğini ifade ediyor. Küçük bir evin işlerini düşünecek kişinin bile aklında olgunluk olması gerektiğini belirtiyor. Değirmen işleri ve özellikle devlet işlerinde görevli kimselerin akıllarında olgunluk, yapmış olduğu işlerde isabet gerekli olduğundan, günahkar kişilere teslim edilen işlerde hayır olmayacağını ve günahkar kimsenin yönettiği devletin de baki olamayacağını söylüyor. Kendi işini bilmeyen günahkar bir kişinin milletin işini bilemeyeceğini sözlerine ekliyor.⁷⁸⁸

1876 yılında kabul edilen Kânûn-u Esâsî'de memur alımıyla ilgili şu madde yer almıştır: "Devlet memuriyetinde umum tebaa ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memuriyetlere kabul olunurlar."⁷⁸⁹ Yani burada devlet memuru olmak için ehliyet ve liyakat aranmıştır. Müellif'in burada kendi döneminde uygunsuz davranışını görmüş olduğu birkaç memurdan hareketle bu yorumu yapmıştır. Vehbi Efendi'nin "günahkardan" kastının "zevke ve eğlenceye düşkün olan insanlar" olduğu açıktır.

⁷⁸⁷ Kemal Daşcıoğlu, "Osmanlı Döneminde Rüşvet ve Sahtekârlık Suçları ve Bunlara Verilen Cezalar Üzerine Bazı Belgeler", *Sayıştay Dergisi*, sy. 59 (2005): 121-123.

⁷⁸⁸ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 12: 4850-4851.

⁷⁸⁹ Kemal Gözler, *Türk Anayasaları*, (Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları,1999), 30-63, erişim 7 Ağustos 2019, <http://www.anayasa.gen.tr/1876ke.htm>.

Böyle kişilere devlette görev vermenin uygun olmadığını, daha kendi işini bilmeyen kimsenin devlet işini bilemeyeceğini söyleyerek böyle kimseleri eleştirmiştir.

Vehbi Efendi, örneklerini vermiş olduğumuz ayetlerde devlet görevlerinden bahsetmiştir. Burada hakimin adil olması, memur yetiştirme, günahkar kimselere devlet görevinin verilmemesi, izinsiz görevi terk edenlerin durumu ve görevliler arası çekişmelerden bahsetmiştir. Vehbi Efendi'nin burada en çok eleştirdiği konu milli eğitim kurulalı elli atmış yıl olduğu halde devletin üst düzey memurluklarına adam yetiştirememesidir. Böyle olduğu için devlet kademelerinde yabancıların görev yaptığını, bunlara da güven olmayacağını düşünmektedir. Kaybedilen Balkan Savaşının sebeplerinden birinin de bu olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca harbiyede Almanların, denizde İngilizlerin ve maliyede Fransızların olduğunu belirtmiştir. Bu bölüme aldığımız konularda da Vehbi Efendi ayetleri kendi döneminin şartlarına göre yorumlamıştır.

3.5. ANADOLU'NUN İŞGALİ VE MİLLİ MÜCADELEYE İLİŞKİN YORUMLAR

Vehbi Efendi, yorumlarında Anadolu'nun işgalinden ve milli mücadeleden de bahsetmiştir. Bu bölümde bununla ilgili örnekleri ele alacağız.

Bakara Suresi'nin "*Size zor geldiği halde savaş üzerinize farz kılındı...*" mealindeki 216. ayetinin tefsirini yaparken müminlerin savaş aletleri yapmaları gerektiğini ve her an savaşa hazır olarak, gerektiğinde düşman karşısında silaha sarılmalarının vacip olduğunu ifade ediyor. Vücuda giren hastalığın hemen çaresini aramak gerektiğini, ilk anda dikkat edilmezse ve vücuda yerleşirse bu hastalığı iyileştirmenin zor olacağını, bunun gibi düşman yurda ayak basmadan ortadan kaldırılması gerektiğini belirtiyor. Vatan işgal edildikten sonra tekrar onu ayağa kaldırmanın zor olacağını da sözlerine ekliyor.⁷⁹⁰ Vehbi Efendi'nin yapmış olduğu bu yorumları çağdaşı Elmalılı'da (ö.1942) göremiyoruz.⁷⁹¹ Vehbi Efendi, savaşın farz kılındığı bu ayeti kendi dönemine göre değerlendiriyor ve düşmanın yurda girmeden ortadan kaldırılması gerektiğini belirtiyor. Muhtemelen bu dönemde Anadolu işgal

⁷⁹⁰ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 1: 371-373.

⁷⁹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 138.

edilmek üzeredir. Düşmanı hastalık olarak görüyor ve yerleşmeden önce temizlenmesi gerektiğini ifade ediyor. “İşgal edilmiş ülkenin ayağa kalkması zordur” şeklindeki ifadeleriyle eğer karşı koyulmaz ise bu dönemden sonra devletin bir daha toparlanmasının zor olacağını belirtiyor. Ayrıca burada halkı vatani savunmaya davet ediyor.

Tevbe Suresi'nin “...*Yoksa onlardan korkuyor musunuz! Oysa asıl çekinmeniz gereken Allah'tır; eğer yürekte inaniyorsanız.*” mealindeki 13. ayetini yorumlarken; kafirlerden korkmanın ne kadar kötü bir şey olduğunu ateşkes zamanının gösterdiğini ve bu korku sebebiyle elimizle beslediğimiz gayrimüslimlerin esiri olduğumuzu söylüyor. Korkmamanın da ne kadar iyi bir şey olduğunu Yunan Zaferi'nin ispat ettiğini ve ayetin sırrının ortaya çıktığını ifade ediyor.⁷⁹²

Vehbi Efendi'nin burada bahsetmiş olduğu zafer muhtemelen 1897 yılındaki Yunan Zaferi'dir. Bu dönemde Girit'e saldıran Yunanlıların geri çekilmemesi üzerine, Avrupalıların Yunanlıların yanında olacağı tereddüdüne rağmen, 56 saatlik bir toplantı yapılmış ve 16 Nisan 1897'de Yunanistan'a savaş açılmıştır. Savaş yaklaşık olarak bir ay sürmüştür. Yunanlılar bozguna uğramışlar, Osmanlı'nın durdurulmadığı taktirde Atina'yı ele geçireceğinden korkarak Avrupa'dan yardım istemişlerdir. Sonuçta anlaşma sağlanmış Osmanlı'nın savaş öncesi topraklara geri çekilmesini sağlamışlardır ve Yunanistan'ında savaş tazminatı ödemesi kararlaştırılmıştır.⁷⁹³

Vehbi Efendi, bu savaştan önce gayrimüslimlerin bu bölgede yapmış oldukları faaliyetlere Avrupa korkusuyla ses çıkarılmamasını eleştirmiştir. Avrupa'nın Yunanistan'ın yanında olacağı tereddüdüne rağmen Yunanlılara savaş açılmasını desteklemiş ve korkmamanın ne kadar iyi olduğunun burada anlaşıldığını ifade etmiştir. Burada Vehbi Efendi, yaşadığı dönemin olaylarından hareketle ayeti yorumlamıştır. Kazanılan zaferi de ayetteki sırrın ortaya çıkması olarak değerlendirmiş ve ayeti delillendirmeye çalışmıştır.

İsra Suresi'nin “...*Nihayet ikinci cezalandırma vakti gelince, düşmanlarınız onurunuzu çiğnesinler, daha önce girdikleri gibi yine mescide girsinler ve ellerine geçirdikleri her şeyi yakıp yıksınlar istedik.*” mealindeki 7. ayetinin yorumunu

⁷⁹² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 1970.

⁷⁹³ İbrahim Serbestoğlu, “1897 Türk-Yunan Savaşı'nda Ecnebilerin Zararlarının Tazmîni Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 34 (2013): 223-243.

yaparken; şu soruları sorarak başlıyor. Maddiyat olmazsa maneviyatı yerine getirmek mümkün olur mu? Yunanlar işgal ettikleri yerde ezan okuttu mu? Halk serbestçe ibadetini yapabildi mi? Bu durumların hepsi maddiyat ve maneviyatın birbirine bağlı olduğu anlamına gelmiyor mu? Devlet bir dine bağlı olmazsa, dini bütün bir milletin manevi olarak devlet ile bağı olur mu? Maneviyatta beraberlik olmazsa devlet gücü nereden olacak? Bu durum da devlet zayıf düşmez mi? Tarih ve şeriatın bir milletin var olması için maddiyat ve maneviyatı birbirlerine karıştırarak, ikisini birden ileri götürdüğüne ve birbirlerinden ayırmayarak bağlarını koruduğuna şahit olduğunu ifade ediyor.⁷⁹⁴

1919 yılında Yunanlar Anadolu'da bazı yerleri işgale başlamışlardır. Bu sırada yapmış oldukları şeylere İzmir'den örnekler vereceğiz. İşgal başladıktan sonra Türk halkı tahrik etmişler, yerli Rumları yanlarına alarak her tarafı yakıp yıkmışlar, kadınlara ve kızlara tecavüz etmişler, işyerlerini yağma yapmışlardır.⁷⁹⁵ Camileri basmışlar, buralarda bulunan tarihi halıları kaçırmışlar, Kur'an Kerim'leri yırtmışlar ve camileri kullanılamaz hale getirmişlerdir.⁷⁹⁶ Bunun benzeri daha pek çok zulüm yapmışlardır. Vehbi Efendi, burada bu olaylara atıfta bulunmuştur.

Ayette anlatılan İsrailoğullarının dinden uzaklaşmaları karşılığında Allah'ın onlara vermiş olduğu cezadır. Vehbi Efendi, bu olayı kendi dönemine uyarlayarak, Yunanlıların işgali sonucunda, ezan okutmadıklarını, ibadet yaptırmadıklarını belirtiyor. Bunun sebebi olarak ta devletin ve milletin dinden uzaklaşmasını gösteriyor. Aynı zamanda dinsiz bir devletin olamayacağını da sözleriyle eleştiriyor.

Vehbi Efendi'nin burada değinmiş olduğu önemli noktalardan bir tanesi de maddiyattır. Maddiyatla aslında gücü kastedmiştir. Bir devlet güçlü olduğunda kimsenin işgale kalkamayacağını ve böylelikle insanların manevi hayatlarını rahat bir şekilde yaşayacaklarını anlatmaya çalışmıştır. Borçlar içinde yüzen, her yönden çökmüş bir Osmanlı Devleti'nin halinden yola çıkarak bu yorumları yapmıştır. Vehbi Efendi'ye göre güç maneviyatı garanti altına almak demektir.

Müminun Suresi'nin "*O zaman kimlerin tartıları ağır gelirse işte bunlar kurtuluşa ermiş olacaklar.*" mealindeki 102. ayetini yorumlarken; herkesin kendi

⁷⁹⁴ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 8: 2947-2949.

⁷⁹⁵ Salim Gökçen, "Milli Mücadele'de Yunan İşgallerinin Genel Karakteri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sy. 23, (2016): 90-91.

⁷⁹⁶ Gökçen, "Milli Mücadele'de Yunan İşgallerinin Genel Karakteri", 103.

derdiyle meşgul olmasının, başkasının derdini sormaya fırsat bırakmadığını ve bunun örneğinin seferberlik döneminde görüldüğünü ifade ediyor. Bu dönemde kimsenin birbirinin derdini sormaya fırsat bulamadığını, herkesin kendi derdiyle meşgul olduğunu belirtiyor. Dünya meşguliyetinin ise Kıyamet gününün şiddetine kıyasla çok hafif olduğunu söylüyor.⁷⁹⁷

Vehbi Efendi'nin seferberlik dönemiyle ilgili ifade etmiş olduğu ortamı kısaca şöyle anlatabiliriz. Birinci Dünya Savaşı öncesinde 1914 yılında seferberlik ilan edilmiştir. Savaştan önce bir yabancı ülkenin içinde bulunduğu durumu şu şekilde anlatmaktadır: “Burada insanlar yokluğun ve sefaletin akıllara sığmayacak boyutlarını yaşıyorlar. Lüks, rahat ve konforlu yaşam hakkında ne bilebilirler?...” Seferberlik esnasında erkeklerin çoğu cepheye çağrılmıştır. Bununla birlikte işlerin tamamı kadınlara kalmıştır. Ailenin geçimini sağlamak, onlara bakmak hep kadının işi olmuştur. Bunun yanı sıra çocukların çoğu yetim kalmış, kimisi aç kimisi susuz... Doğu bölgelerinde olanlar daha rahat bir yere gidebilmek amacıyla iç bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu durum karmaşaya yol açmıştır.⁷⁹⁸ Yani herkes kendi derdiyle uğraşmaktadır. Vehbi Efendi, bu ortamı kıyamet günü hesap sorulma ortamına benzetmiştir. Herkes kendi derdiyle meşguldür, kimsenin gözü kimseyi görmemektedir.

Ahzab Suresi'nin “*Tehlike yaklaştığında ölümden dolayı kendinden geçip gözü kaymış kimse gibi sana baktıklarını görürsün, tehlike geçince de hayra karşı nekeslik içinde size sivri dillerini uzatırlar...*” mealindeki 19. ayetini yorumlarken; yaşadığı dönemde Anadolu'nun bir kısmını düşmanların işgal ettiğini, halkı her şeyden mahrum bırakarak, ayakları altında ezdiklerini, vatanseverlerin ise her an ölüme hazır bir şekilde canlarını feda ettikleri zaman; orda burada kendini koruyarak, şımarıklık yaparak ve nimetler içerisinde ses çıkarmadan saklanarak, mücahitler aleyhine sövüp sayanların, Anadolu'dan düşman tamamen atılıp zafer kazanıldıktan sonra sahte bağırımlarla zaferi kendilerine mal ederek en fazla canlarını feda eden kişiler süsüne büründüklerini ve ileriye geçerek, hakkıyla fedakarlık yapanları geride bıraktıklarını ve münafıkça hareketlerle onları itham etmekten de geri kalmadıklarını ifade ediyor. Bütün dönemlerde münafıkların böyle olduğunu belirtiyor.⁷⁹⁹ Münafıkların her dönemde aynı

⁷⁹⁷ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 9: 3670.

⁷⁹⁸ Gözcü, “I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler”, 137-140.

⁷⁹⁹ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 11: 4404-4407.

olduğuna dair Seyyid Kutub (ö.1966), Medine döneminde gerçekleşen bu tablonun her dönemde görüleceğini ifade ediyor.⁸⁰⁰ Vehbi Efendi, burada milli mücadele döneminde buna karşı çıkanları eleştirmiştir. Bunlar arasında mandayı yönetimini destekleyenleri, milli mücadeleye karşı ayaklananları, zararlı cemiyetleri, emperyalist güçler adına çalışanları sayabiliriz. Bu türden insanların savaş esnasında saklandıklarını, insanlar arasına fitne soktuklarını, savaş kazanıldıktan sonra ise savaşı kendileri kazanmış gibi ortaya çıktıklarını ifade ediyor. Bunların münafık olduklarının belirttikten sonra münafıkların her dönemde davranışlarının aynı olduğunu söylüyor.

Sad Suresi'nin *“Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet; nefsin isteklerine uyma, sonra seni Allah yolundan saptırır...”* mealindeki 26. ayetinin bir kısmını yorumlarken; yaşadığı dönemde İslam devletlerinin içerisinde bulunduğu dağınıklık ve Hıristiyan Devletlerin ittifakıyla İslam devletlerinin çeşitli bölgelerini işgal etmeleri ve her an artan kıtlık, geçim darlığı, insanlarda var olan kolaycılık, tembellik ve diğer rahatsızlıkların hepsinin mevki sahibi olan devlet adamlarının cahilliği, nefislerinin istek ve arzularına uymaları, zalimlerin saldırmaları ve işin ehli olan kimselerin dinin hükümleriyle amel etmemesi sonucunda meydana geldiğini ifade ediyor. Zamanın ileri gelenlerinin ise ilerlemeyi küfre sebep olan işlerde ve sözlerde; medeniyeti ise heva ve heveslerinde aradıklarını söylüyor. Bu halin etkisiyle memleketlerin darmadağın olup gittiğini, bu durum karşısında hala kimsenin ayılmadığını ve aklını başına almadığını belirtiyor.⁸⁰¹ Bu ayet önceki ayetlerde anlatılan kıssanın devamı niteliğindedir. Davut (as.)'ın hata yapmasından dolayı Allah onu uyarılmış ve adaletle hükmetmesini istemiştir. Ayetin konusu bu iken Vehbi Efendi konuyu Avrupalıların birleşerek Anadolu'yu ve diğer İslam devletlerini işgal etmelerine getirmiştir. Ayette anlatılan olayla kendi döneminde yaşanan olayları 'nefsin arzu ve isteklerine uyma' paydasında birleştirmiştir. Yani Anadolu'da yaşanan olayı, Hz. Davut'un olayına benzetmiştir. Bu şekilde bize tarih sahnesinden bir kesit sunmuştur. İşgalin sebebi olarak liyakatsiz kişilerin görev başında olması, birlik ve beraberliğin olmaması, dinden uzaklaşma ve insanların atalet içinde olmasını göstermiştir.

⁸⁰⁰ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 8: 298-299.

⁸⁰¹ Mehmed Vehbi, *Hülasatü'l-Beyân*, 12: 4786-4787.

Müellif, Ali İmran Suresi'nin “(Resulüm!) İnkârda yarışanlar seni üzmesin; Onlar Allah'a hiçbir zarar veremeyeceklerdir...” mealindeki 176. ayetini yorumlarken; ayetin hükmünün kıyamete kadar geçerli olduğunu, çoğu kez Hıristiyanların İslam aleyhine toplandıkları halde İslam dinine zarar veremediklerini, kendilerinin utanmış, zarara uğramış olduklarını ve böylelikle bu ayetin sırrının ortaya çıktığını ifade ediyor. Yaşamış olduğu dönemde ittifak yapan Avrupa devletlerinin yapmış oldukları teşebbüslerinin ve bu teşebbüslerin sonucunun bunu desteklediğini ifade ediyor.⁸⁰² Vehbi Efendi, burada haçlı seferlerine atıfta bulunmuştur. Bunlar sonucunda başarıya ulaşamadıklarını ifade etmiştir. Aynı şekilde yaşadığı dönem içerisinde de böyle bir şeye giriştiklerini belirtmiştir. Muhtemelen Vehbi Efendi, burada milli mücadele öncesinde Avrupalıların birleşerek dört bir yandan Anadolu'yu işgal etmelerini anlatmak istemiştir. Bunların asıl amacının İslam'a zarar vermek olduğunu ancak bunu başaramayacaklarını vurgulamıştır.

Vehbi Efendi, yorumlarında adeta tarih sahnesinden kesitler sunmuştur. Anadolu'nun işgali, Yunan zaferi, seferberlik, Avrupa'nın İslam'a karşı birleşmesi konularından bahsetmiştir. Vehbi Efendi'nin Anadolu'un işgal edilmesinin sebebi olarak üzerinde durduğu nokta milletin ve devletin dinden uzaklaşmasıdır. Yani ayetlerden yola çıkarak bu duruma ilahi ceza gözüyle bakmaktadır. Değindiği noktalardan bir tanesi de işgal başlamadan önce düşmana karşı koyulmasıdır. Bu yorumlarını halkı düşmana karşı çıkma konusunda biliçlendirme ve teşvik etme amaçlı yapmıştır. Seferberlik konusunu kıyamet günü hesap vermeye benzeterek anlatmıştır. Bu ortamın durumunu anlatması açısından önemlidir.

3.6. DÖNEMİN AVRUPASINDAN YANSIMALAR

Mehmet Vehbi Efendi'nin yaşadığı dönemde Avrupa'nın özelliklerini eserine yansıttığını görüyoruz. Bu bölümde bununla ilgili örnekleri vereceğiz.

Müellif'in üzerinde durduğu konulardan biri de Avrupalıların yalancılığıdır. Tevbe Suresi'nin “...Çünkü onlar yeminlerine riâyet etmeyen kimselerdir. Umulur ki, vazgeçerler.” mealindeki 12. ayetinin yorumunu yaparken yaşadığı dönemde meydana gelen olayların buna örnek teşkil ettiğini, kafirlerin bugün verdikleri sözden yarın

⁸⁰² Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 2: 790.

döndüklerini, hiçte utanmadıklarını ifade ediyor. Bu durumun medeni denilen Avrupa'nın devlet adamlarında görüldüğünü belirtiyor. Kilise ve camiyle alakası olmayan kimselerinde bu halde olduklarını söylüyor. Bundan dolayı eğer antlaşmaları veya sözlerini bozarlarsa onlarla savaşmanın ayette belirtildiği gibi vacip olduğunu belirtiyor. Kılıcın onlar için felaket olmadığını tam tersine onların doğru yolu bulmaları için menfaatlerine olduğunu ifade ediyor. Dünyada düzeni ve barışı sağlamak için Müslümanların her zaman gücünü korumaya çalışması gerektiğini ve İslam'a davette daima kılıç göstermesi gerektiğini belirtiyor.⁸⁰³

Bedri Gencer, Avrupa'nın ikiyüzlülüğünü şöyle ifade etmektedir: “İslam dünyasını infiale sevkeden Batı'nın ahlaktan uzak reelpolitik anlayışının ürünü ikiyüzlülük, bencillik, duygusuzluk, fırsatçılık, fitne ve fesatçılığdır. Bugün batı dünyası için politika “aldatma sanatı” manasını kazanmıştır.”⁸⁰⁴ Vehbi Efendi, dini yaşamayan Hıristiyan ve Müslümanlar'ında bu durumda olduklarını ifade etmiştir. Sözlerinde dumadıkları zaman bunlarla savaşmanın vacip olduğunu belirtmiş, savaşın bunların hayrına olduğunu söylemiştir. Burada değindiği en önemli nokta Müslümanların güçlü olmasıdır. Güçlü oldukları zaman sözlerini dinletebileceklerini ifade etmiştir.

Vehbi Efendi, bazı devletlerin kanunlarını İslam fihkindan aldıklarını belirtmiştir. Enbiya Suresi'nin “(Ey Muhammed!) Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.” mealindeki 107. ayetini yorumlarken; peygamberin getirdiğini şeriat olarak kabul edenlerin dünyada rahata ahirette ise sevaba nail olduklarını belirtiyor. Ancak iman etmeyip işlerine yarayan hükümleri alarak, diğerlerini bırakanların ise sadece dünyada düzeni sağlayacaklarını ahirette ise bir kazançları olmayacağını söylüyor. Buna örnek olarak Fransa'nın hukuka ait olan “code civil” kanununun Maliki fihkindan tercüme edildiğini ifade ediyor. Ancak bu kanunu adaleti sağlayan sağlam bir kanun kabul ederlerken Hz. Muhammed'in getirdiği şeriatı kabul etmediklerini söyleyerek onları eleştiriyor. Bundan dolayı bu kanunla amelin dünyada rahatı sağlayacağı ancak ahirette sevabının olmayacağını belirtiyor.⁸⁰⁵

⁸⁰³ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 5: 1967-1968.

⁸⁰⁴ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 197.

⁸⁰⁵ Mehmed Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, 9: 3492.

Vehbi Efendi'nin burada bahsetmiş olduğu Code civil kanunu Fransa tarafından 1804 yılında kabul edilmiştir. Fransızlar burada kanun metnini hazırlarken fıkıh metinlerindeki ifadelerin aynısını kullanmışlardır. Ancak Maliki fıkı sadece Fransa'yı etkilememiştir. Bunun yanında Akdeniz havzasındaki ülkeler, Avrupa ülkeleri ve Amerika kıtasındaki ülkelerde Maliki fıkından yaralanmışlardır.⁸⁰⁶ Vehbi Efendi, Avrupalıların İslam dininin bazı kaidelerini kullandıkları halde İslam'a inanmamalarının çelişki olduğunu ifade etmek istemiştir. Bu kuralların dünyada faydasının olacağını ama ahirette onları kurtarmayacağını belirtmiştir. Ayrıca müellif, burada Hz. Muhammed'in aemlere rahmet olarak gönderilmesinden yola çıkarak onun getirdiği hükümlerin doğruluğunu kanıtlamaya çalışmıştır.

Vehbi Efendi yaşadığı dönemdeki Avrupa'nın bazı özelliklerini eserine yansıtmıştır. Avrupalıların sözünde durmayan, yaman çelişkiler içerisinde olan bir kavim olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Müslümanlara karşı birleşmelerinden, hainliklerinden bahsetmiştir. İçeride onlara hayran olan kimselerin olduğundan ancak Avrupa'nın bunların sandığı kadar medeni olmadığını ifade etmiştir. Avrupalıların İslam dininin bazı kaidelerini kullandıklarına buna rağmen İslam'a inanmadıklarına değinmiştir.

⁸⁰⁶ Abdulaziz b. Abdillan, "Mâlikî Fıkının Batılı Hukuk Sistemlerine Etkileri", çev. Recep Özdemir, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (2015): 277-290.

SONUÇ

Mehmet Vehbi Efendi, Osmanlı Devleti'nin son dönemiyle yeni Türkiye Devleti'nin kurulduğu dönemde yaşamıştır. Osmanlı medreselerinde eğitim görmüş ve sonraki dönemlerde müderrislik yapmıştır. İlimle uğraşmasının yanı sıra belli dönemlerde siyasetle ilgilenmiş, Osmanlı Mebûsan Meclisinde vekil olarak görev yapmıştır. Vekilliği sırasında meclis başkanlığı ve bugün ki Diyanet İşleri Başkanlığı'nın vazifesini gören Şer'iyeye ve Evkâf Başkanlığı yapmıştır. Vekil olmasına rağmen tevazusundan ödün vermemiştir. İstiklal Savaşı yıllarında kuvayi milliye ile birlikte hareket etmiş, halkın örgütlenmesine yönelik vaaz ve nasihatlerle faydalı olmaya çalışmıştır. Çeşitli dönemlerde baskılara maruz kalmış buna rağmen gittiği yoldan dönmemiştir.

Vehbi Efendi, Hülasâtü'l Beyân'ı 1911-1915 yılları arasında yazmıştır. Esere 1915-1923 yılları arasında dönemin güncel notlarını da eklemiştir. Eseri bastırma sürecinde sıkıntılar yaşamış ancak Konya esnaflarının yardımıyla eserini bastırmıştır.

Vehbi Efendi, Batılılaşmanın etkisiyle değişen toplumu eserine sıkça yansıtmıştır. Örneğin bu konuda misafirperverlik, kadının erkekle gezmesi, evlerde kullanılan eşyaların değişmesi ve evlerde resim bulundurma gibi sonradan değişen konularda yorumlar yapmıştır. Burada Batıya özenen kimseleri eleştirmiş ve muhafazakar bir tutum sergilemiştir. Batı'dan her şeyin alınmaması gerektiği sadece faydalı olan şeylerin alınması gerektiği üzerinde durmuştur.

Vehbi Efendi, dönemin toplumsal hayatında kullanılan atasözleri ve deyimleri çokça kullanmıştır. Ayrıca benzetmelere sıkça yer vermiş, gaybî konuları somutlaştırmaya çalışmıştır. Bu özellikleri eserin yaşadığı dönemde halk tarafından benimsenmesini ve sevilmesini sağlamıştır. Bunun yanı sıra kullanılan benzetmeler halkın eseri kolayca anlamasını sağlamış ve eser halk tarafından tutulmuştur.

Müellif, dönemin bazı hurafelerini de eserine yansıtmıştır. Türbelerden yardım isteme, ayın son çarşambasının kötü olduğu şeklindeki inanış ve sihir bunlardan

bazılarıdır. Türbeler konusunda yumuşak yorumlar yapması, tasavvufa yakınlığının bir sonucudur.

Vehbi Efendi, yaşadığı dönemin teknolojiyle ilgili yorumlarda yapmıştır. Bu konuda özellikle savaş teknolojisi üzerinde durmuştur. Savaş aleti yapmanın devletin görevlerinden olduğunu belirtmiş, bu konuda devlet ileri gelenlerine mesajlar vermeye çalışmıştır. Burada savaş teknolojisiyle alakalı olarak tank, tüfek, top, mitralyöz gibi aletlerden bahsetmiş, devletin bunları yapmasının asli görevlerinden olduğunu ifade etmiştir. Savaş aletlerinden sıkça bahsetmesi devletin içerisinde bulunduğu savaş ortamından Vehbi Efendi'nin etkilendiğini göstermektedir. Ayrıca dönemin diğer teknolojik unsurları olan otomobil, uçak gibi aletlere de temas etmiştir. Bu bölümle ilgili bilimsel tefsire örnek yorumlar yapmıştır.

Müellif, dönemin mimarisi hakkında da bize bilgiler sunmuştur. Örneğin, yetimhaneler, aşevleri, medreseler, tekkeler, çeşmeler, köprüler, mescitler, okullar, vakıflar dönemin önemli mimari eserleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Müellif burada bu yapıların yapılmasını teşvik etmek amacıyla bunları yapanlara ibadet sevabı verileceğini ifade etmiştir. Ayrıca dönemin modern müesseselerini ayetlerle temellendirmeye çalışmıştır. Vehbi Efendi'nin burada üzerinde durduğu en önemli konu yol sorunlarıdır. Yolların yapılması, onarılması ve genişletilmesi konularına çokça yer vermiştir. Bu durum yaşadığı dönemde yol konusunda büyük sıkıntıların olduğunu göstermektedir. Ayrıca burada kendine özgü bir şekilde yolların ve demiryollarının askeri açıdan stratejik öneminden bahsetmiştir. Bu durumda yine müellifin yaşadığı dönemin savaş şartlarından etkilendiğinin bir göstergesidir. Burada yer yer yol sorunlarının çözülmesi için devlet ileri gelenlerine mesajlar vermeye çalışmıştır.

Vehbi Efendi, tıp ve biyoloji konusunda da yorumlar yapmıştır. Burada sara, mide hastalıkları, ruh hastalıkları ve sıtma gibi yaşadığı dönemde görülen hastalıklardan bahsetmiştir. Bu konularda bilimsel tefsire örnek yorumlar yapmıştır. Günümüzün de önemli problemlerinden olan “çocuk aldırma” konusuna değinmiş ve yaşadığı dönemde en büyük sorunlarından biri olduğunu eserine yansıtmıştır. Ayrıca incir, meneviş ve zeytin gibi meyvelerin faydalarına değinmiş, burada da bilimsel tefsire örnek olabilecek yorumlar yapmıştır. Buradaki yorumlarında Vehbi Efendi, muabbir gibi davranarak rüya tabirine de girmiştir. Ayrıca Havâssü'l-Kur'ân kabilinden bilgilerde vermiştir.

Vehbi Efendi, insanlarda tarih bilinci oluşturmak amacıyla, aslında konuyla alakası olmayan yerlerde tarih ilminden bahsetmiştir. Bu konunun yeni nesillere iyi aktarılması gerektiğini belirtmiştir. Bu durum onun yaşadığı dönemdeki halkta bu bilincin bulunmadığını düşündüğünü göstermektedir. Ayrıca simya ve kimya ilimlerinden bahsetmiştir. Burada asırlar önce kanıtlanmış olan hurafe bir bilgiyi tekrardan akılla kanıtlamaya çalışmıştır.

Vehbi Efendi, eserine dönemin dini problemlerini de yansıtmıştır. Burada bazı kişilerin dinin hükümlerini kendi istek ve arzularına göre yorumladıklarından bahsederek yaşadığı dönemde kanun konusunda keyfi uygulamalarda bulunduğu işaret etmiştir. Ayrıca bunun güncelleme ve çağdaşlaşma adı altında yapıldığını belirtmiştir. Ayrıca dönemin din adamları hakkında da bilgiler vermiştir. Bunların halden hale girdikleri, hükümleri isteyene göre yorumladıkları gibi sorunları eserine yansıtmıştır. Burada münafıklardan, gayrimüslimlerden bahsetmiş, bunların hain olduğunu belirtmiştir. Çoğunlukla bunları Hz. Peygamber dönemindeki münafıklara ve müşriklere benzetmiştir. Bu yorumları da dönemin din konusunda problemlerini bilmemiz açısından önemlidir.

Vehbi Efendi'nin eserine yansıtmış olduğu diğer bir konu dönemin ahlaki problemleridir. Bunlar arasında büyüklere saygı duymamayı, çıkar ilişkilerini, fitne ve fesadı sayabiliriz. Bu problemlerin devlet ileri gelenlerinden halka sirayet ettiğini belirtmiştir.

Müellif, gündelik hayatla ilgili de bazı problemlere değinmiştir. Gece silah atma ve bağırma, yüksek binalar yapma, tavla, dama ve iskambil oynama ve cami çoğaltma problemleri bunlardan bazılarıdır. Bu konuları eserine yansıtması, dönemin bazı güncel problemlerini bilmemiz açısından önemlidir.

Vehbi Efendi, çocukların iyi yetiştirilmesi gerektiği konusunda halkı uyarmıştır. Daha küçük yaşlarda onlara dini eğitim verilmesi, silah atma ve ata binmenin öğretilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu önerileri yaşadığı dönemde milli bilinci eksik olan bazı askerlerin savaştan kaçmaları sebebiyle yapmıştır. Böylece bilinçli bir gençlik yetiştirilmesi için önerilerde bulunmuştur. Bu da yaşadığı dönemdeki savaş ortamının yansımalarından bir tanesidir.

Müellif, devletin şeriatla yönetilmesinden yanadır. Yaşadığı dönemdeki problemlere ancak şeriatın çare olacağını düşünmektedir. Burada had cezası yerine

ta'zir cezası uygulanmasını, şeriat yerine Avrupa'dan tercüme edilen kanunların kullanılmasını eleştirmiştir. Şeriatın uygulanmamasından dolayı bolluk ve bereketin azaldığını belirtmiştir. Ayrıca son dönemlerde şeriatın uygulanmadığını da ifade etmiştir. Vehbi Efendi bu konuda da muhafazakâr bir tutum sergilemiştir. Geleneksel anlayışın korunmasından yanadır. Bu tutumunu şeriatın uygulanmamasından dolayı suçların arttığını söyleyerek, ifade etmiştir.

Vehbi Efendi, faiz konusunda herkesin sermayesine göre iş yapmasından yana olduğunu belirtmiş, bankalarla iş yapanların sürekli olarak onlara gebe olduklarını söylemiştir. Bu konuda devletlerarası ilişkilerde de faizin yasak olması görüşünü savunmuştur. Osmanlı Devleti'nin borç almadan önceki haliyle borç aldıktan sonraki halini karşılaştırmış ve sonucun faiz nedeniyle çok kötü olduğunu vurgulamıştır. Faiz konusunda Avrupa'yı örnek almak isteyenleri eleştirmiştir. Bu konuda da müellif İslam'ın emirlerine sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermiştir.

Vehbi Efendi, dönemin kadın ile ilgili konularını da eserine yansıtmıştır. Kadın konusunda muhafazakar bir tutum sergilemiştir. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde toplumsal hayatın pek fazla içinde olmayan kadının Batılışmanın etkisiyle ön plana çıkması tepkilere neden olmuştur. Bu tepkiyi verenlerden birisi de Mehmed Vehbi Efendi'dir. Kadınların Avrupa'ya özenerek açık gezmelerini ve yabancı erkeklerle yana dolaşmalarını eleştirmiş ve bu konuda geleneksel anlayıştan yana tavır takınmıştır. Kadının bu şekilde gezmesinin fitneye sebep olacağını söylemiş ve insanları uyarmıştır. Bu konuda önem verdiği meselelerden birisi de kadının kocasına itaat etmesidir. Bunu üzerine basa basa söylemiştir. Çünkü erkeğin kadının her türlü ihtiyacını karşıladığını belirtmiş, bunun sonucunda kadının yapması gerekenin de onun izni olmadan yabancılarla konuşmaması ve kocasına itaat etmesi olduğunu söylemiştir. Ayrıca Vehbi Efendi, tesettür konusunda geleneksel Osmanlı anlayışı olan çarşaftan yana olduğunu ifade etmiştir.

Vehbi Efendi'nin eserine yansıtılmış olduğu konulardan bir tanesi de "Cuma gününün tatil edilmesi" meselesidir. Yaşadığı dönemde tartışılan bu konuyu yorumlarına taşımış ve "Müslüman'ın tatil günü yoktur." diyerek bu konudaki görüşünü belirtmiştir.

Dünya tarihinin önemli olaylarından biri olan Birinci Dünya Savaşı'nın yaşadığı dönemde meydana gelmesi, Vehbi Efendi'nin yapmış olduğu yorumlarda hayat bulmuş

ve etkisini hissettirmiştir. Bu konuyla ilgili olarak savaşın sebeplerinden, katılan devletlerden, haçlıların Müslümanlara karşı birleşmeleri gibi konulardan bahsetmiştir. Savaşta mağlubiyetin sebebi olarak, devlet ileri gelenlerinin ve askerlerin dinden uzaklaşmaları ile imanlarının zayıf olmalarını göstermiştir. Vehbi Efendi, savaşlara dinden uzaklaşma sebebiyle Allah'ın verdiği ilahi ceza gözüyle bakmıştır. Ancak burada dindar olmayan devletlerin savaşları nasıl kazandığı konusuna değinmemiştir. Bu konudaki yorumları da Vehbi Efendi'nin yaşadığı dönemin olaylarından etkilendiğini göstermesi açısından son derece önemlidir.

Balkan Savaşı'nın da yaşadığı dönemde meydana gelmesi çekilen acıların yorumlarına yansımaya neden olmuştur. Bu savaşın kaybedilme sebebi olarak dinden uzaklaşmayı, gayrimüslim askerleri ve münafıkları göstermiştir. Ayrıca Avrupa'ya güvenilemeyeceğini belirtmiş, sözlerinde durmamalarını eleştirmiştir. Vehbi Efendi, yorumlarında “İslam askerine yardım” ve “cihat yoluna harcama” gibi söylemlerle halkı askere yardım etmeye çağırmıştır. Ordunun her zaman savaşa hazır olması gerektiğini belirtmiş, bu dönemde orduda yaşanan sıkıntılara işarette bulunmuştur. Vehbi Efendi'nin yaşadığı dönemin olaylarından etkilendiğini gösteren en güzel örneklerden bir tanesi de Balkan Savaşı'na dair yorumlarıdır.

Vehbi Efendi'nin eserine çokça yansıttığı konulardan bir tanesi de askerlik meselesidir. Bu konudan bahsetmesinde yaşadığı dönemde devletin sürekli savaşlarla boğuşması etkili olmuştur. Askerliğin kökeninden uygulamasına kadar birçok konuda ayetlerden temellendirme yapmaya çalışmıştır. Bu durum çoğu tefsirde görülmeyen onun tefsirine özgü bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada üzerinde durduğu en önemli mesele “askerden kaçma” mevzudur. Balkan Savaşı'nda ve Birinci Dünya Savaşı'nda çok sayıda askerin cepheden kaçması, Vehbi Efendi'nin yorumlarında bu duruma değinmesine neden olmuştur. Askerden kaçmayı, o dönemin geleneksel anlayışı olan “iman zayıflığı” şeklinde nitelendirmiştir. Askerliği dinsel alana yaklaştırarak halkın dini duygularına hitap etmeye çalışmıştır. Burada askerden kaçanı ve kaçanlara yardım edenleri günahkar olarak nitelemiş; askere giderek düşmanla çarpışanların ve askerin her türlü ihtiyacını karşılayanların ise ibadet sevabı kazanacağını belirtmiştir. Ayrıca dönemin askeri alanındaki sıkıntılarını da yorumlarına yansıtmıştır. Örneğin, askerlerin komutanlarını dinlememesi, subayların siyasetle uğraşması ve askerin dinden uzaklaşması bunlardan bazılarıdır. Vehbi Efendi, dönemin askeri anlamda da sorunlarını

tespit etmiş, bunları yorumlarına yansıtmıştır. Buradan yine diğer sorunlarda olduğu gibi devlet ileri gelenlerine mesajlar vermeye çalışmıştır.

Müellif, devletle ilgili konuları da eserine yansıtmıştır. Bu konuları ayetlerle temellendirmeye çalışmıştır. Devlet başkanında olması gereken özelliklerden ve devletin görevlerinin bazılarında bahsetmiştir. Devletin dinsiz olamayacağını özellikle vurgulamış eğer devletin dini olmazsa dindar halk ile bağlantı kurulamayacağını ifade etmiştir. Halk ile bağlantının ancak İslam sayesinde kurulacağını ve bu sayede devletin uzun ömürlü olabileceğini belirtmiştir. Ona göre devletin dini mutlaka olmalıdır. Devleti yaşatmanın dine sarılmakla, halkın isteklerini doyumakla ve halkı devlete bağlamakla mümkün olduğunu düşünmektedir. Aynı zamanda maddiyat ve maneviyatın devletin varlığı için önemli olduğunu da ifade etmiştir. Vehbi Efendi, burada iç güvenlik meselesi yoluyla ülkenin son dönemindeki çete faaliyetlerine işarette bulunmuştur. Özellikle “milletin hakimiyeti” konusuna vurgu yapmış ve devlet başkanını halkın seçmesi gerektiğini söylemiştir. Yani ona göre; devlet başkanını halk seçmeli, dini İslam olmalı ve şeriatla yönetilmelidir. Vehbi Efendi'nin kafasında oluşturduğu sistem bu şekildedir. Bu düşünce yorumlarını bu hedef doğrultusunda yapmasına neden olmuştur.

Vehbi Efendi, dönemini yansıtan bazı devletlerarası ilişkileri de eserine yansıtmıştır. Örneğin, devletlerarası ticarete eşit muamele, devletlerarası ticari çekişmeler, nota verme bunlardan bazılarıdır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde uğradığı haksızlığın eserine yansımalarıdır. Ayrıca devletlerarasındaki casusluk faaliyetlerine de değinmiştir. Yine bu durumu da Osmanlı ülkesinin son dönemlerde casusların cirit attığı bir yer haline gelmesinden dolayı eserine yansıtmıştır. Bu yorumlar müellifin güncel olaylardan etkilenerek yorumlar yaptığını göstermektedir.

Vehbi Efendi'nin devletle ilgili eserine yansıttığı diğer bir konu devlet görevleridir. Burada devlet kademelerinde yabancılara ve gayrimüslimlere görev verilmesini eleştirmiştir. Bunların hainlik yaptıklarını ifade etmiş, yaşadığı dönemde Maliye ve diğer önemli bakanlıkların bunların elinde olduğunu belirtmiştir. Buradan hareketle Milli Eğitim Bakanlığı'nın kurulmasının üzerinden yıllar geçtiği halde bu önemli görevlere insan yetiştirememesini eleştirmiştir. Devletin düştüğü durumun sebeplerin birisinin de bu olduğunu düşünmektedir. Vehbi Efendi, devlete memur alımı konusunda günahkar kişilerin devlet memuru yapılmamasını istemiştir. Bu durum onun

devlet konusunda oldukça hassas olduğunu göstermektedir. Ayrıca burada devlet kademesindeki değişik sıkıntıları da eserine taşıyarak devlet ileri gelenlerine mesajlar vermiştir.

Müellif, Anadolu'nun işgali ve seferberlik konularını da eserine yansıtmıştır. İşgale karşı koyulması için halkta bilinç uyandırmaya yönelik yorumlar yapmıştır. Seferberlik dönemindeki kargaşayı anlatmak amacıyla kıyamet günündeki hesap vaktine benzetmiştir. Yine burada da yaşadığı dönemin münafıklarından bahsetmiş, bunların emperyalist güçlerle birlikte çalıştıklarını söylemiştir. Ayrıca haçlı seferlerine atıfta bulunmuş ve İslam'ın asla ortadan kaldırılamayacağını belirtmiştir. Burada maddiyatında maneviyat kadar önemli olduğunu vurgulamış, maddiyat olmadan maneviyatın yaşanmasının zor olduğundan bahsetmiştir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde güçsüz durumda olması ve diğer devletlere sözünü dinletmemesi bu yorumları yapmasında etkili olmuştur. Böylece müellif eserinde tarihsel konulara temas etmiştir.

Vehbi Efendi'nin eserine yansıtmış olduğu son konu ise dönemin Avrupa'sının bazı özellikleridir. Bunlardan birincisi, Avrupalıların sözünde durmamaları ve yalancı olmalarıdır. Diğeri ise Maliki fihkindan tercüme ederek kendilerine kanun yaptıkları halde İslam dinine inanmamalarıdır. Bu durumun yaman bir çelişki olduğunu ifade etmiştir. Bu yorumlar da dönemin Avrupa'sı hakkında bize fikir vermesi açısından önemlidir.

Sonuç olarak Vehbi Efendi, tefsirini yorumlarken yaşadığı dönemin siyasal ve sosyal gelişmelerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu etkilenme yorumlarına değişik şekillerde yansımıştır. Bazı ayetlerin yorumlarında tarihten kesitler sunmuştur. Örneğin Birinci Dünya Savaşı'ndan ve Balkan Savaşı'ndan bahsetmesi bunlardan bazılarıdır.

Eser yaşadığı dönemin yöneticilerine mesajlar içermesi ve halkı vatanını korumaya teşvik etmesi amacıyla önemlidir. Bu yorumlarda yine içinde bulunulan dönemde devam eden savaşların eserine yansımalarının ürünüdür.

Vehbi Efendi'nin siyasi kişiliği ve devlete yakın oluşu yapmış olduğu yorumlarda kendisini göstermiştir. Ayetlerin yorumları yoluyla farklı konularda devlet ileri gelenlerine mesajlar vermeye çalışmıştır. Bu durum onun tefsirini yazmadaki amaçlarından birisini de oluşturmuştur.

Vehbi Efendi'nin tefsiri bilimsel bir tefsir olmasa da bu duruma uygun yorumlarda yapmıştır. Bu duruma esas teşkil eden görüşü “Kuran da her şey vardır.” anlayışıdır. Buradan hareketle ayetlerden temellendirmeler yapmaya çalışmıştır. Buna örnek olarak askerlik konusunu, tıp konusunu, uçakların ve araçların icadını verebiliriz.

Vehbi Efendi, ülkenin içerisinde bulunduğu değişik sorunlara da yorumlarında değinmiştir. Bu sorunlardan bazıları, yönetim kademesindeki sıkıntılar, devlet kurumlarındaki sıkıntılar ve bayındırlık ile imar problemleridir. O yapmış olduğu yorumlarda yönetilebilir ve yaşatılabilir bir devlet profili çizmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdillah, Abdulazîz b. “Mâlikî Fıkhının Batılı Hukuk Sistemlerine Etkileri”. Çev: Recep Özdemir, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (2015): 277-290.
- Ahbab, Yakup. “Kuzey Makedonya 1912; Savaş, Katliam ve Soykırım”. *Tarih Dergisi*, sy.62 (2015): 91-126.
- Akar, Tuba. “Osmanlı Kentinde Ticari Mekanlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekanları Literatür Değerlendirmesi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sy. 13 (2009): 267-292.
- Akbulut, İlhan. “İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (2003): 167-181.
- Akcan, Recep. “Hakimin Vasıfları”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sy. 2 (2014): 271-300.
- Akdemir, Salih. “Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Türkçe Telif ve Tercüme Tefsirler Üzerine Bir Değerlendirme”. *İslami Araştırmalar*, sy. 8 (1988): 17-34.
- Akpınar, Ali. “Konyalı Mehmed Vehbi Efendi (1862-1949) Ve Tefsiri”. *Şehirler ve Alimleri Sempozyumu Kitabı (11-12 Kasım 2016)*, Ed. Ramazan Altıntaş, Hayri Erten, Fikret Karapınar, Ali Dadan, Ömer Faruk Erdem, Fatma Şeyma Boydak ve Ahmet Mekin Kandemir, 371-394. Konya: Güler Ofset, 2017.
- Alkan, Mehmet Ö. “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. Ed. Mehmet Ö. Alkan, 377-407. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Alpar, Güray. “Osmanlı’nın Son Döneminde Ordu Yapısı ve Savaş Kültürü”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 1 (2018): 1-20.
- Altan, Mehmet. “Batılılaşmanın Sosyo-Politik Temelleri, Düşünsel ve Toplumsal Yapısı”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. Ed. Uygur Kocabaşoğlu, 141-146. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Altıntaş, Ramazan. “Konyalı Mehmet Vehbi Efendi’nin Kelami Yönü(1862-1949)”,

- Şehirler ve Alimleri Sempozyumu Kitabı (11-12 Kasım 2016)*, Ed. Ramazan Altıntaş, Hayri Erten, Fikret Karapınar, Ali Dadan, Ömer Faruk Erdem, Fatma Şeyma Boydak ve Ahmet Mekin Kandemir, 355-369. Konya: Güler Ofset, 2017.
- Apaydın, Hacı Yunus. “Tesettür”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 538-543. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Arabacı, Caner. *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri(1900-1924)*. Konya: y.e. y., 1994.
- Armağan, Mustafa. *Gelenek ve Modernlik Arasında*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Armağan, Mustafa. “Sultan Abdülhamid’i Tahttan Nasıl İndirmişlerdi?”. *Yenişafak*, 14 Ağustos 2016.
- Arslan, Cem Barlas. “Birinci Dünya Savaşı ve Harp Vergisi”. *Akademik Bakış Dergisi*, sy. 57 (2016): 73-83.
- Arslan, Mehmet. “Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Cephesine Asker Alım İşlemleri ve Askerlerin Cepheye İntikalleri”. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, sy. 18 (2015): 219-248.
- Arslan, Nebahat Oran. “Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti’nin Çalışmalarından Bazı Kesitler”. *Atatürk Dergisi*, sy. 2 (2004): 219-236.
- Arslan, Nebahat Oran ve Fadimana Fidan. “Balkan Savaşları Sonrasında Yunanistan’da Kalan Türk Esirler Meselesi”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, sy. 2 (2012): 249-264.
- Aşar, Servet. “Birinci Dünya Savaşı’nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları Ve Osmanlı Devleti’nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri”. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 3 (2018): 2587-2621.
- Atalay, Ahmet. *Milli Mücadelede Konya Kuva-i Milliyeciler*. Konya: Damla Ofset, 1997.
- Ateşyürek, Remzi. “Mehmet Vehbi Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu” Yüksek Lisans Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi, 1994.
- Ateşyürek, Remzi. “Mehmet Vehbi Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 540-541. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Avanas, Ahmet. *Milli Mücadelede Konya*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998.
- Avcı, Yasemin. “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminde “Otoriter Modernleşme”

- ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 21 (2007): 1-18.
- Aydın, Ayten Koç. “Simya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37: 218-220. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Aydın, Mehmet Akif. “Ceza”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 478-482. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Aydın, Mehmet Akif. “Kadın (İslam da)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c.26: 86-94. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Aydın, Mehmet ve Önder Duman. “I. Dünya Savaşı Yıllarında Çarşamba/Samsun ve Çevresinde Rum Çete Faaliyetleri”. *Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, 463-476. Samsun: İlkadım Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, 2017.
- Aydın, Figen. “Tanzimat Döneminde (1839-1876) Kadın Yaşamında Modernleşme” Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2006.
- Bağcı, Muammer. “Aldatan Aldanır”. *Yeni Meram*, 17 Mayıs 2019.
- Balsoy, Gülhan. “Osmanlı Toplumunda Kürtajın Yasaklanması”. *Toplumsal Tarih*, sy. 223 (2012): 22-27.
- Bayram, Pınar. “19. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Kentleşme: Yönetimsel Reformlar ile Osmanlı Aydınlarının Kent Üzerine İzlenimlerine Dayalı Karşılaştırmalı Bir İnceleme”. *Lefke Avrupa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 2 (2017): 227-244.
- Berrin Aktekin, “*Epilepsi Tedavisi*”, erişim 17 Ocak 2019, <http://www.yeditepepilepsisiz.com/epilepsi/10/>.
- Beşer, Faruk. “İtaat ve Özgürlük”. *Yeni Şafak*, 22 Eylül 2017.
- Beyzâvî, Nasıruddin Ebu’l Hayr Abdullah bin Ömer bin Muhammed eş-Şirazî eş-Şâfîi. *Envârü’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*. Beyrut: Dar-u İhyai et-Turasi el-Arabiyyi, ‘t.y.’.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü’l-Müfessirîn)*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Birecikli, İhsan Burak. “Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet’in Üzerine Bir İnceleme”. *Akademik Bakış Dergisi*, sy. 3 (2008): 211-226.
- Birecikli, İhsan Burak. “Balkan Harbi Sırasında Ordunun Moral ve Disiplin Durumu”.

- Türk Yurdu Dergisi*, sy.303 (2012): 23-27.
- Bora, Tanıl. "Milliyetçi-Muhafazakâr ve İslamcı Düşünüşte Negatif Batı Simgesi".
Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. Ed. Uygur Kocabaşoğlu, 251-268.
İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Boyunağa, Ahmet Yılmaz. *Hz. Muhammed (sas)'nin Tebliğinden Günümüze İslam Tarihi*. İstanbul: Soğut Ofset, 1993.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *Sahîhü'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002/1423.
- Büyüker, Kâmil. "Son Devir İlim ve Mücadele Adamlarından: Konyalı Mehmet Vehbi Efendi (1862-1949)". *Diyanet Dergisi*, sy. 308 (2016): 62-63.
- Ceylan, Hasan Hüseyin. *Cumhuriyet Devri Din-Devlet İlişkileri*. İstanbul: Risale Yayınları, 1990
- Çadircı, Musa. "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 26 (1991): 289-333.
- Çağ, Galip. "Hatıratların Gözünden Balkan Savaşı Yenilgisine Eleştirel Bir Bakış".
Türk Yurdu Dergisi, sy. 303 (2012): 57-61.
- Çağatay, Neşet. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık". *Vakıflar Dergisi*, sy. 9 (1971): 39-57.
- Çağlayan, Savaş . "Anadolu'nun İlk Kamusal Mekanı: Kahvehane". *Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 29 (2012): 95-110.
- Çakır, Ömer. "Edebî Eserlerin Aynasında Balkan Savaşları ve İslam". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy.2 (2010): 43-56
- Çelebi, İlyas "Nazar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 444-446. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Çelebi, İlyas. "Rüya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 309-310. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Çankaya, Özlem. "Milli Mücadele Döneminde Asker Firarileri". *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Araştırmaları Dergisi*, sy. 29 (2019):175-203.
- Çevik, Mümin. "Naşirin Açıklaması". *Hülasat'ül Beyan Fi Tefsir'il Kuran*. İstanbul : Üçdal Neşriyat, 1966.

- Dağ, Adem. “Osmanlı Devleti’nde Sivil Toplum ve Sosyal Hizmetlerin Temel Unsurları”. *İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi* (ty.):1-10.
- Dağcı, Gül Tuba ve Adnan Dal. “Osmanlı’dan Günümüze Din-Devlet ve Laiklik Tartışmaları”. *Bariş Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, sy. 1 (2014): 37-47.
- Danişmend, İsmail Hami. *Tarihi Hakikatler*. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1979.
- Daşcıoğlu, Kemal. “Osmanlı Döneminde Rüşvet ve Sahtekârlık Suçları ve Bunlara Verilen Cezalar Üzerine Bazı Belgeler”. *Sayıştay Dergisi*, sy. 59 (2005):119-124.
- Demir, Recep. “Ahkâm Tefsiri ve Mehmed Vehbi Efendi’nin Ahkâm-ı Kur’aniye’si”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 22 (2013): 431-456.
- Deren, Seçil. “Kültürel Batılılaşma”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. Ed. Uygur Kocabaşoğlu, 382-402. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Dulum, Sibel. “Osmanlı Devleti’nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı”. Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, 2006.
- Enver Paşa. *Enver Paşa’nın Özel Mektuplar*, Haz. Arı İnan. Ankara: İmge Kitabevi,1997.
- Ercan, Yavuz. “Türkiye’de Azınlık Sorunun Kökeni(Osmanlı’dan Cumhuriyete Gayrimüslimler)”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi Konferansı* (2008): 218-236.
- Erdem, Hüsameddin. *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*. İstanbul: Dem Yayınları, 2006.
- Ergin, Koray. “Osmanlı Devleti’nde Kanunnamelerden Nizamnamelere Geçiş”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 39 (2016): 1-26.
- Eroğlu, Muhammed. “Havâssü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 522-523. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Ersoy, İsmet. “Hülasat’ül Beyan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18:320-321. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Ertan, Veli. “Müellifin Tercüme-i Hali”. *Hülasat’ül Beyan Fi Tefsir’il Kuran*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966.

- Ertan, Veli. “*Tarihte Şeriye ve Evkaf Vekilleri*”. Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, sy.80-81 (1969): 41-45.
- Ertuğ, Zeynep Tarım. “İmâret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 219-220. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Gencer, Bedri. *İslam'da Modernleşme*. Ankara: Doğubatu Yayınları, 2017.
- Göç, Eray. “Türk İstihbaratının Tarihsel Gelişimi”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, sy. 2 (2013): 85-111.
- Gökçe, Anuş. “Hadimli Mehmet Vehbi Çelik”, *Konya Yenigün Gazetesi*, 06 Şubat 2015.
- Gökçen, Salim. “Milli Mücadele’de Yunan İşgallerinin Genel Karakteri”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sy. 23, (2016): 89-111.
- Göle, Nilüfer. “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. Ed. Uygur Kocabaşoğlu, 56-67. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Gözaydın, İhtar B. “Türkiye Hukukunun Batılılaşması”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. Ed. Uygur Kocabaşoğlu, 286-297. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Gözcü, Alev. “I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti’nin Gündelik Hayatından Kesitler”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sy. 32 (2016): 133-169.
- Gülsoy, Ufuk. *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*. İstanbul: Simurg Yayınları, 2000.
- Güneş, Mehmet. “Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler”. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, sy. 3 (2017): 12-26.
- Halaçoğlu, Ahmet. “Bulgar Mezâlîmi”, *Tarihtarih*, erişim 01 Ağustos 2019, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=287815>.
- Hamidullah, Muhammed ve Yaşaroğlu, Macit. *Kur’an Tarihi*. Çev.Mehmet Sait Mutlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Hâzin, Ebü’l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lübâbü’t-Te’vil*. thk: Muhammed Ali Şahin. Beyrut: Dar’ül Kütüb’il İlmiye, 2004.
- Işın, Ekrem. “Tanzimat Ailesi ve Modern Âdâb-ı Muâşeret”. *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ed. Halil İncalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, 557-574. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.
- İbni Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’. *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm (Hadislerle Kuran Tefsiri)*. çev. Bekir Karlıağa ve

- Bedreddin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990.
- İnalçık, Halil. *Devlet-i 'Aliyye*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- İpşirli, Mehmet. “Elçi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11: 3-15.
İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- İpşirli, Mehmet. “Medrese”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 327-333.
Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- İz, Mahir. *Yılların İzi*. İstanbul: Kitabevi, 2016.
- Kahraman, Bülent. “Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma”.
Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce. Ed. Uygur Kocabaşoğlu, 125-140.
İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Kara, İsmail. *Din İle Modernleşme Arasında*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.
- Kara, İsmail. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- Kara, İsmail. “Hem Batılılaşalım, Hem de Müslüman Kalalım”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. Ed. Mehmet Ö. Alkan, 234-264. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Karabulut, Mustafa. “Osmanlı İmparatorluğunda 19.Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum”. *Mecmua*. sy. 2 (2016): 49-65.
- Karagöz, İsmail. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Karaman, Hayreddin. Çağrıcı Mustafa. Dönmez İbrahim Kafi ve Gümüş Sadrettin.
Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2006.
- Karaoğlan, Aslan. “Konyalı Mehmet Vehbi Efendi’nin Ahkâm-ı Kur’âniye ve Muhammed Ali es-Sâbûnî’nin ‘Revâiu’l-Beyân’ Adlı Eserinin Mukayesesi”.
Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2011.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Devleti’nin Kısa Sosyal Tarihi*, çev: M.Varol. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Karta, Nurullah. “Kuruluştan Tanzimat’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Para, Kredi ve Faiz Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, sy. 69 (2018): 381-395.
- Kazıcı, Ziya. *İslam Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991.
- Kemal Gözler, *Türk Anayasaları*, (Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları,1999), 30-63, erişim 7 Ağustos 2019, <http://www.anayasa.gen.tr/1876ke.htm>.

- Kodaman, Bayram. “Osmanlı Devleti’nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 16 (2007): 1-24.
- Kollektif. *Tarihi Hakikatler 1*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2009.
- Kuran, Ercüment. “Birinci Dünya Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 196-200. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’an*. çev. M.Beşir Eryarsoy. İstanbul: Buruç Yayınları, 2000.
- Kutay, Cemal. *Cumhuriyetin Manevi Mimarları*. İstanbul: ABM Yayınları, 2013.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilâli’l-Kur’an*. çev: Salih Uçan ve diğerleri. y.y.. Dünya Yayıncılık, 2001.
- Küçük, Cevdet. “Abdulhamid II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1:216-224. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Küçük, Cevdet. “Abdulaziz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1:179-185. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Küçük, Cevdet. “Mehmed V”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28:418-422. Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Küçük, Cevdet. “Mehmed VI”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28:422-430. Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Küçük, Cevdet. “Murad V”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31:183-185. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*, der: M.Türköne ve T. Önder. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Mehmet Vehbi Efendi. *Ahkâm-ı Kur’aniye*. İstanbul: Bahar Yayınevi, 1966.
- Mehmet Vehbi Efendi. *Hülâsatü’l-Beyân Fî Tefsîri’l-Kur’an*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966.
- Mehmed Vehbi Efendi. *Akâid-i Hayriyye*, sad: Resul Öztürk. Konya: Eğitim Yayınevi, 2018.
- Muammer Bağcı, *Yeni Meram*, erişim tarihi: 21 Şubat 2019, www.yenimeram.com.tr/aldataan-aldanir-242069.htm
- Nesefî, Ebü’l-Berekât. *Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâikü’t-Te’vîl*. Beyrut: Dârü’l-Kelimi’t-Tayyib, 1998.

- Nîşâbü'rî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A' rec. *Tefsîrü Garâibü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân*. Thk. Eş-Şeyh Zekeriya Umeyrat. Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Nuhoğlu, Hidayet Yavuz. "Dârü'l-Eytâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8: 521. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Ortaylı, İlber. *Batılılaşma Yolunda*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2017.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Os, Nicole A.N.M. Van. "Osmanlı Müslümanlarında Feminizm". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. Ed. Mehmet Ö. Alkan, 335-347. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Özgüldür, Yavuz. "Yüzbaşı Helmut Von Moltke'den Müşir Liman Von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 4 (1993): 297-307.
- Öztürk, Mustafa. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meal ve Tefsirin Serencamı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Öztürk, Yener. "Kadınlarla İlgili Olarak Hadîs Rivayetlerinde Yer Alan "Aklen ve Dinen Eksik Olma" İfadesine Farklı Bir Yaklaşım". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 35 (2011): 268-276.
- Pak, İzzettin. "Konyalı Mehmet Vehbi Efendi ve Tefsirdeki Metodu(1861-1949)". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
- Papila, Aytül. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma Döneminde Resim Sanatı'nın Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Kimliğinin Resimsel Anlatılışı". *Sanat ve Tasarım Dergisi*, sy.1 (2008): 117-134.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1981.
- Sait Halim Paşa. "Fikir Buhranımız". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. haz. M.Ertuğrul Düzdağ. Ed. Mehmet Ö. Alkan, 462-464. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Sarıçam, İbrahim. "Hurafeler Karşısında Hz. Muhammed(sav)". *Diyanet İlmi Dergi*, özel sayı (2003): 191-196.
- Sarıçelik, Kerim. "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri'ne

- Karşı Anadolu'nun Akdeniz Kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 21 (2007): 173-189.
- Sarıkoyuncu, Ali. *Milli Mücadele Din Adamları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Saro Dadyan, "Osmanlı Hariciye Nezaretinde Ermeniler", *Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri*, erişim 6 Ağustos 2019,
<http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/osmanli-hariciye-nezaretinde-ermeniler/>.
- Sediroğlu, Serdar Cem. "Balkan Savaşları Arifesinde Ordunun Siyasetle İştigali ve Politizasyonunun Balkan Savaşları'nın Sonucuna Etkisi". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 63 (2017): 470-490.
- Serbestoğlu, İbrahim. "1897 Türk-Yunan Savaşı'nda Ecnebilerin Zararlarının Tazmîni Meselesi". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy.34 (2013): 223-243.
- Sofuoğlu, Mehmed. *Tefsire Giriş*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Soydan, Tarık ve Mahmut Tüncel. "Osmanlı'da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimi Kurumsal ve Yönetimsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi". *Milli Eğitim Dergisi*, sy. 198 (2013): 110-125.
- Suyûtî, Ebû Bekir Celâluddin Abdurrahman. *el- İtkan Fî Ulûmi'l-Kur'ân*. çev: Sakıp Yıldız ve Hüseyin Avni Çelik. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987.
- Şahin, Feyza Kurnaz. "I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Kadına Yönelik Propaganda". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 44 (2018): 217-243.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l Kur'ân*. thk: Abdullah bin Abdulmuhsin et-Türki. Beyrut: Merkezü'l Bâhus ve-Dirâset, 2001.
- Taylan, Nermin. "Osmanlı'da Düğünlerde Silah Atanlar Pranga Cezasına Çarptırılırdı". *Derin Tarih*, sy. 81 (2018): 88-89.
- Temel, Mehmet. "Ulusal Çıkar Politikası Açısından İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne ve Milli Mücadeleye Bakışı". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 1 (1998): 120-135.
- TDK, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, erişim 19 Şubat 2019,

- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri.
- TDK, *Güncel Türkçe Sözlük*, erişim 31 Temmuz 2019, <http://sozluk.gov.tr/>.
- TDK, *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü*, erişim 10 Ağustos 2019, <http://sozluk.gov.tr/>.
- Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa Yezîd. *el-Câmiu'l-Kebîr (Câmiü's-Sahîh)*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.
- Toker, Nilgün ve Serdar Tekin. "Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri: Kamusuz Cumhuriyetten Kamusuz Demokrasiye". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. Ed. Uygur Kocabaşoğlu, 82-106. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Topaloğlu, Bekir. "Yasin Suresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43: 340-341. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Tuğlu, Nuri. "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Sahih-i Buhârî Tercümesi Üzerine Muhtasar Bir Değerlendirme". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2 (2017): 41-58.
- Turan, Namık Sinan. "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak: Son Dönem Osmanlı Kadın Kıyafetinde Değişim ve Toplumsal Tartışmalar". *Kadın Araştırmaları Dergisi*, sy. 12, (2013): 103-138.
- Uz, Mehmet Ali. *Konya Alimleri ve Velileri*. Konya: Meram Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.
- Ünal, Mehmet Ali. "Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Devlet ve Siyasetinde Değişim Problemi". *Muhafazakâr Düşünce*, sy. 4 (2005): 145-158.
- Üstel, Aziz. "Balkan Savaşı'nda Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri". *Star*, 06 Aralık 2012.
- Vâhidî, Ali bin Ahmed bin Muhammed bin Ali. *Esbâbü'n- Nüzûl*, çev: N. Çağıl ve N.Tetik. İstanbul: İhtar Yayınları, 1997.
- Yaşar, Hakan. "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Firari Askerler Sorununa Dair Genel Bir Değerlendirme". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sy. 32 (2016): 5-41.
- Yavuz, Hilmi. "Modernleşme Parça mı Bütün Mü? Batılılaşma Simge mi Kavram mı?". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. Ed. Uygur Kocabaşoğlu, 212-217. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Hurafe(Kelam)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.

- 18:382-384. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Yazarsız, “En Büyük Yolcu Uçağı, *Enterasan*, erişim 21 Ocak 2019,
<https://www.enteresan.com/en-buyuk-yolcu-ucagi>.
- Yazarsız, “Hamilelik Süresi”, *Hikmetnet*, erişim tarihi: 25Temmuz 2019,
<http://hikmet.net/hamilelik-suresi/>.
- Yazarsız, “Balkan Savaşları’nda Müslümanlara Uygulanan Büyük Soykırım”, *Hakikat*,
erişim 01 Ağustos 2019, <http://www.hakikat.com/dergi/232/scapa232.html>.
- Yel, Ali Murat. “Hurafe(Dinler Tarihi)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.
18:381-382. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Yıldırım, Bülent. “Balkan Savaşları Sırasında Havsa ve Çevresindeki Yerli Rumların
Türlere Saldırıları”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 2 (2015):
205-218.
- Yılmaz, Binhan Elif. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve
İlk Dış Borç”. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Dergisi*, sy. 4 (2002): 186-198.
- Yorulmaz, Şerife. “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında
Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19.
Yüzyıl- 20. yüzyıl başları)”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve
Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 11 (2000): 697-768.
- Yurdakök, İsmail. “Hukuku Hakimiyet (Egemenlik Hakları) Milletindir”, *Mehmet
Vehbi Efendi’nin Tefsirinde İslami Siyaset*, erişim 20 Ocak 2017,
<https://www.academia.edu/14982234/>.
- Yurdakök, İsmail. “Taksim-i Â’mâl(İş bölümü) ve Alemler Fani’nin İmarı”, *Mehmet
Vehbi Efendi’nin Tefsirinde İktisat Notları*, erişim 20 Ocak 2017,
<http://www.academia.edu/5576227/>.
- Yurdakök, İsmail. “Mehmet Vehbi Efendi’nin Tefsirinde Uluslar Arası İlişkiler
Notları, *Osmanlı’nın Son Döneminde İslami Uluslar Arası İlişkiler*, erişim 10
Ekim 2018, <http://www.academia.edu/5626229>.
- Yurtseven, Yılmaz. “Klasik Dönem Osmanlı Ceza Hukukunda Ta’zir Suç ve Cezaları”.
Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, sy. 3-4 (2001): 265-292.
- Yüksel, Ahmet. “Osmanlı Devlet Dairelerinde Mesai Kavramı ve Uygulaması (18.-20.
Yüzyıllar)”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, sy. 1 (2014): 19-49.

- Yüksel, Mehmet. “Osmanlı Toplum Yapısında Şeyhülislamlık Makamına Bir Bakış”.
Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, sy. 3
(2016): 3487-3500.
- Zemahşerî, Ebu'l Kâsım Mahmud İbn Ömer. *el-Keşşâf*. İstanbul: Mega Basım, 2017.
- Zeyrek, Suat. , “1.Balkan Savaşı Öncesinde Osmanlı Askerinin Talim-Terbiyesi ve
Sonuçları Üzerine Bir Deneme”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*. sy.1 (2012):
275-311.

